

AZ ÚJVIDÉKI EGYETEM MAGYAR TANSZÉKÉNEK KIADVÁNYA

Tan ulm apny OK

TANULMÁNYOK
STUDIJE
STUDIES

65 éve terjesztjük a tudást – Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
65 godina širimo znanje – Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
65 years of spreading knowledge – University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

60 éves a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
60 godina Katedre za mađarski jezik i književnost
60th Anniversary of the Department of Hungarian Studies

Támogatóink:

Štampanje ovog broja pomogli su:

The issue was supported by:

Министарство просвете,
науке и технолошког развоја

MEGVALÓSULT A MAGYAR KORMÁNY
TÁMOGATÁSÁVAL

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

UDC: 811.511.141+821.511.141

YU ISSN 0354-9690

DOI: 10.19090/tm.2019.2.

TANULMÁNYOK

ÚJVIDÉKI EGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
HUNGAROLÓGIA TANSZAK
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉK

Újvidék
2019 ■ 2

TANULMÁNYOK

Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének tudományos folyóirata
Megjelenik évente kétszer. Az első szám A TANSZÉK ÉLETÉBŐL című melléklettel.

A kiadásért felel: Ivana ŽIVANČEVIĆ SEKERUŠ dékán
Felelős szerkesztő: TOLDI Éva tanszékvezető
Szerkesztő: BENCE Erika, PÁSZTOR-KICSI Mária

Szerkesztőbizottság: BALÁZS Imre József (Kolozsvár, Románia), BANDI Irén (Szófia, Bulgária), BARCSI Tamás (Pécs, Magyarország), Elena Lavinia DUMITRU (Róma, Olaszország), FARKAS Tamás (Budapest, Magyarország), IMRE Attila (Marosvásárhely, Románia), ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna (Újvidék, Szerbia), Olga KHAVANOVA (Moszkva, Oroszország), KOVÁCS RÁCZ Eleonóra (Újvidék, Szerbia), KÖVES Margit (Delhi, India), SZILÁGYI Márton (Budapest, Magyarország), UTASI Csilla (Újvidék, Szerbia).

Recenzensek: ANDRÍC Edit (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék), DUDÁS Attila (Újvidéki Egyetem, Jogtudományi Kar, Polgári Jogi Tanszék), GYÖRE Zoltán (Újvidéki Egyetem, BTK, Történelem Tanszék), HÓZSA Éva (Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka), KATONA Edit (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék), LÁNCZ Irén (Nyugalmazott egyetemi tanár), LENDÁK-KABÓK Karolina (Újvidéki Egyetem, BTK, Szociológia Tanszék), NAGY Imre (Pécsi Tudományegyetem, BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék), RAJSZI Ilona (Nyugalmazott egyetemi tanár), SOMOGYVÁRI Lajos (Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Tanárképző Központ), SZILÁGYI Márton (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Irodalom és Kultúratudományi Intézet, XVIII–XIX. Századi Irodalomtörténeti Tanszék), TÁPODI Zsuzsanna Mónika (Sapientia EMTE, Csíkszeredai Kar, Humántudományok Tanszék), TOLDI Éva (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék).

ETO-besorolás: ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna
Angol és szerb fordítás, angol nyelvű lektorálás: ÓDRI Kornélia
Lektor és korrektor: BUZÁS Márta
Műszaki előkészítés: BARNA Csaba

Kiadja az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Tanszéke.
Sajnos Nyomda, Újvidék, 2019.

A VSZAT Oktatási, Tudományügyi és Művelődési Titkárságának 413-194/73. VI. sz. alatti véleményezése alapján mentes a forgalmi adó alól.

UDC: 811.511.141+821.511.141

YU ISSN 0354-9690

DOI: 10.19090/tm.2019.2.

STUDIJE

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSEK ZA HUNGAROLOGIJU
KATEDRA ZA MAĐARSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Novi Sad
2019 ■ 2

STUDIJE

Naučni časopis Katedre za mađarski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu
Izlazi polugodišnje. Prvi broj izlazi sa dodatkom IZ ŽIVOTA ODSEKA.

Za izdavača: Ivana ŽIVANČEVIĆ SEKERUŠ, dekan

Odgovorni urednik: Eva TOLDI, šef odseka

Urednici: Erika BENCE, Marija PASTOR-KIČI

Uređivački odbor: Imre Jožef BALAŽ (Kluž-Napoka, Rumunija), Irena BANDI (Sofija, Bugarska), Tamaš BARČI (Pečuj, Mađarska), Elena Lavinija DUMITRU (Rim, Italija), Tamaš FARKAŠ (Budimpešta, Mađarska), Atila IMRE (Targu Mureš, Rumunija), Julijana IŠPANOVIĆ ČAPO (Novi Sad, Srbija), Olga HAVANOVA (Moskva, Rusija), Eleonora KOVAČ RAC (Novi Sad, Srbija), Margita KEVEŠ (Delhi, Indija), Marton SILAĐI (Budimpešta, Mađarska), Čila UTAŠI (Novi Sad, Srbija).

Recenzenti: Edita ANDRIĆ (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju), Atila DUDAŠ (Univerzitet u Novom Sadu, Pravni fakultet, Katedra građanskopravnih nauka), Zoltan ĐERE (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za istoriju), Eva HOŽA (Univerzitet u Novom Sadu, Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku u Subotici), Edit KATONA (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju), Iren LANC (Profesor u penziji), Karolina LENDAK-KABOK (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju), Imre NAĐ (Univerzitet u Pečuju, Filozofski fakultet, Institut za mađarski jezik i književnost, Odsek za klasičnu i komparativnu književnost), Ilona RAJŠLI (Profesor u penziji), Lajoš ŠOMOĐVARI (Univerzitet Panonija, Fakultet za savremenu filologiju i društvene nauke, Centar za obrazovanje nastavnika, Vespem), Marton SILAĐI (Univerzitet Etveš Lorand, Filozofski fakultet, Institut za mađarsku književnost i kulturu, Odsek za književnost 18-19. veka), Žužana Monika TAPODI (Univerzitet „Sapijencija“, Mađarski univerzitet u Transilvaniji, Fakultet u Mijerkureja Čuku, Odsek za humanističke nauke), Eva TOLDI (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju).

Univerzalna decimalna klasifikacija: Julijana IŠPANOVIĆ ČAPO

Prevod na engleski jezik, lektura, prevod na srpski jezik: Kornelija ODRI

Lektura i korektura: Marta BUZAŠ

Priprema za štampu: Čaba BARNA

Izdaje Odsek za hungarologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

Štamparija Sajnos, Novi Sad, 2019.

Na osnovu mišljenja br. 413-194/73. VI Pokrajinskog sekretarijata za obrazovanje, nauku i kulturu AP Vojvodine izdanje ne podleže obavezi plaćanja poreza na promet.

UDC: 811.511.141+821.511.141

DOI: 10.19090/tm.2019.2.

YU ISSN 0354-9690

STUDIES

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HUNGARIAN STUDIES

Novi Sad
2019 ■ 2

STUDIES

Scientific Journal of the University of Novi Sad, Faculty of Philosophy,
Department of Hungarian Studies

Published semi-annually. The first issue printed with the supplement
FROM THE LIFE OF OUR DEPARTMENT.

Editor-in-chief: Ivana ŽIVANČEVIĆ SEKERUŠ, Dean

Senior Editor: Éva TOLDI, Head of Department

Editors: Erika BENCE, Mária PÁSZTOR-KICSI

Editorial board: Imre József BALÁZS (Cluj-Napoca, Romania), Irén BANDI (Sofia, Bulgaria), Tamás BARCSI (Pécs, Hungary), Elena Lavinia DUMITRU (Rome, Italy), Tamás FARKAS (Budapest, Hungary), Attila IMRE (Tîrgu Mureş, Romania), Julianna ISPÁNOVICS CSAPÓ (Novi Sad, Serbia), Olga KHAVANOVA (Moscow, Russia), Eleonóra KOVÁCS RÁCZ (Novi Sad, Serbia), Margit KÖVES (Delhi, India), Márton SZILÁGYI (Budapest, Hungary), Csilla UTASI (Novi Sad, Serbia).

Reviewers: Edit ANDRIĆ (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies), Attila DUDÁS (University of Novi Sad, Faculty of Law, Chair of Civil Law), Zoltán GYÖRE (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, History Department), Éva HÓZSA (University of Novi Sad, Teacher Training Faculty in Hungarian, Subotica), Edit KATONA (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies), Irén LÁNCZ (Retired university professor), Karolina LENDÁK-KABÓK (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Sociology), Imre NAGY (University of Pécs, Faculty of Humanities, Institute of Hungarian Language and Literature, Department of Classical and Comparative Literary Studies), Ilona RAJSLI (Retired university professor), Lajos SOMOGYVÁRI (University of Pannonia, Faculty of Modern Philology and Social Sciences, Teacher Training Department), Márton SZILÁGYI (Eötvös Loránd University, Institute of Hungarian Literature and Culture Studies, Department of Literature History of 18-19th Century), Zsuzsanna Mónika TAPODI (Sapientia University, University of Transylvania, Faculty of Miercurea Ciuc, Department of Humanities), Éva TOLDI (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies)

UDC-classification: Julianna ISPÁNOVICS CSAPÓ

English translator, proofreader, Serbian translator: Kornélia ÓDRI

Lector and proofreader: Márta BUZÁS

Technical editor: Csaba BARNA

Published by the University of Novi Sad, Faculty of Philosophy,
Department of Hungarian Studies

Printed by Sajnos, Novi Sad, 2019.

On grounds of the report of the VAP Secretariat of Education, Science and Culture, issue number 413-194/73. VI, this publication is free of purchase tax.

A BÁNK BÁN

DEBRECZENI Attila

Debreceni Egyetem
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Debrecen, Magyarország
debreczeni.attila@arts.unideb.hu

TANTALOSZ, ENDÜMION ÉS MELINDA¹

Széljegyzet Nádasy Ádám Bánk bán-fordításához

Tantal, Endimion i Melinda

Beleške uz prevod teksta Bana Banka Adama Nadašdija

Tantalus, Endymion, and Melinda

Sidenotes for the Translati of Bánk bán by Ádám Nádasy

A jelen tanulmány a *Bánk bán* egy szöveghelyével foglalkozik Nádasy Ádám új fordításához kapcsolódva. Nádasy Ádám fordítása jelentős filológiai teljesítmény, a *Bánk bán*-kiadások fontos darabja, amely megoldásaival jelentős mértékben inspirálja a szövegértelmezést. A tanulmány a drámaszöveget összeolvassa Katona József költeményeinek párhuzamos helyeivel, elsősorban a közös mitológiai utalások felfejtése céljából. A Tantalosz-mitosz Bánkhoz, Endymion Ottóhoz kötődik, s mindkettő együttesen Melindához, aki a Hold-alteregőt magára öltve örült beszédében hitvesként való újjászületését szeretné megélni. A mitikus vonulat a mű filozofikus jelentésrétegeihez vezetheti az értelmezést.

Kulcsszavak: Bánk bán, mitológéma, Nádasy Ádám

Nádasy Ádám *Bánk bán*-fordítása jelentős filológiai teljesítmény. A kötet tartalmazza Katona József *Bánk bánjának* magyarázatokkal ellátott szövegét és mellette párhuzamos közlésben Nádasy Ádám prózai fordítását, ugyancsak jegyzetelve. Nagy Imre tanulmány értékű recenziójában épp ezért *Bánk bán-*

¹ A jelen tanulmány, mely az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült, írott változata egy Nádasy Ádámmal a fordításról folytatott beszélgetésen elhangzott referátumnak. A beszélgetés idején még nem ismerhettem Nagy Imre recenzióját Nádasy Ádám könyvről.

kiadásról beszél, melyről megállapítja, hogy „abba a sorba illeszkedik, amelyet a legfontosabb annotált szövegkiadások alkotnak” (Nagy 2019, 96). Nádasdy Ádám valóban alkalmazza a kommentár klasszikus műfaját is, mely adott szöveghely kontextualizáló magyarázatát nyújtja, a fordítással azonban végső soron a teljes szöveg szóról szóra való értelmezésére vállalkozik. E fordítás nem nyelvek között, hanem a magyar nyelv régi és mai állapota, illetve regiszterei között közvetít, s hoz létre az eredetihez minden ízében kötődő, mégis új szöveget. Ez az új szöveg filológiai értelemben egy minden részletre kiterjedő *Bánk bán*-interpretáció.

Utószavában Margócsy István számos átiratra utal a magyar irodalom XVIII–XX. századi történetéből, ehhez most csak egyet tennék hozzá, amely Nádasdy Ádám törekvésének közeli rokona. Ráday Gedeon a XVIII. század második felében hozzákezdett Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című eposzának előbb hexameterbe, majd prózába való átírásához, ennek több részletét Batsányi és Kazinczy ki is adta a kassai *Magyar Museumban*. A vállalkozásnak Kónyi János korabeli Zrínyi-átiratával való viszonyáról, versújítási és hangnemi összefüggéseiről másutt részletesen szoltam (Debreczeni 2009, 321–329), így itt most elegendő csak az idetartozó vonatkozást kiemelni. Ráday azt írja Kazinczynak, hogy „én az ő [azaz Zrínyi] verseit magamébol seholis nem toldottam, sőt hathatós expressioit mindenütt igyekeztem szórul szóra meg tartani”. E szoros fordítási módszerrel pedig egy új Zrínyi-olvasást szorgalmazott: „ne a szokott Hemistichiumok szerint, hanem commák szerint olvassa” – biztatja Kazinczyt, azaz a félsoronként lépegető, az értelmet ily módon a monoton formához feszítő olvasásmóddal szemben valami akkor szokatlant, a vesszők szerinti, tehát értelmező olvasást javasolja. Nádasdy Ádám *Bánk bán*-fordítása ’commák szerint’ olvassa és fordítja az eredeti szöveget, mely részben a drámai jambus kényszeri hatására néhol szándékol, másutt esendő homályosságba vész. A ’commák szerint’ olvasva létrehozott fordítás így vagy úgy, dönteni kényszerül a homályosságok jelentését illetően, igazi filológusi küldetést teljesítve. A *Bánk bán* új fordítása-interpretációja a legmagasabb szakmai szinten teljesíti feladatát, értelmezési döntései lehetnek vitathatóak, de mindig érvényesek és inspiratívak.

Az alábbi hosszabb széljegyzetben Nádasdy Ádám fordításának egyetlen szavát és annak mitikus vonatkozásait járom körül, érzékeltetendő, hogy milyen bonyolult interpretációs feladat akár egyetlen szó megválasztása is a szerteágazó szövegkontextusok és az alig áttekinthető értelmezési hagyomány összefüggéshálójában. A III. felvonás 1. jelenetében Bánk számonkéri a megesett Melindán a történeteket, miközben harag és szánalom között hullámszik. Egy megértőbb pillanatában így fordul hozzá:

Az eredeti szöveg:

Mit

*akarsz? mi kell? tehát te engemet, mint
egyj Tantalust az el-nem érhető
vég-czél után csak hagysz kapkodni?*

A fordítás:

Mit akarsz? Mi kell? Hagysz engem hiába kapkodni, mint egy Tantalust, ez el nem érhető bizonyosság után?

Nádasdy Ádám a *bizonyosság* szóval fordítja az eredeti *vég-czél* kifejezést. Ez a megoldás határozott jelentéstartalommal látja el a homályos értelmű, de azért érzékelhetően elvontabb karakterű eredeti szöveghelyet. A határozott jelentéstartalom Bánk azon kétségéhez kötődik, hogy vajon nem élvezte-e Melinda is az Ottóval való, egyébként galád merénnyel kikényszerített együttlétet, s a válasz hiányában érzi úgy, hogy csak *kapkod az el nem érhető bizonyosság után*. Ez a szűkítő értelmű szóválasztás megszünteti az eredeti homályosságát, s illeszkedik a jelenet kontextusába, melyben hangsúlyos helyet foglal el Bánk kétségeinek színre vitele. Hasonlóan értelmezi az eredeti szöveghelyet (*vég-czél*) a kritikai kiadás jegyzetében Orosz László („bizonyosság abban, mi is történt”) és a Matúra-kiadás jegyzetében Kerényi Ferenc („az igazság”). Továbbá ehhez a jelentéshez látszik közelebb állni az első kidolgozás megfelelő helye („vég megnyúgóvás”), de épp ezért akár meg is fordítható az érvelés eddigi iránya: ha az első változat is a második esetében vélelmezett ’bizonyosság’ jelentésköréhez áll közel, akkor miért változtatta meg azt Katona a második kidolgozásban egy homályosabb-általánosabb kifejezésre?

A kérdésre ebben a formájában nyilván soha nem kaphatunk választ, de a két változat közötti szócsere értelemteliségét nyomozhatjuk, amihez a szöveghely mitológiai utalásának bevonása jó kiindulópontnak látszik. Az imént idézett rész hasonlata által Bánk magát Tantaloszként nevezi meg. A kiadók kommentárjai hosszabban-rövidebben elmondják a mitológiai történetet (Nádasdy Ádám jegyzete: „mitológiai alak, akit azzal büntettek az istenek, hogy hiába nyúlt ételért-italért, minden elszökött a keze elől”; Kerényi Ferenc a történet leírásához hozzáteszi: „Az örökös szenvedés jelképe”). E kommentárok azonban nem teszik explicitté a hasonlat jelentését, nyilván mert egyértelmű utalásnak tekintik: Bánk úgy kapkod az el nem érhető bizonyosság után, mint Tantalosz a számára soha el nem érhető étel és ital után kapkod hiába. A Tantalosz-hasonlatnak azonban némiképp más jelentése is lehet.

Katona *Vágy* című versében ugyancsak feltűnik Tantalosz alakja, s a *czél* kifejezés is megjelenik vele összefüggésben, a mitológiai hasonlat jelentése mégis más:

*Hol vagy fenrepeső szép pillangója velőmnek?
melly még egy Pegazus' szárnyait is nevetéd.
Oh hol vagy kecscesel tellyes szilaj indulatimnak
hasztalan izzadozó mennyei Tantalusa?
Nemde világok – Idők – nyúlnak heverészve tömötten
a cél közt, 's közted? vak Here – Vágyakodás! (1–6. sor)*

Az idézet utolsó disztichonja a *vágyakodás* és annak *czélja* közötti távolságot növeli a végtelenbe, s teszi ezáltal a vágy tárgyát végső soron elérhetetlenné. Tantalosz alakja így elsősorban magát a ki nem elégíthető *vágyat* személyesíti meg, a vágy célképzetre irányuló voltát hangsúlyozva, beilleszkedve ezzel a Katona-versek erősen filozofikus gondolatvilágába. Az 5. sor közbevetése akár közvetlen utalásnak is tekinthető az *Idő* című vers ide szorosán kötődő meditációjára, de ennek tárgyalása messze vezetne a jelen írás témájától. Elegendő itt annyit megállapítani, hogy a *Bánk bán* szóban forgó szöveghelyét a *Vágy* című vers felől szemlélve érzékelhetővé válik, hogy a homályosabb-általánosabb *vég-cél* szó választása az adott megszólalás gondolati tágasságának megteremtését szolgálja, s a Tantalosz-hasonlat jelentéskörébe bevonja magát a vágyat is, amelynek a mitológiai alak a megszemélyesítőjévé válik.

Két kérdés is felvetődhet ennek kapcsán. Az egyik az, hogy mennyiben jogosult a vers felől olvasni a drámaszöveget. Katona versei a *Bánk bán* két kidolgozása között keletkeztek, s a szakirodalomban többször utaltak rá, hogy szükséges és érdemes lenne a két szövegvilág részleteiben való összeolvasása. Fried István szerint „különösen szem előtt tartandó, hogy a huszonöt vers valójában egységet alkot, meglehetősen egynemű világról tanúskodik, semmiképpen sem csupán a drámaíró mellékterméke, viszont feltétlenül a *Bánk bán* második kidolgozásának áramában szemlélendő” (Fried 1991, 54). A Tantalosz-hasonlat összeolvasását a verssel mindezen kívül az is indokolja, hogy csak e két helyen tűnik fel a versekben és a drámában, s a mitikus alak mellett egyaránt a *czél* fogalma szerepel, amely éppen az első változat megfogalmazásának cseréjével került a második, végleges változatba.

A másik kérdés (a tulajdonképpeni kérdés), hogy ha Tantalosz alakját a vers alapján a *vágy* megszemélyesítőjének tekintjük, az miként illeszthető a *Bánk bán* szóban forgó szöveghelyének értelmezésébe. A jelenet kontextusa ezt az értelmezést lehetővé teszi és indokolja. Bánk idézett megszólalására válaszolva Melinda megismétli, hogy „én büntelen vagyok”, majd hozzáteszi, hogy „nem Feleség – Anya”. Nádasdy Ádám fordításában ez így hangzik: „Feleség már nem vagyok, de anya igen.” A ’büntelen’, de mégse ’Feleség’ feszültsége abból a tényből fakad, amelyet Nádasdy Ádám már egy első felvonáshoz írott jegyzetében megfogal-

mazott, majd többször, így e jelenetnél is felidézett: „A »jóhír« középkori, lovagi fogalmába beletartozott, hogy a férj vigyázzon a feleségére, ne engedje, hogy más ember közeledjen hozzá. Ha valakinek elcsábították a feleségét (azaz a csábító szeretkezett vele), az a férj jóhírének akkora sérelmét jelentette, amit csak véres bosszúval lehetett helyrehozni; ám a férj még ez esetben sem nyúlhatott soha többé a »meggyalázott« (=más által »használt«) asszonyhoz.” Melinda maga is elismeri tehát, hogy nem feleség többé, s ugyanezt mondja Bánk is a IV. felvonásban Gertrudisnak: „Való, hogy én házas vagyok; / de Hitvesem nincsen.” Bánk vágyainak tárgya (a *vég-czél*) még mindig Melinda, amint arról szerelmes örülete ekkor és a későbbiekben egyértelműen tanúskodik, de a történetek miatt elérhetlenné vált számára, noha mellette van, házasok. Véleményem szerint Tantalosz elsősorban e beteljesíthetetlen vágy megszemélyesítőjeként kerül Bánk szövegébe önértelmező alakzatként.

Ez az értelmezés összekapcsolható a *Bánk bán* másik értelemképző mitológemájával. Azért *másik*, mert a mű amúgy is csekély számú mitológiai utalásai közül, melyek egyébként éppen a szóban forgó jelenetben találhatóak (Phaéton, Auróra, Prometheus), csak kettő rendelkezik a pusztá formulán túli jelentéssel: Tantalosz és Endümion. Ez utóbbi a prólógusban található, s Ottó minősíti így magát Melindával való viszonyában:

Melinda

*oh adsza halhatatlan életet,
vagy csak szünetlen álmot. Ég! – Örök
Mindenható! ha hogy Melinda, Hold;
Endymion lehessek általa.*

A Hold istennő után epedő pásztorfiú alakja, aki a szerelem beteljesedése után örök álomba szenderülve ég és föld, élet és halál között lebeg, itt még a vágyakozás állapotában jelenik meg, s lesz Ottó mitológiai alteregója. Az Endümiont megidéző vers, *A Holdhoz* ugyancsak ebből a mítoszértelmezésből indul ki, mikor a megszólításban így nevezi a holdat: „játszi tárgya az édes andalodásnak”, vagy nem sokkal később még egyértelműbben: „téged alkota már a Gerjedelem ma / Istenének”. Aligha véletlen, hogy a *Bánk bán*hoz hasonlóan a versekben is csak a Tantalosz- és az Endümion-mítosz jelenik meg értelemképző szerepben, s mindkét mítosz mindkét helyen a *vágy* megjelenítésére szolgál. A színdarab e mitológemákat megidéző szöveghelyei között a kapcsolatot a vágy titokzatos tárgya jelenti: Melinda.

Ottó-Endümion Melindát a Holddal azonosítja, de a mitikus elem Ottó vonatkozásában a továbbiakban nem válik hangsúlyossá, míg azonban Melinda esetében igen, s éppen a III. felvonás szóban forgó jelenetében. Miután Melinda

kimondja: „Nem Feleség – Anya”, Bánk „átkozottnak” nevezi fiukat, Melinda erre zavart beszédbe kezd:

*Atyaátok egyj Anyáért! – Kábaság! –
Ha a' szegény Hold férjhez adja szép
Leányait, mondjátok, hogy királyi
lakadalma van két nyil-lövésnyire.*

Nádasdy Ádám e részhez fűzött jegyzetében megállapítja: „Őrült beszéd.” Igen, de van benne rendszer, ahogy arra már Nagy Imre is utalt, a szöveghe-lyet kapcsolatba hozván Ottó prológusbeli megszólalásával és az örült beszéd motívumainak feltűnéseivel a IV. felvonásban (Nagy 2014, 289–291). A kritikai kiadás kimutatta, hogy az idézett négy sor az első kivételével Veit Weber egy művének részletén alapul, az egyik szereplő örültséget színlelő beszédén, amiből csak motívumokat emelt át Katona. E rész az első kidolgozásban egyáltalán nem szerepelt, ott az atyaátok után a jelenet véget ér Melinda e szavaival: „Én fiamnak / Anyát, neked Hitvest adok megént.” Az új kidolgozás e tiszta fejjel meghozott döntésből adódó egyértelmű szándékot a zavartságig bonyolult lélekállapotba helyezi át, de megtartja a lényegét jelentő elszánást, vagyis hogy a történetek ellenére is újra Bánk 'felesége' akar lenni, amit leginkább az örült beszéd lakodalommotívuma jelez visszatérően.

Melinda a IV. felvonásban Gertrudisszal való párbeszédében előbb megint csak némi zavartsággal utal lakodalomra („szegény [ti. Bánk] / azt vélte tán, hogy nálla nélkül is / elmenni tudnék Lakadalomba”), majd a jelenet végén 'háborodva' Gertrudishoz fordul: „mond, hogy a' menyegző / két nyil-lövésnyi – az Bánk és Melinda”. Mikor visszatér Gertrudis szobájába, első szavaival így fordul az immár jelen lévő Bánkhoz: „Kösd-be a' fejem' / Bánk!” Elválásuk búcsúzószavai pedig ugyancsak e motívumok variációjával képeznek zárlatot a jeleneten belül és közös történetük végén (Bánk: „vezessen békével szerelmem”; Melinda: „jőjj hamar! csak egyj- / két nyil-lövésnyi – jőjj hamar”). Az örült beszéd menyegzője megvalósulni látszik a kiengesztelődéssel, de ez valós alternatívát nem jelent, az újjászületés – mint azt Nagy Imre is kiemeli (Nagy 2014, 291) – csak Melinda megtisztító halálában teljesedhetett ki.

Ottó vágya Endümionként a Hold Melindára irányul, a meggyalázott Melinda mint Hold Bánk után vágyakozik elérhetetlenül, miként Bánk Tantaloszként órá. A *Bánk bán* mitológemái egyaránt a *be nem teljesíthető vágyakozás* képzetkörébe tartoznak, kitágítva a szereplők dramaturgiai viszonyaiban megképződő jelentést filozofikus összefüggések felé, melyek érintkeznek a korabeli költemények sűrű gondolatiságával. Nádasdy Ádám fordításának megoldása a *vég-cél* kifejezést a *bizonyosság* szóval helyettesítette, amely bár e filozofikus tágasságot nem

érzékelteni, pontosan megfelel az adott jelenet alapkontextusának, s megtisztítja a szöveghelyet a homályosságtól. Mindez amennyire vitatható, éppen annyira inspiráló is. Itt azonban csak egyetlen szöveghelyről volt szó, amelyben filológus-fordítóként döntést kellett hoznia, s még mennyi szó van a *Bánk bán*-ban, ami homályos, és értelmezést kíván. De hát akkor mit is kellett volna írnia a *bizonyosság* helyett a *vég-cél* megfelelőjeként? Nem tudok egyetlen szót mondani, esetleg meg lehetett volna hagyni az eredetit. „Homályos az Originál! homályos a’ Fordítás!” – mondhatta volna Kazinczyval Nádasdy Ádám, széttárva kezét, ez egyszer hetykén elengedve a fordítást életre hívó eredeti szándékot, melyet egyébként interpretációja oly magas szinten valósít meg mindvégig.

Kiadások

Katona József. 1983. *Bánk bán*. Kiad. Orosz László. Kritikai kiadás.² Budapest: Akadémiai Kiadó.

Katona József. 1992. *Bánk bán*. Kiad. Kerényi Ferenc. Matúra Klasszikusok.

Katona József. 2001. *Versek, tanulmányok, egyéb írások*. Kiad. Orosz László. Kritikai kiadás.

Katona József. 2019. *Bánk bán*. Eredeti szöveg Nádasdy Ádám fordításával.

Irodalom

Debreczeni Attila. 2009. *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*. Budapest: Universitas.

Fried István. 1991. A lírikus Katona József. *Forrás* (11): 53–58.

Nagy Imre. 2014. A magyar Lucretia: A nők elleni erőszak témája és a *Bánk bán* harmadik felvonása. In *Drámák határhelyzetben I.*, szerk. Brutkovszky Gabriella, Demeter Júlia, N. Tóth Anikó, Petres Csizmadia Gabriella. 275–299. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.

Nagy Imre. 2019. A „kétnyelvű” *Bánk bán*. Nádasdy Ádám szövegkiadásáról, irodalomtörténeti nézőpontból. *Verso* (2): 96–107.

Attila DEBRECENI

TANTAL, ENDIMION I MELINDA

Beleške uz prevod teksta Bana Banka Adama Nadašdija

Rad se bavi jednim odeljkom teksta *Ban Bank (Bánk bán)* u novom prevodu Adama Nadašdija. Prevod Adama Nadašdija je značajno filološko dostignuće, važan deo izdanja *Bana Banka*, čija rešenja nadahnjuju interpretaciju teksta. Ova studija upoređuje dramski tekst sa paralelnim

² Katona József műveit a kritikai kiadásból idézem, idéztem továbbá Kerényi Ferenc és Nádasdy Ádám jegyzetelt kiadásait, mindezekre tételesen nem hivatkoztam a szövegben, mert a hivatkozott helyek enélkül is könnyen azonosíthatóak a kiadásokban.

odlomcima pesama Jožefa Katone, pre svega radi tumačenja uobičajenih mitoloških referenci. Mit o Tantalusu povezan je sa Banom Bankom, Oto sa Endimionom, a obojica sa Melindom, koja u svom mahnitom govoru, preuzevši Mesečev alter-ego, želi sebe da doživi preporođenu kao supruga. Mitski sled može dovesti do interpretacije filozofskih značenjskih slojeva u delu.

Ključne reči: Ban Bank, mitologema, Adam Nadašdi

Attila DEBRECZENI

TANTALUS, ENDYMION, AND MELINDA

Sidenotes for the Translati of Bánk bán by Ádám Nádasdy

The study deals with a section of the text from *Bánk bán* in Ádám Nádasdy's new translation. Nádasdy's translation is a significant philological achievement, an important part of the publication of *Bánk bán*, whose solutions inspire the interpretation of the text. This study compares the text of the drama with parallel passages of József Katona's poems, primarily to interpret common mythological references. The Tantalus myth is associated with Bank, Ottó with Endymion, both of whom together are connected to Melinda, who, in an insane speech and taking the Moon alter-ego, wants to be reborn as a spouse. The mythic sequence can lead to the interpretation of philosophical layers of meaning in the work.

Keywords: Bánk bán, mythologeme, Ádám Nádasdy

NYELVJÁRÁSKUTATÁS
ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
csapo@eunet.rs

UTASI Csilla

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
csilla.utasi@gmail.com

PENAVIN OLGA ÉS A NYELVJÁRÁSKUTATÁS A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR KULTÚRA KONTEXTUSÁBAN¹

**Olga Penavin i istraživanje dijalekata u kontekstu
jugoslovenske mađarske kulture**

**Olga Penavin and Research into Dialects in the Context
of Hungarian Culture in Yugoslavia**

Penavin Olga a jugoszláviai magyar nyelvjárások kutatását programszerűen, több mint három évtizeden át végezte. Hallgatóival járta a terepet, rögzítette a még élő magyar nyelvi örökséget. A munka kézzelfogható eredménye számos, a jugoszláviai Muravidék, Baranya, a székelytelepek, a szerémségi magyar szigetek, Szlavónia és Bácska, posztumusz Bánát nyelvatlasza. A Tanárnő gyűjtést végzett; a dialektológiai feltárás és anyagrögzítés az adott területek művelődéstörténetének, néprajzának a kontextusában történt. A dolgozat célja a nyelvek és kultúrák határán, a nemzetiségi/kisebbségi nyelvhasználat léthelyzetében megjelenő nyelvjárási gyűjtőmunka kultúrtörténeti, néprajzi, pedagógiai hozadékának a számbavétele, vizsgálata.

Kulcsszavak: nyelvjárás, gyűjtés, művelődéstörténet, néprajz, Penavin Olga

¹ A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú, a *Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában (Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi)* című projektumának keretében készült.

Élet(mű)

Penavin (Borsy) Olga (1916–2001) nyelvész, néprajzkutató, pedagógus „arról a debreceni tájról származik, ahol a nyelvi hagyományok őrzésének, a nyelvi jellegzetességek érzékelésének, a nyelvi ízekre való figyelésnek mély népi gyökerei vannak” (Benkő 1996, 82). Borsy Olga előbb a Dóczy Gimnázium tanulója, majd a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán magyar–latin–olasz szakon diplomázik 1940-ben.

Pályafutása első évében Debrecenben tanít. 1941 és 1944 között a szabadkai leánygimnázium magyar–latin szakos tanárnője. 1947-től 1957-ig az újvidéki tanárképző főiskola tanára, majd „tíz évvel később az Újvidéki Egyetemre került, ahol haláláig dolgozott. Évfolyamokat avatott be a nyelvtudomány és a néprajz rejtelseibe, valamint a modern lingvisztikába” (Fenyvesi 2014, 37). Már ekkoriban fölismeri, „[t]ulajdonképpeni munkánk az lenne, hogy bejárva a magyarlakta falvakat felgyűjtenénk a még létező, de már pusztulásra ítélt népi kincseket, termékeket. Itt mind az anyagi, mind szellemi kincsek gyűjtésére gondolok. Tehát: épület, ruha, eszköz, foglalkozás, tánc, ének, mese stb. gyűjtésére. Lenne anyag bőven mit gyűjteni, csak el kellene már kezdenünk” (Penavin 1950, 795). „Az elkövetkező években megfordul Szalatornyán, Horgoson, Vojlovicán, majd Baranyát és a Murántúlt kutatja” (Bori 1998, 301). 1956-ban védi meg *Die Sprache der ungarischen Bevölkerung der Batschka* című doktori értekezését Göttingenben. Az 1957-től 1984-ig terjedő időszakban az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének docense, rendkívüli tanára, végül rendes tanára és tanszékvezetője. Szerzteágazó életművét, tevékenységét több ízben, rangos szakmai, nyelvészeti és néprajzi díjakkal jutalmazták.² A Finnugor Tudományos Társaság levelező, a Magyar Néprajzi Társaság és a Kiss Lajos Néprajzi Társaság tiszteletbeli tagja.

Penavin Olga Csúry Bálint neveltje.³ Azé a nyelvészprofesszoré, aki a „tervszerű, rendszeres magyar nyelvjáráskutatás” megalapozójaként (Csomortáni 2011, 25) R. Meringer 1909-ben indított *Wörter und Sachen* című folyóiratának a készítésére, az észt és a finn tudomány nyomában, a komplexitás elvét köve-

² Szarvas Gábor-díj (1977), Csúry Bálint-emlékérem (1979), Lotz János-emlékérem (1981), a Magyar Népköltársaság Csillagrendje (1988), Szenteleky Kornél-díj (1989), Üzenet-díj (1995), Gyórfy István-emlékérem (1996).

³ „Csúry Bálint 1932-től 1941-ig tanított a debreceni egyetemen a magyar és finnugor nyelvészet professzoraként. Ez az idő az egyetem, illetőleg a magyar nyelvészeti tanszék fennállásának csaknem 100 évéhez képest nem túl hosszú ugyan, mégis ezek alatt az évek alatt Csúry elérte, hogy a népnyelv kutatásnak, vagy ahogyan ő nevezte: a »népnyelvi bűvárlatnak« a Kárpát-medencebeli központja, emblematisz színtere Debrecen lett. A magyar nyelvészttársadalom hosszú évtizedeken át ezzel a kutatási iránnyal azonosította a debreceni magyar nyelvészeti tanszékét, még akkor is, amikor az ott dolgozó szakemberek lényegében véve már nem is végeztek ilyen irányú munkát” (Hoffmann 2011, 41).

ti, a hangtörvények és a szójelentések mellett a szavak jelölte dolgok és tárgyak tanulmányozását is szorgalmazza. Így válik a nyelvészet „a kultúra szolgálóleányává”, a nyelvészet pedig a „népiségtudomány” részeként is felfogható, „ahol a rokon tudományok részletei és az eredményei egymásba épülnek, s ezáltal egy nagyobb egészet, az emeltebb szintű közös tudást szolgálnak” (Hegedűs 2011, 35–36). Csűry Bálint, a fiatal nyelvésztanár, Gombocz Zoltán hatására a népnyelv monografikus feldolgozásának az elképzelését követve a szamosháti nyelvjárás szókincsét gyűjti, hangtani sajátosságait vizsgálja, bejárja a Szatmár megyei szamosháti falvakat, nyelvjárasi szótárt készít (Bakó 1941), a debreceni Magyar Népnyelvkutató Intézet létrehozása során pedig a magyar nyelvjárasi atlasz munkálatainak a beindítását szorgalmazza (Hoffmann 2011). Majd három évtized szorgalmas gyűjtőmunkája során „Csűryben a Gombocztól elvi alapokból kiinduló módszerei elgondolás megtalálta legjobb, sőt egyetlen megvalósítóját” (Bakó 1941, 13), s később ez lesz a mozgatórugója a Csűry által életre hívott népnyelvkutató mozgalomnak is. Csűry Bálint sajátos munkamódszere szakít a korábbi nyelvjárasi munkák ötletszerű dialektusvizsgálatával. A népnyelv monografikus feldolgozása az ún. jelenségmonográfia létrehozását jelenti, amely a tárgyalt nyelvi jelenség összes részletét, annak minden vonatkozását vizsgálja a nyelvtudomány kontextusában. Ekkoriban jelenik meg *Szamosháti szótára* (1935–1936) és *A népnyelvi búvárlat módszere* (1936) című füzet, amelyeket tanítványai „többek visszaemlékezése szerint is – szinte bibliájukként forgattak” (Hoffmann 2016, 3).

Balassa Iván 1936–37-ben ismeri meg Penavin Olgát, az egyetemi hallgatót: „abban az időben a latint tartotta fő tanulmányainak és határozottan emlékszem, hogy a latin–görög szeminárium ajtaja előtt táborozott kedves barátnőjével (Ökrös Irén), ott tanultak, beszélgettek. Bár Csűry Bálint (1886–1941) minden óráján részt vett, sőt a nyelvjárasi gyakorlatokat is szorgalmasan látogatta, mégsem tartozott a »népnyelvkutatók« szoros magjához.” Idővel a helyzet megváltozik, hiszen „a nyelvjárás- és néprajzkutatás Csűry által hangoztatott összefüggése napjainkban senkinél olyan szorosan és szervesen nem kapcsolódik, mint nála” (Balassa 1998, 18). Penavin Olga debreceni egyetemi éveire emlékezve megerősíti Balassa megfigyeléseit:

Az ő [Csűry Bálint] nyelvtörténeti, nyelvjárastani előadásai talán abban a pillanatban nem voltak döntő hatásúak, de elraktároztam őket a tudatom mélyén éppen úgy, mint professzorom személyiségének vonzó jegyeit, viselkedését, viszonyulását tudományágához, az emberekhez, munkatársaihoz, s majd, mikor a körülmények úgy hozták, a „mély”-ből mindezek felszínre kerültek, s döntően befolyásolták nyelvesszé, nyelvjárás-kutatóvá válásomat (Penavin 1991, 200).

Csűry professzor „számára nyilvánvaló volt, hogy a kutatómunkához tanítványok kellenek, olyan munkatársak, akik az általa kitűzött célokért az általa képviselt elvek alapján dolgoznak. Állhatatosan kereste azokat a fiatalokat, akik programjának megfelelhetnek” (Hegedűs 2011, 38). Az ő hatására fordul többek között a népnyelv kutatása felé Imre Samu, Keresztes Kálmán, Penavin Olga, Balassa Iván, Nagy Jenő, Szabó T. Attila.

Penavin Olga számára nemcsak a Gombocz–Csűry-féle vonal módszertani útmutatása lesz fontos kiindulópont, hanem Csűry Bálint 1921 utáni élethelyzete, a kisebbségi magyar tudós pályamodellje, feladatvállalása is példaértékű. Az erdélyi, kisebbségi tudományművelő a többségi (mind a román, mind az anyaországi) tudósokkal ellentétben többszörösen hátrányos helyzetben végzi munkáját. A tudósi szerep mellett a tudomány- és kultúranépszerűsítés, az identitás megőrzésének a felelőssége alól sem bújhat ki, így „az erdélyi tudományművelőnek egyszerre több ember munkáját kellett végeznie, és többféle, sokszor a szakterületétől távolos feladatot kellett a lelki megalázottság, az emberi szabadságkorlátozás” (Szabó T. 1941, 13) ellenére is vállalnia. Vállalnia akkor is, ha „talán azok számára, akik kedvezőbb külső és belső körülmények között csak szakterületük művelésével törődhettek, megmosolyogni való dolog volt az erdélyieknek ez a kontárkodó tudományművelése” (Szabó T. 1941, 14). A kutatómunka mellett Csűry ideje jó részét napilapokba, szépirodalmi, ifjúsági folyóiratokba és néplapokba szánt tudománynépszerűsítő, nyelvművelő, könyvismertető cikkek írására fordította. A „kontárkodás”, a sokoldalúság, amint azt többek között Penavin Olga rangos öröksége is bizonyítja, mindenkoron megkerülhetetlen kiegészítője a kisebbségi kutató pályamodelljének.

Nyelvjáráskutatás a jugoszláviai magyar kultúra közegében

A jugoszláviai magyar (anyanyelvű) kultúrát születése pillanatában (Ispánovics Csapó 2011; Mák 2013), 1918-as és 1945-ös „újraindulásai” időszakában (Bori 1998; Vajda 2006, 2007) s nagyrészt napjainkban is a humán és a társadalomtudományok (irodalomtudomány, nyelvészet, néprajz, helytörténet, kultúrtörténet) dominanciája jellemzi.

A fenti közegbe illeszkedő Penavin Olga a korszerű nyelvészet alapítója és művelője Vajdaságban, a XX. század második felében. Világlátása, témakezelése komplex. A jugoszláviai/vajdasági magyar nyelvi adatok, jelenségek gyűjtőjeként és értelmezőjeként mindig az egész, a nyelvi rendszerben, a szókincsben megmutatkozó ember, közösség hagyományai, gondolat- és érzésvilága érdekli (Benkő 1996).

Penavin Olga tájnyelvi gyűjtőmunkáját, kutatásait a névtan, a kontrasztív nyelvészet, a köznyelv, a szótártudomány és a nyelvművelés kontextusában végzi.

A népnyelv teljességre törekvő, monografikus feldolgozásának az igénye látszik megvalósulni. *Nyelvjárás és köznyelv* című munkájának szemlélete rányomja bélyegét a jugoszláviai magyar nyelvtudományra is. A nyelv konkrét megjelenési formáit, az élő vajdasági nyelvhasználatot vizsgálva a nyelvváltozás folyamata, a konkrét beszédhelyzetben megmutatkozó beszélő érdekli. A kommunikációs folyamatból a kódhasználatra összpontosít, zavartalanul működik-e a beszéd folyamán a kódváltás, milyen mértékben tapasztalható meg a kódtévesztés. A nyelvi variációk, rétegek ismerete mellett fontosnak tartja a nyelven kívüli egységeket is, mert a tudatos nyelvhasználó megnyilatkozása során „a gesztus, a mimika, a térben való mozgás és viselkedés, az időviszonyhoz illő viselkedés, viselkedés a más nemű vagy más generációhoz tartozó személlyel szemben, a saját generációjával kapcsolatban, de az öltözködés, a játék, a művészet, azaz az illető nyelvet éltető *kulturális magatartás* ismerete is igen fontos” (Penavin 1986, 8). A nyelvhasználat komplex megközelítése során jó érzékkel ismeri föl a regionális köznyelv kutatásának fontosságát, s azt is, hogy a nyelvjáráskutatás, a nyelvatlaszok készítésének a folyamatában igencsak rálátni a nyelvjárás és a nyelvi standard viszonyára, a vajdasági regionális köznyelv nagyrészt feltáratlan jelenségeire, arra, miképpen mutatkozik meg, konzerválódik(?) az eltűnőben lévő nyelvjárás a regionális köznyelv beszédfolyamataiban.

Penavin Olga egyrészt „kommunikatív dialektológiát” (Hegedűs 2011, 38) művel, szociolingvisztikai eljárásokat (Sebestyén 1990) alkalmazó nyelvjáráskutatással foglalkozik, másrészt a néprajz felől is vizsgálja kutatása tárgyát, összhangban Csűry Bálint útmutatásával, miszerint „a szókinccset gyűjtő nyelvjáráskutató szakembernek fel kell jegyeznie minden olyan néprajzi jelenséget, mely a terminológia jobb megértését elősegíti” (Balassa 1990, 17), mi több, Csűry szorgalmazta a komplexitás érdekében rajzok, illusztrációk, fényképek egészítésé ki a szöveget. A Tanárnő messzemenően követi Csűry ajánlásait, amikor a *Szlavóniai (kórogyi) szótár* néprajzi vonatkozásait fényképekkel is magyarázza, szemlélteti.

Penavin Olga az újvidéki Hungarológiai Intézetben végzett kutatómunka mellett nyelvészetet oktat az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán. A Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék hallgatói számára ő a „Tanárnő”, aki az elméleti tudnivalók, a nyelvtudomány legújabb eredményei mellett a terepi munka rejtelseivel, módszertanával is megismerteti őket a vajdasági nyelvjárási gyűjtőútjaik alkalmával. Hallgatói, tanársegédei hangfelvételeket készítenek, terepi naplót vezetnek, amelyek akár egy-egy jelenségmonográfia nyersanyagaként is kezelhetőek, hiszen tanítványai kéziratos szótáraikba, szószedeteikbe a Tanárnő utasításai nyomán gyakran néhány mondatos néprajzi összefoglalót is

írnak. A népeletre vonatkozó adatokat is följegyzik. A gyűjtések módszertanát, tematikáját elemezve Láncz Irén a módszertani felkészültséget és a tematikai sokféleséget, komplexitást emeli ki, hiszen a mindenkori tanulmányi kirándulások célja az adott tájegységet belakó ember életmódjának, szokásainak és nyelvének a megismerése:

A tanulmányutat a Tanárnő gondosan előkészítette. Az utazás előtt a hallgatók megkapták a feladatok listáját, és választhattak, mivel foglalkoznak majd. Az eredményes gyűjtés egyik 15 előfeltétele az alapos felkészültség. A fiatal gyűjtőknek volt elég idejük tájékozódni a szakirodalomban, kikutathatták, mire kell figyelniük, mire kell rákérdezniük, hogy kell lejegyezniük a hallottakat. És minden bizonnyal utasításokat kaptak arra vonatkozólag is, miként kell beszélgetést kezdeményezniük, hogyan lehet megnyerniük az adatközlők bizalmát. A gyűjtés témáit a tanulmányi út krónikása nem jegyezte le, ám más utak alkalmával ez megtörtént, s mivel nincsenek nagy változások e téren, az egyetemisták az első úton is bizonyára a következőkkel foglalkoztak: a nyelvjárás sajátosságainak leírása, családnevek, személynevek, ragadványnevek és becenevek, növény- és állatnevek, állathívogató és -terelő szavak, földrajzi nevek, népmesék, mondák és balladák, szólások és közmondások, étkezés és főzés, szokások és babonák, lakodalmi szokások, építkezés és házépítés, népviselet, földművelés és a hozzá fűződő babonák, az időjárással kapcsolatos szavak, időjárásjóslás, mesterségek és szókincsük, népi gyermekjátékok, ünnepek és a hozzájuk fűződő szokások, népi gyógyászat, hitélet és szertartások (Láncz 2014, 14–15).

Hoffmann szerint „Penavin Olga abban a tekintetben is a Csűry-iskola talán legszorgalmasabb tanítványának bizonyult, hogy a Csűry által leginkább művelésre ajánlott dialektológiai témákat, műfajokat a legszélesebb körben művelte” (Hoffmann 2016, 8).

A jugoszláviai magyar nyelvjárások kutatása során begyűjtött, lejegyzett dialektológiai szövegkorpuszt a Tanárnő különféle kiadványokban adta közre. Rajsli Ilona tipizálása nyomán a Penavin-féle nyelvjárás anyag népdal- és népbalada-lejegyzésekben, tájszógyűjteményekben, szótárakban, nyelvjárás atlaszokban, helynévgyűjteményekben, mesegyűjteményekben, szokásokat, hagyományokat lejegyző munkák szövegeiben, tanulmányokban, monográfiákban előforduló példaanyagban, valamint népi növénynevek gyűjteményében érhető el (Rajsli 2004).

A népnyelvbe kódolódott kultúrtörténet a jugoszláviai/vajdasági magyar népi kultúra sokszínű múltjáról árulkodik. Penavin Olga tájszógyűjteménye,

nyelvjárási szótárának két kiadása, nyelvatlaszai, helynévgyűjteményei⁴ az egyes népcsoportok, tájegységek (Muravidék, Baranya, Szlavónia, Bácska, székelység, Bánát) hely- és kultúrtörténeti szintéziseiként is értelmezhetőek.

A Tanárnő hitvallása szerint

[t]udott dolog, hogy a nyelvet beszélő ember nélkül nem lehet vizsgálni a nyelvet. Nincs valamilyen absztrakt, kilúgozott, a külső körülmények hatásától megszabadított és megszabadult nyelv. Ha a nyelvtudósok próbálnak is viszonyulni ilyen módon a nyelvhez, a nyelv tényeihez, ez a vizsgálati mód csakis a nyelv pusztá megragadását, matematikai képletekbe kényszerítését eredményezheti. Nincs mögötte a beszélő ember s beszélő társa a maga körülményeinek bonyolultságával, megnyilvánulásának számos apró finomságával (Penavin 1984, 3).

A „szakma”, a tudós kollégák a Penavin-életmű fontos jellemzőjeként, különleges értékeként emelik ki a fenti kutatói attitűdöt. Balogh Lajos meglátása szerint „Penavin Olga egész életében nem tudta, de talán nem is akarta szétválasztani a nyelvészeti és a néprajzi gyűjtőmunkát. Nyelvészként is néprajzos volt és néprajzusként is nyelvész. Kutatóterületeinek falvait járva nemcsak a tájszólást figyelte, az emberek beszédét, hanem a környezetüket is, azt a paraszti világot, amelyben adatközlői élnek. A szavak mögött kereste a tárgyi valóságot” (Balogh 2002, 117). Beszédes Valéria úgy látja, „[n]emcsak a tárgyi néprajznak kiindulópontja ez a munka, hanem a folkloristák számára is nélkülözhetetlen. Hiedelemanyagát érdemes volna kicédulázni. [...] Hasonló tanulással szolgálna a szólások, közmondások lajstrombavétele és rendszerezése is, mert alig van olyan oldal a szótárban, amelyiken legalább egy-két állandó szókapcsolat ne volna. Jól tájékoztat bennünket a szokások leírása és a gyermekjátékok ismertetése” (Beszédes 1976, 361). Balassa Iván a *Szlavóniai (kórógyi) szótárt* értékelve kiemeli, „nemcsak nagyszerű nyelvi forrás, hanem segítségével meg lehetne írni az azóta romokban heverő Kórógy néprajzát” (Balassa 1998, 18). Hoffmann István a Penavin Olga munkáiban erőteljesen megmutatkozó néprajzi szemlélet kapcsán megjegyzi, a Tanárnőt a folklor és a tárgyi néprajz egyaránt érdekelt. Gyűjtői és kutatói motiváltságának fontos ismérve, hogy „ez a szemléletmód nem csupán kísérő elemként van jelen, hanem módszertani szervező elvé lép elő: a szlavóniai nagycsaládszervezetről írott munkája (1981), mese- és népballada-gyűjteményei (1976, 1984) jelzik többek között pályájának ezt a vonulatát. A fentiek alapján nem hiába tekintik őt a néprajz kutatói is tudó-

⁴ Penavin Olga tiszteletére: Adatok Penavin Olga bibliográfiájához. [Összeállította Csapó Julianna]. Újvidék: Hungarológia Szak, 1997, 135. Különlenyomat a *Hungarológiai Közlemények* 1996/4. számából, 1996, 101–135.

mányuk teljes jogú, kiváló képviselőjének” (Hoffmann 2016, 9). Penavin Olga társadalomnéprajzi munkáinak elméleti és szakmai alapjait vizsgálva Utasi Csilla arra a kérdésre keresi a választ, „hogya a partikuláris néprajzi leírásoktól hogyan juthatunk el a teljes népi kultúra általánosan érvényes bemutatásához” (Utasi 2016, 82), lehetséges-e az egyedi esetekből összeálló korpusz alapján általánosítani, jelenségtípusokat formálni, szabad-e egységes népi kultúrát feltételezni a jugoszláviai magyarságot vizsgálva. A bomlófélben lévő baranyai, vajdasági közeg kontextusában inkább az egyedi esetleírások módszertanát látja gyümölcsözőbbnek. Penavin Olga társadalomnéprajzi munkáit ebben az összefüggésben „a vajdasági magyar népi kultúráról alkotandó átfogó kép” (Utasi 2016, 86) előképének tekinti. Benkő Loránd „leletmentő munkaként” értékeli Penavin Olga tevékenységét (Benkő 2010). A vajdasági magyar író, az egykori Penavintanítvány kettős identitásarchívumként tekint Penavin Olga opusára, mert „a délvidéki magyar nyelvi és néprajzi hagyomány bizonyos értelemben egy töről fakad: ott rejtőzik Penavin Olga tudományos munkáiban, szlavóniai, bácskai, bánáti és muravidéki könyveiben” (Fenyvesi 2014, 36). Penavin Olga könyvei „a magyar nyelvtudomány, a szellemi és tárgyi néprajz, valamint a művelődéstörténet és még sok más tudományág örökbecsű, soha el nem évülő kincseshányái lesznek, míg magyarul harangoznak”, írja Balassa Iván (Balassa 1998, 246).

Emléke, kultusza

Penavin Olga alakja, életműve, szövegei, adattárai manapság nemcsak mindenkori tudományunk kanonizált alkotásai, hanem a vajdasági magyar kulturális tradíció nélkülözhetetlen identitásőrző szegumentumai is. A kanonizálódás folyamatát az életmű lezárultával egyre inkább követi a kultuszképződés jelensége is.

1980-ban *Egy kutató munkája* címmel dokumentumfilmben ismerkedhetett meg a nyilvánosság Penavin Olgával. Bő negyed évszázad múltán a film alkotója, Németh Árpád a következőképpen vall a Tanárnő személyiségéről:

Az úton Szlavónia felé és forgatás közben ismertem meg közelebbről. Előzőleg már többször találkoztunk a tanszéken, vagy különböző előadásokon, de ilyenkor csak pár kedves szót váltottunk és annyiban maradt az egész. A műsorkészítés alatt ismertem meg hallatlan tapintatosságát, kapcsolatteremtő képességét, kedvességét, közvetlenségét és humorérzékét. Utazás közben reménykedtem, hogy kifaggathatom. Gondoltam, közelebbről megismerem életútját, munkásságát, de fordítva történt a dolog. Őt minden érdekelte, így a televíziózás is. Ő faggatott ki engem úgy, hogy észre sem vettem (Németh 2006).

1996-ban Penavin Olga nyolcvanéves. Születésnapja alkalmából *A magyar nyelvészeti oktatás és nyelvészeti kutatás útjai* címmel tudományos konferenciával köszöntötték egykori munkatársai, tanítványai, barátai az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén. A konferencia anyaga az intézmény tudományos folyóiratában, a *Hungarológiai Közleményekben* s a vonatkozó folyóiratszámról készült különlenyomat formájában látott napvilágot.

2001-ben a Tanárnő 85. születésnapja alkalmából az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke a nemzetközi *Egyetemi nyelvészeti napokat* Penavin Olga munkásságának szentelte. A konferencia mellékrendezvénye egy alkalmi életműkiállítás volt. Sajnos, a Tanárnő még a konferencia előtt, október 25-én távozott az élők sorából.

Danyi Magdolna nyugalmazott egyetemi tanár kezdeményezésére 2011. október 25-én az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, valamint a Magyar Nemzeti Tanács emléktáblát helyezett el Penavin Olga palicsi lakóházára. A professor asszony 1944-től haláláig az eszterdői egy részében újvidéki lakásában élt, másik felét palicsi villájában töltötte. Az épületre helyezett táblát a Tanárnő halálának tizedik évfordulóján leleplezték le.

2012-ben a lendvai (szlovéniai) Bánffy Napok keretében nemzetközi tudományos emlékkonferenciát tartottak Penavin Olga tiszteletére. Penavin Olga muravidéki gyűjtőútjairól, az ott lejegyzett nyelvészeti, illetve néprajzi anyagról vajdasági és szlovéniai magyar kutatók beszéltek. A tanácskozás anyaga a *Penavin Olga a Muravidéken* (2014) című konferenciakötetben jelent meg.

A szabadkai székhelyű Kiss Lajos Néprajzi Társaság 2016. május 11-én megemlékezett Penavin Olgáról. A helyi temetőben megkoszorúzták a száz éve született néprajzkutató, nyelvész és pedagógus sírját, a palicsi Penavin háznál pedig az emléktáblára helyeztek koszorút. Május 12-én a szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar dísztermében néprajzi emlékkonferenciát tartottak *Fénytörés* címmel a Tanárnő hagyatékáról, a gyűjtések lehetséges kontrollanyagokként történő hasznosításáról, néprajzi, művelődéstörténeti vonatkozásairól.

Az újvidéki Magyar Tanszék 2016. október 25-én ismét az *Egyetemi nyelvészeti napok* keretében *Penavin Olga 100* címmel szervezte meg nemzetközi tudományos konferenciáját, nyitotta meg emlékkiállítását, és mutatta be a Tanárnőről készült kisfilmet.

Penavin Olga hagyatéka az újvidéki Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéken, valamint a zentai Vajdasági Magyar Művelődési Intézetben kutatható. Az életmű utóéletét tekintve a hozzáférés, a kutathatóság az a mozzanat, ami valóban élővé, mindenkor jelenlevővé teszi a vonatkozó életművet, mind a kánon, mind a kultuszformálódás/formálás, s nem utolsósorban az identitásmegegyezés szempontjából. Bárczi Géza szavaival élve „[a] tudós munkáját, a dolgok természeté-

nél fogva, nagyrészt feledésbe borítja az új, követő nemzedék több tudományos eredményen, újonnan fölvetett termékeny szempontokon alapuló tevékenysége. [...] Azaz mégsem. Minden új lépést az előzőleg megtett lépés tesz lehetővé. [...] A ma tudományos igazságai a régiek, az elődök tudásán meg eredményein épültek, és botlásán meg tévedésein okulva emelkedtek” (Bárczi 1943).

Az újvidéki és a palicsi mindennapokban, a Szentendrei út közelében és a Kanizsai út mellett egy-egy utcánév emlékeztet bennünket arra, hogy Penavin Olga egyaránt része mindkét vidék kulturális emlékezetének. Silling István szavai szintén a nagy munkabírású, elhivatott dialektológus metamorfózisára hívja föl a figyelmet, hiszen Penavin Olga „az a debreceni származású tudós tanárunk, aki bár felnőtt korában ismerkedett meg a déli magyar nyelvterület nyelvjárási sajátosságaival, mégis e tudományterület legkiválóbb itteni ismerőjévé lett” (Silling 2014, 23–24).

Irodalom

- Bakó Elemér. 1941. Csűry Bálint élete és munkássága. In *Magyar Népr nyelv III.*, szerk. Bárczi Géza–Szabó T. Attila. 7–38. Debrecen–Kolozsvár: Magyar Népr nyelv kutató Intézet–Erdélyi Tudományos Intézet.
- Balassa Iván. 1990. A nyelvjárási és néprajzi kutatás kapcsolata Csűrynél és azóta. *Magyar Nyelvjárások* (28–29): 15–26. <http://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/1-31/mnyj28-29.pdf> (2019. okt. 10.)
- Balassa Iván. 1998. Penavin Olga köszöntése. *Néprajzi Látóhatár* (3–4): 18–20.
- Balogh Lajos. 2002. Penavin Olga (1916–2001). *Magyar Nyelv* (1): 116–118.
- Bárczi Géza. 1943. *Csűry Bálint emlékezete*. Különnyomat a m. kir. Tisza István Tudományegyetem 1941–42. tanévi Évkönyvéből. Debrecen.
- Benkő Loránd. 1996. [Penavin Olga köszöntése]. *Hungarológiai Közlemények* (4): 82–87.
- Benkő Loránd. 2010. *Magyar nyelvtudósok a XX. században: Méltatások, emlékezések*. Budapest: Argumentum.
- Beszédes Valéria. 1976. Egy nyelvészeti munka néprajzi tanulságai. *Üzenet* (6–7): 360–361. http://adattar.vmmi.org/cikkek/21380/uzenet_1976_0607_19_egy_nyelveszeti_munka.pdf (2019. okt. 22.)
- Bori Imre. 1998. *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Újvidék: Forum Könyvkiadó. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf12033.pdf (2019. okt. 3.)
- Csomortáni Magdolna. 2011. Csűry Bálint, az erdélyi nyelvjáráskutatás megalapítója. *Magyar Nyelvjárások* (49): 5–34. <http://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/49/mnyj49.pdf> (2019. szept. 12.)
- Fenyvesi Ottó. 2014. Amnesia Temporis: Gondolatok egy tanulmányút kapcsán. In *Penavin Olga a Muravidéken*, szerk. Halász Albert. 33–38. Lendva: Lendva Községi Magyar Nemzeti Önkormányzati Közösség, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.

- Hegedűs Attila. 2011. Csűry Bálint, a dialektológus. *Magyar Nyelvjárások* (49): 35–40. <http://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/49/mnyj49.pdf> (2019. szept. 16.)
- Hoffmann István. 2011. Csűry Bálint, a debreceni egyetem tanára. *Magyar Nyelvjárások* (49): 41–50. <http://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/49/mnyj49.pdf> (2019. szept. 22.)
- Hoffmann István. 2016. Penavin Olga és a Csűry-iskola. *Hungarológiai Közlemények* (4): 1–12.
- Ispánovics Csapó Julianna. 2011. *A bácskai magyar irodalmi kultúra előtörténete a régió magyar könyvkiadása szempontjából*. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar.
- Láncz Irén. 2014. Penavin Olga gyűjtőútjai a Muravidéken. In *Penavin Olga a Muravidéken*, szerk. Halász Albert. 13–22. Lendva: Lendva Községi Magyar Nemzeti Önkormányzati Közösség, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
- Mák Ferenc. 2013. *A magyar irodalom kialakulása és története a Bácska és Bánság területén: Doktori értekezés*. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar.
- Németh Árpád. 2006. A tanárnők tanárnője: Dr. Penavin Olga. In Uő. *A kamera mögül: Történetek az Újvidéki Televízió fejlődéséből*, <http://mek.oszk.hu/04700/04762/html/> (2019. szept. 1.)
- Penavin Olga. 1950. Szlavóniai sziget-magyarság. *Híd* (11): 795–801.
- Penavin Olga. 1984. *Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárási atlasz*. Újvidék: Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
- Penavin Olga. 1986. *Nyelvjárás és köznyelv*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Penavin Olga. 1991. Rá lehet tenni egy egész életet. In *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben*, szerk. Sz. Bakró-Nagy Marianne–Kontra Miklós. 199–203. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Rajslji Ilona. 2004. A vajdasági nyelvjárások és a regionális köznyelv korpuszának gyűjtése. In *Mi ilyen nyelvben élünk: Nyelvszociológiai és korpuszvizsgálati tanulmányok*, szerk. Papp György. 15–28. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság.
- Sebestyén Árpád. 1990. A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népryelvkutató iskolájában. *Magyar Nyelvjárások* (28–29): 47–65.
- Silling István. 2014. A nyelvjárás- és néprajzkutató Penavin Olga professzorról és muravidéki gyűjtéseinek anyagából. In *Penavin Olga a Muravidéken*, szerk. Halász Albert. 23–32. Lendva: Lendva Községi Magyar Nemzeti Önkormányzati Közösség, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
- Szabó T. Attila. 1941. Csűry Bálint. 1886. február 13.–1941. február 13. *Magyar Nyelv* (2): 65–72.
- Utasi Csilla. 2016. Penavin Olga néprajzi tárgyú írásai. *Hungarológiai Közlemények* (4): 80–87. [file:///C:/Users/juli/Downloads/1947-Article%20Text-3538-1-10 20170221.pdf](file:///C:/Users/juli/Downloads/1947-Article%20Text-3538-1-10%20170221.pdf) (2019. okt. 16.)
- Vajda Gábor. 2006. *Remény a megfélemlítettségben: A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete, 1945–1972*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság.
- Vajda Gábor. 2007. *Az autonómia illúziója: A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete, 1972–1989*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság.

Julijana IŠPANOVIČ ČAPO–Čila UTAŠI

OLGA PENAVIN I ISTRAŽIVANJE DIJALEKATA U KONTEKSTU JUGOSLOVENSKE MAĐARSKE KULTURE

Olga Penavin se preko tri decenije programski bavila istraživanjem jugoslovenskih mađarskih dijalekata. Sa svojim studentima vršila je terenski rad, beležila i danas živo mađarsko jezičko nasleđe. Plod njenog rada predstavljaju jezički atlasi jugoslovenskog Pomurja, Baranje, sekeljskih kolonija, mađarskih jezičkih ostrva u Sremu, Slavoniji, Bačkoj i, posthumno, Banatu. Profesorka Penavin je vršila prikupljanje podataka, dijalektološka istraživanja i beleženje građe u kulturnoistorijskom i etnografskom kontekstu navedenih područja. Cilj ovog rada je ispitivanje i prikazivanje kulturnoistorijskih, etnografskih i pedagoških rezultata dijalektološkog sakupljačkog rada vršenog na granici jezika i kultura u svakodnevnoj upotrebi jezika nacionalnosti/manjina.

Ključne reči: dijalekt, sakupljački rad, istorija kulture, etnografija, Penavin Olga

Julianna ISPÁNOVICS CSAPÓ–Csilla UTASI

OLGA PENAVIN AND RESEARCH INTO DIALECTS IN THE CONTEXT OF HUNGARIAN CULTURE IN YUGOSLAVIA

Olga Penavin was researching Hungarian dialects in Yugoslavia for more than three decades. She did field work with her students, capturing the still living Hungarian language heritage. The tangible results of her work are many, such as the language atlases of the Yugoslavian Mura region, Baranja, the Sekely colonies, Hungarian language islands in Srem, Slavonia and Backa, and – posthumously – of Banat.

Professor Penavin performed data collection, dialectological research and recording of material in the cultural, historical and ethnographic context of the above mentioned areas. The aim of this paper is to examine and present the cultural, ethnographic and pedagogical results of dialectological collecting work on the border of languages and cultures in the daily use of national / minority languages.

Keywords: dialect, data collection, cultural history, ethnography, Penavin Olga

LOVRA Éva

Jog az első esélyre program

Topolya, Szerbia

drevalovra@gmail.com

VÁROSOK A KIEGYEZÉS ELŐTT ÉS A MODERN VÁROS 1867 ÉS 1918 KÖZÖTT

*Szemelvények a Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában:
Városszövet- és várostipológia (1867–1918) című kötetből¹*

Gradovi pre Austrougarske nagodbe 1867. i savremeni grad (1867–1918)

*Odlomci iz monografije Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában:
Városszövet- és várostipológia (1867–1918) [Gradovi Austrougarske monarhije:
Gradsko tkivo i urbana tipologija (1867–1918)]*

Cities Prior to the Austro-Hungarian Compromise of 1867 and the Modern City (1867–1918)

*Extracts from the monograph Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában:
Városszövet- és várostipológia (1867–1918) [Cities of the Austro–Hungarian
Monarchy. Urban Tissue and Urban Typology (1867–1918)]*

A tanulmány a *Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában: Városszövet- és várostipológia (1867–1918)* monográfia két fejezetének részeiből áll össze, amely 2019 végén jelenik meg a Terc gondozásában. A tanulmány bemutatja a Magyar Királyság kiegyezés (1867) előtti várostípusait, elemzi a Habsburg Közép-Európa modern városai kialakulását, fejlődéstörténetük mérföldköveit. A leírás egyben várostörténeti összefoglaló is. A tanulmány kiter az épített környezet és a városszerkezet kapcsolatára is az 1867-et megelőző időszak városai

¹ A tanulmány és a tanulmányt magába foglaló kézirat a Vajdaság Autonóm Tartomány, Tartományi Felsőoktatási és Tudományos Kutatási Titkárság Jog az első esélyre posztdoktori programja keretein belül valósult meg.

esetében, a modern várost az infrastruktúra és a várostervezés fejlődése keresztmetszetében magyarázza. A „modernség szimbólumai” (Moravánszky 1998) meghatározták az 1867 és 1918 közötti időszak városképét és városszerkezetét. A kor városképében találhatóak olyan minták, amelyek a szerkezettel együtt értelmezve ismétlődő mintának tekinthetők, ezzel szemben az 1867-et megelőző időszakot a természeti táj által meghatározott városkép és az épített környezet határozta meg.

Kulcsszavak: várostipológia, Osztrák–Magyar Monarchia, 1867–1918

Az osztrák–magyar kiegyezés (Ausgleich, 1867) utáni időszak, különösen a XIX. és XX. század fordulójának évtizedei, megteremtették a városok modern képét és szerkezetét. Az ipari forradalom évszázada – kiváltképp a kiegyezést követő periódus – az eddigitől eltérő városszerkezetet és városszövetet érintő változásokat idézett elő. A kortárs és az örökölt városszerkezet és épített környezet a jelenkor városainak értékes örökségét képviselik, és meghatározzák a városok képét. A tanulmány kísérletet tesz arra, hogy feltárja az örökölt városszerkezet egyes rétegeit és főbb tulajdonságait az 1918. évvel bezárólag, amelyek meghatározzák a Kárpát-medencei városok fejlődésének történetét.

A tanulmány a *Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában: Városszövet- és várostipológia (1867–1918)* monográfia két fejezetének részeiből áll össze, amely 2019 végén jelenik meg a Terc gondozásában.

Városok a kiegyezés előtt

A Magyar Királyság városainak fejlődéstörténete az ország földrajzi és vízrajzi adottságainak sokrétűségét tükrözi, valamint a történelmi változások területre gyakorolt hatását, amelyek megakadályozták az egységes, Magyarország teljes területére jellemző városstruktúra és városkép kialakulását.

A középkori Magyarország jellegzetes várostípusai a mezővárosok² (oppidum), a bányászvárosok és a szabad királyi városok (Stadt, civitas), amelyek kiváltságaihoz tartozott – a mezővárosokkal szemben – a várost körülvevő fal építésének joga. A civitas kifejezés az antikvitás kora és a középkor közötti kapocsként jelenik meg, de jelentése a korai középkorban jelentősen megváltozott az ókori jelentéséhez képest. A civitas püspöki székhely volt, de a korai középkorban megerősített települést is jelentett. Az európai vagy nyugati várostípust a középkori strukturális eredete és kiváltságai határozzák meg. A nyugati várostípusnak is két külön fajtáját különböztethetjük meg attól függően, hogy a tatárjárás után a nyugati betelepülők milyen városépítési hagyományokat hoztak magukkal.

² A mezővárosoknak több, egymástól lényegesen eltérő típusa alakult ki, azonban a kétbeltelkes típus sajátosan magyar, aminek – az eddigi ismeretek szerint – nincs is megfelelője az európai várostörténetben.

A középkori városfejlődés főbb irányvonalait (típusait) összefoglalva elnagyoltnak hat a megállapítás, miszerint azoknak alaprajzi szempontból három alaptípusa van: a sziléziai eredetű négykapus Ring-város, a kétkapus hosszúkás-ovális típus, valamint a mezővárosok. Eltekintve attól, hogy az első két típus a Felvidéken, illetve Erdélyben jelenik meg, a valóság sokkal árnyaltabb. A városok tipológiai elemzése kiterjed olyan városokra is, amelyek nem sorolhatók e három típus közé, így mindenképpen említést kell tenni arról az európai „archetípusról” is, amely a differenciált fejlődés eredménye, a vár-váralji (kétsejtű) város, amelyeknek alapját a középkori erődített helyek mellett fekvő városias mezővárosok (váralják) képezik.

A törökök által megszállt területen, elsősorban az Alföldön megtalálható településstruktúrát az európai alaptípus ellenpéldájaként lehet említeni. A várost körülvevő fal hiánya vagy léte határozza meg az alaptípus-csoportok alapvető különbségét. Ebből adódóan, amikor a kiegyezés előtti városok alaptípusairól beszélünk, akkor a (nyugat)-európai típus alatt azokat a városokat értjük, amelyek jellemzően fallal voltak körülveve, így szerkezetük kompakt, utcáik szűkebbek, s az épületmagasságok felülmúlják a mezővárosok épületeinek magasságát. Az eltérő szövetet nemcsak a történelmi hatások, a városbővítések eltérő jellege (folytonos és tagolt városszövet)³, hanem a táj jellege is meghatározta. Az Alföldön általában az alacsony építkezés dominált, hiszen kő hiányában a házak többsége vályogból készült, a városszerkezet laza, széles utcákkal, közterekkel, a tér városszerkezeti elemként meghatározó. A hegyvidéki, lankásabb, a török hódoltság alól részben kívül eső területek (Dunántúl, Felvidék, Erdély) városai a nyugati szerkezethez hasonulnak, megjelenik a kő mint építőanyag. A hegyvidéki városok kiterjedését a terepviszonyok szabják meg, illetve korlátozzák. Beépítésük tömörebb, szabályosabb, meghatározóbb épületmagasságokkal, heterogén szerkezettel, az Alföld homogenitásával ellentétben. Az Alföldön a klaszszicizáló hatású középületek a meghatározóak, amelyek mintegy a széles utcák, tágas utcakepek reakciójaként jöttek létre, megtalálva a terek és a geometriai formák közötti összhangot. A meghatározott típusokat nem változtatták meg azok a szabályozási intézkedések, amelyek a XVIII. század végét és a XIX. század első felét jellemezték. Ezek az intézkedések nem a teljes városszerkezet megváltoztatására törekedtek, a városfejlesztés a város egy-egy meghatározott részére korlátozódott, s az elsődleges problémákat kívánták megoldani.

A városok alaprajza, városépítészeti jellege már a XV. század közepe táján majdnem teljesen kialakult, épített környezete azonban folyamatos átalakulásban volt. Mátyás király uralkodása (1458–1490) alatt a reneszánsz stílusjegyeivel

³ Tagolt városszövegről abban az esetben beszélünk, ha a fejlesztésre szánt területek nem kapcsolódtak a beépített területekhez, vagy a közeli falvak nőttek össze a város területével.

bővül a középkori városkép, és a városi élet virágzása tovább folytatódik. Város-történeti szempontból a korszak gyakorlatilag passzívnak tekinthető (kivételem Érsekújvár)⁴, mert a felvidéki és erdélyi városok városképe ugyan változott, de szerkezetük alig.

A XVII. század első felében az Erdélyi Fejedelemség aranykorában, a török adókötelezettség ellenére, egy sajátos, gazdag városkultúra alakult ki. A városok származásukat és jellegzetességeiket tekintve három elkülöníthető csoportra oszthatók: a terület középső részén találjuk a dáciai és római kori települési nyomokat, a magyarság megtelepedése után az első városképződési helyeket is: Dés, Kolozsvár, Gyulafehérvár (Dej, Cluj-Napoca, Alba Iulia, RO). A szász⁵ városok a Nyugatról hozott városépítő kultúra példái a Kárpát-medencében. A keleti területeken élő székelyek városai a városképük és morfológiai megjelenésük alapján a magyar Alföld mezővárosi eredetű településeire hasonlítanak. Tágas terek, alacsony beépítés, nagyobb kiterjedésű telkek jellemzik a városokat.⁶

A XVIII. század során egy békésebb korszak következett, amely kegyes volt a kibontakozó magyar városfejlődés szempontjából. A XVIII. század vége gyakorlatilag a progresszív betelepítés időszaka, a században a városok fejlődése nem tudta követni a népesség növekedésének ütemét. Az Alföldön a török hódoltság utáni betelepítések következtében települések keletkeztek az addigi elnéptelenedett városok, falvak helyén, viszont nem beszélhetünk új településekről. A török hatalom és fenyegetettség megszűnése után a városi erődítmények, erődített falak feleslegessé váltak, így egy részüket lebontották, a városok ezáltal teret nyertek a fejlődésre, mert ezentúl a falakon kívül is biztonságossá vált a letelepedés. Az ország északi és nyugati területén jelent meg először az új stílus, a barokk formavilág, majd később elterjedt az ország többi részén is. A barokk építészet a városképet alakította át, s csak egy kisebb területre koncentráldott a városon belül, a városok középkori utcahálózata megmaradt.

A városok szerkezeti változásának tényleges időszaka az ipari forradalom évszázadában kezdődött, ami a városok hierarchiai rendszerében is változást eredményezett.

⁴ A reneszánsz erődítmények egyik érdekes példája a XVI. század második feléből való lakó- és erődítménytelepülés, Érsekújvár (Nové Zámky) 1573-ból. Ha az alaprajzát tanulmányozzuk, látható, hogy hasonlóságot mutat az ideális reneszánsz város, Palma Nova városának alaprajzával, azonban Érsekújvár előbb épült (1593).

⁵ A szász városok: Beszterce, Brassó, Medgyes, Nagyszében, Segesvár, Szászsebes és Szászváros (Bistrița, Brașov, Mediaș, Sibiu, Sighișoara, Sebeș, Orăștie, RO).

⁶ A tanulmányozott városok közül Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Csíkszereda (Târgu Mureș, Odorheiu Secuiesc, Miercurea Ciuc, RO) tartoznak az idegen hatások nélkül létrejött városok közé.

A modern város (1867–1918)

Éhen Gyula, az 1897-ben megjelent, *A modern város* című tanulmányában összegezi azokat az elvárásokat, amelyek a kor (1867–1918), valamint Szombathely polgármesterének egyéni követelményeihez igazodva jellemzik a modern várost:

[...] csatornázás és vízvezeték nélkül egy város sem képzelhető! [...] A régi városok maradványai, keskeny utcáikkal⁷ és összezsúfolt házaikkal alig alkalmasak arra, hogy modern városrészekké alakíttassanak át. [...] ki kell azokat [a lakhatásra alkalmatlan épületeket] sajátítani és tereket, befásított sétálóhelyeket kell nyomukba teremtenünk, hogy ily módon is kellemesebbé tegyük a városi életet. Amennyiben tehát modern városról lehet szó, ott a régi városok maradványai mindig, vagy az esetek többségében kihagyandók e fogalom keretéből. S ezen fogalom mértékének meghatározását illetően, csak az újabb időben alakult városrészek értendők, melyek méreteik, helyes beosztásuk és tértakarítási szempontoktól emanczipált építkezési rendszerüknél fogva alkalmasok a modern város fogalmának betöltésére [...] (Éhen 1897, 47–52).

A modern város kialakulásának gazdasági, politikai, társadalmi, szociális és elsődlegesen a szerkezeti-infrastrukturális feltételeit az osztrák–magyar kiegyezés teremtette meg, hiszen új korszak kezdődött Ausztria és Magyarország történetében. Az 1867-es kiegyezés előtt a magyar gazdaságot a birodalmi alárendeltség jellemezte. Az 1850-ben kötött vámunió következtében a vámhatár megszűnésével lehetőség nyílhatott volna az európai gazdasághoz való felzárkózáshoz, a kereskedelembe és iparba való bekapcsolódásba, azonban a megtépázott magyar gazdaság és társadalom erre még képtelen volt. A kiegyezés gazdasági szempontból mindkét félnek kedvező volt, a dualista államszerkezet új jogi rendszerének is köszönhetően Magyarországon nem várt gazdasági, társadalmi fellendülés és modernizációs fejlődés következett, amelynek katalizátorai a városok voltak. A belpolitikai nyugalmat szolgálta az 1868-ban kötött horvát–magyar kiegyezés, amely széles körű autonómiát biztosított a horvátoknak.

A dualizmus korában bontakozott ki az ipari forradalom Magyarországon. A Nyugat első ipari forradalma csak több évtizedes fáziskéséssel érte el az országot, iparának átalakulása csak a második ipari forradalom időszakát (1871–1914) ölelte fel. A magyar városok modernizálása, s a modernizációt lehetővé tevő gazdasági, ipari és társadalmi fellendülés annak is köszönhető, hogy a két ipari

⁷ Az idézetek követik a kor helyesírását.

forradalom az első késése miatt ekkor találkozott.⁸ A mezőgazdaság továbbra is központi szerepet játszott a gazdaságban, hiszen az élelmiszer-ellátásban és a nyersanyag biztosításában is meghatározó volt. A jobbágyfelszabadítás után a föld nélküli parasztok nagy tömege költözött a városokba.

A fejlődés első jelei nem a gyáriparban mutatkoznak, hanem az infrastruktúra kiépülésében, amely azoknak a gazdasági feltételeknek együttese, „amelyek közvetlenül nem vesznek részt a termelési folyamatban, de annak alapját, előfeltételeit képezik, közvetve befolyásolják a termelés fejlesztésének lehetőségeit, megszabják annak kereteit, határait” (Kovács 1979, 976). A XIX. század második felében az infrastruktúra-fejlesztések két fő irányát különböztetjük meg, amelyek közvetlen a gazdaságra gyakorolt hatásuk miatt közvetlen is kihatottak a városfejlődésre, valamint a fejlődés irányát is meghatározták. A vasútépítési és a vízépitési munkák (folyószabályozás, belvizek levezetése, ármentesítés) az 1840-es években vették kezdetüket, s meghatározták a kiegyezés utáni időszakot, de még a XX. század első évtizedeiben is találkozunk olyan leírásokkal, amelyek arra utaltak, hogy ilyen jellegű munkálatokra még mindig igény mutatkozott (mocsaras területek lecsapolása, folyók szabályozása).

Az 1867. évben a mintegy 2160 km üzembe helyezett vasútvonal elsődlegesen az Alföld területeit kapcsolta össze Béccsel és a trieszti kikötővel, amelyeken keresztül valósult meg a mezőgazdasági termények kereskedelme – a vonalak üzemeltetése szinte teljes mértékben három magántársaság (Osztrák Államvasúttársaság, Déli vasút, Tiszai Vasút Társaság) tulajdonában volt. 1867 és 1873 között 4100 km új vasútvonal épült. Az 1873-as válság megtorpanásra készítette a gyors ütemű vasútépítést, amely csak egy évtized múltán éledt újjá, s 1882 és 1890 között több mint 4000 km új vonal épült. Ebben az időszakban építettek ki a Budapest–Szabadka–Zimony–Belgrád (ma Szerbia területén Subotica–Zemun–Beograd) útvonalat is, amely által létrejött a Balkánnal való összeköttetés. Ennek kiépítésében már maga az állam is szerepet vállalt, s az 1880-as években uralkodóvá vált az államvasúti rendszer. A tervszerű vasútpolitikai elképzelés főleg Baross Gábor államtitkársága (1883–1886) és miniszterelnöksége (1886–1893) idején bontakozott ki, s a vasutak államosítása nemcsak a szállítást tette olcsóbbá és hatékonyabbá, hanem gazdasági potenciált is jelentett az államnak és a városoknak.

A városok szerkezeti átalakulásában a vasútépítéshez szorosan kapcsolódó hídépítés is részt vett; a faszervezetű hidakat fokozatosan felváltották a vasszerkezetű hidak: a budapesti hidakat leszámítva az 1880-as években a Dunán két

⁸ Ezalatt nemcsak az időbeni eltérés, hanem az ipari forradalom találmányainak teljes körű alkalmazása is értendő.

vasszerkezetű vasúti híd épült Pozsonyban (Bratislava) és Újvidéken (Novi Sad), a Tiszán pedig nyolc. A hidak szerepe kettős a korszak városszerkezetének és épített környezetének fejlődésében és transzformációjában: a gazdasági fejlődést elősegítő, a városrészeket és területeket összekötő funkciójuk mellett, a hídfő és közvetlen környezetének kialakítása, valamint a két part összekötése által fejlődésnek induló városrészek új tervezési feladatot is jelentettek.

A folyók és mellékfolyók szabályozását és az árvízvédelmet kiegészítették a nagy terjedelmű belvizek levezetésére indított munkálatokkal: „Ezek a hatalmas vízépítési munkálatok méreteiket és az érintett területek gazdasági és életviszonyokra gyakorolt hatását tekintve egyedül állottak Európában, s Kvassay Jenő⁹ joggal nevezte e vállalkozást »második honfoglalásnak«” (Kovács 1979, 989–990).

A XIX. század második felében fellendülő gazdaság, a kibontakozó tőkés fejlődés következtében az ipari és kereskedővárosok mint forgalmi központok indultak gyors fejlődésnek, új városok alakultak ki, s a demográfiai változásokkal együtt mindez átalakulást eredményezett a települési viszonyokban is. „A kiegyezéskor még fennállott Magyarországon a hagyományos városhálózat: 81 szabad királyi várossal, 88 rendezett tanácsú, illetve kiváltságos várossal és 719 mezővárossal” (Kovács 1979, 1137). A polgári fejlődés szükségessé tette a városok jogi helyzetének (újra)rendezését is, amelyre az 1870-es években került sor. A rendezési törvények¹⁰ értelmében a városok új jogállása törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú város, az utóbbiakat a vármegyéknek rendelték alá, valamint megjelentek a nagyközségek; Fiume szabad város maradt, illetve Zágráb főváros (Hauptstadt) és Budapest székesfőváros. A nyolcvanegy szabad királyi város¹¹ közül mindössze huszonhárom nyerte el az új törvényhatósági státust, ötven rendezett tanácsú város minősítést kapott, hét pedig elveszítette a városi jogállását. Az 1871-es törvény, amely a mezővárosok jogállásáról rendelkezett, gyakorlatilag megszüntette a mezővárosok fogalmát, s három csoportba sorolta a volt mezővárosokat: a) városok, amelyek rendezett tanáccsal bírnak, b) nagyközségek, a rendezett tanáccsal nem rendelkező nagy falvak és c) kisközségek, amelyek körjegyzőségek köré tömörülnek. A jelentősebb mezővárosok közül Baját és Hódmezővásárhelyt törvényhatósági joggal ruházták fel, ötvenhat rendezett tanácsú városi rangot kapott, a többi mezőváros pedig nagyközséggé alakult.

„Az 1886. évi, a törvényhatóságokról szóló 21. tc. teljessé tette a dualizmus kori közigazgatás kereteit és egyben meghatározta önkormányzatukat. A várme-

⁹ Kvassay Jenő vezette az 1879-ben szervezett állami kultúrmérnöki szolgálatot, s az ő irányításával folytak – többek között – a nagy terjedelmű belvizek levezetésével kapcsolatos munkálatok.

¹⁰ 1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről, 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről, 1876. évi XX. törvénycikk némely városi törvényhatóságok megszüntetéséről.

¹¹ Nyolcvan, ha figyelembe vesszük Buda és Pest 1873-as egyesítését.

gyék létszámát, nevük felsorolásával 63-ban, a törvényhatósági joggal felruházott városok számát 24-ben határozta meg” (Pölöskei 1992, 22). A városi jogállás rendezése után következő néhány évtizedben, a városhálózatban nem következett jelentős változás, ugyanis a városok száma a százharmincegyről (huszonöt törvényhatósági jogú és százhat rendezett tanácsú) 1910-re csak százharminckilencre nőtt. A városi jog, funkció és jelleg sok esetben nem fedte egymást és nem állt egyenes arányban a települések lakosságának számával, így a demográfiai adatok, együtt az épületek száma változásainak figyelembevételével pontosabb képet nyújtanak a városfejlődés folyamatáról és dinamikájáról, mint kizárólag a jogálláson alapuló kategorizálás.¹²

A XIX. század második felében új városfejlesztő tényezők kerültek előtérbe: „Kezdetben, különösen az 50-es és 60-as években, még a mezőgazdasági áruterelés és áruforgalom volt a legfontosabb ösztönzője a városi fejlődésnek. A 80-as években kezdett szerephez jutni a nagyipar, bár ez csak 1880 után vált igazán fontos városfejlesztői tényezővé” (Kovács 1979, 1142). 1914-ig az iparosodás folyamata felgyorsult, s ebben az időszakban vált a gyáripar az ipari termelés uralkodó formájává.

Az 1880-tól meginduló ipari fellendülés nem volt olyan viharos, mint a kiegyezés utáni rövid konjunktúra, de megalapozottabbnak és tartósabbnak bizonyult, és fokozatosan kiterjedt az ipar valamennyi ágára. [...] Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy az iparosodás fellendülése egybeesett a magyarországi vasútépítés legtartósabb konjunktúrájával, a városi és középítkezések s a közművesítések megélénkülésével (Hanák 1978, 343).

A városfejlődés mértéke megkövetelte a városok teljes területére érvényes szabályozási és bővítési tervek kidolgozását, s az addig terv nélkül terjeszkedő városrészek urbanizálását és az infrastruktúra kiépítését nemcsak a városok központi területein, hanem a külvárosokban is (ennek hiánya még a XX. században is komoly problémát jelentett). Enyedi György *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat* című akadémiai székfoglalójában kifejti, hogy

Magyarországon a modern urbanizációs fejlődés – mint jól tudott – késve kezdődött a fejlett tőkés országokhoz viszonyítva. Fontosabb azonban az a sajátosság, hogy a városrobbanási szakasz két részre tagolódik és vagy egy évszázadig tart. [...] olyan innovációk, mint a városi tömegközlekedés, közvilágítás, telefon stb. Nyugat-Európához képest csekély késedelemmel jelentek meg hazánkban (Enyedi 1984, 14–15).

¹² Az 1867 és 1918 közötti urbanizációs folyamatok számszerű adatokkal is alátámaszthatók a korszak statisztikai adatainak figyelembevételével.

Míg Nyugat-Európában 1880-ban már elterjedtnek számítottak a vízvezetékek, addig a történelmi Magyarország területén a korszerű¹³ vízművek általánossá válása, széles körű elterjedése 1890-től kezdődött. A vizsgált városok közül Budapesten 1856-ban adták át az első modern vízművet, azonban az egész várost ellátó káposztásmegyeri vízmű első része 1893 és 1896 között épült ki, majd 1904-re készült el teljes egészében. A vidéki városok közül Győrben 1884-ben, Körmöcbányán (Kremnica) 1885-ben, Pozsonyban (Bratislava) 1886-ban, Kolozsváron (Cluj-Napoca) 1887-ben létesült vízmű, amelyet 1889-ben az egész városra kiterjedő rendszerre bővítettek. Az 1890-es évektől Sopron (1892), Pécs (1892), Nagyszeben (Sibiu, 1894), Brassó (Braşov, 1894), Nagyvárad (Oradea, 1895), Arad (Arad, 1895), Veszprém (1896), Szombathely (1898), Kolozsvár (Cluj-Napoca, 1898), Lőcse (Levoča, 1898), Selmec- és Bélabánya (Banská Štiavnica-Banská Belá, 1898) is rendelkezett modern vízműrendszerrel, és a századforduló után folytatódott ezek létesítése (Melega 2012). Újvidéken (Novi Sad) azonban még a XX. század második évtizedében sem oldódott meg a vízellátás: 1911 szeptemberében az *Újvidéki Napló* tudósít arról, hogy a városnak végre lesz vízvezetéke. Az évekig tartó elővizsgálatok megállapították, hogy a város területén elegendő a víz, s annak minősége a vastalanítás után emberi fogyasztásra alkalmassá válik, így a város a föld mélyebb rétegeiből nyert víz mellett nem szorul a Duna vizére. Ezután a tényleges munkálatok is elkezdődhettek.

A városok (tisztá) vízzel való ellátása mellett a csapadékvíz és szennyvíz elvezetésének problémája is a közegészségügy megoldandó feladatát jelentette. Még a XIX. század második felében is a városok többségében a nyitott vízvezető árkok domináltak, a településeken átfolyó patakokat, vízfolyásokat használták a szennyvíz eltávolítására. A kezdetleges téglaboltozatos, felszín alatti csatornák után csak 1869-ben jelentek meg a cementtel kisímitott falú téglavezetékek, majd az első betoncsatorna 1870-ben létesült a fővárosban. Annak ellenére, hogy az egész városra kiterjedő modern csatornahálózat kivitelezése már 1869-ben felmerült, a munkálatok csak 1893-ban kezdődtek el.

Budapest mellett néhány vidéki város is jelentős eredményeket ért el a 19. század végén csatornahálózatának fejlesztésében. Kolozsváron a csatornázás a vízvezetékekkel párhuzamosan, az 1880-as évek végén készült el. Szegeden az árvíz utáni újjáépítés teremtett alkalmat a csatornahálózat fejlesztésére. 1900-ig kiépült még Arad, Fiume, Besztercebánya és Szombathely modern korszerű hálózata. Több település (Sopron, Nagykanizsa, Pécs) azonban csak a tervezés fázisáig jutott el (Melega 2012, 35).

¹³ A felvidéki városokban már a középkortól használtak facsöves vízműrendszereket.

A városok többségében azonban csak részben (a város központi területén), vagy egyáltalán nem épült ki modern szennyvízelvezető rendszer, a nyitott csatornák uralták a városképet.

Látványos mérföldkövet jelentett a modern várossá válás útján a közvilágítás (kőolajlámpák, légszeszvilágítás, majd villanyvilágítás) megjelenése. Habár a XIX. század végén még számos városban kőolajlámpákkal világítottak, a légszeszvilágítás¹⁴ a század második felében egyre elterjedtebbé vált. Még a XX. század elején is épültek gázművek: Nagyszombat (Trnava, 1900), Komárom (Komárno, 1901), Medgyes (Mediaș, 1905). 1905-tel azonban le is zárult a légszeszgyárak építésének időszaka. Felváltotta az áramfejlesztő telepek létesítése, amelyek elterjedése az 1890-es évek közepétől nagyobb lendületet vett. „Az első világháború kitörésekor már közel háromszáz településen, köztük hozzávetőlegesen száz városban, azaz a városok 70%-ában működött villamos mű” (Melega 2012, 40). A fejlődés mértékét és a történelmi Magyarország városainak gyors felzárkózását mutatja, hogy a világon elsőként Temesváron (Timișoara) létesült az egész városra kiterjedő elektromos közvilágítás 1884 novemberében, és a kontinens első földalatti vasútját, amelyik Budapest belvárosát kötötte össze a Városligettel, 1896-ban adták át a londoni példát követve (1863), ezután következett csak Párizs (1900), Berlin (1902) és New York (1904).

A XIX. század második felében alakult ki a tömegközlekedés gyakorlata az Osztrák–Magyar Monarchiában. Elterjedésében nagy szerepet játszottak a belvárostól távolabb fekvő pályaudvarok, ezek, valamint a város és a kiránduló-és üdülőhelyek összekötésére is indítottak járatokat (például a Szabadka–Palicsfürdő járat). Az omnibuszok, városi lóvasút és a gőzvontatású városi közúti vasút korszaka után az 1880-as évek végétől beköszöntött a villamos közúti vasutak kora. 1895-től Budapest fokozatosan villamosította a város lóvasút vonalait. Az Osztrák–Magyar Monarchiában elsőként Budapesten (1888–1889) létesült villamos, Szarajevóban (Sarajevo) 1890-ben, Bécsben (Wien) és Prágában (Praha) 1897-ben, Brünnben (Brno) 1901-ben és 1910-ben Zágrábban (Zagreb). A kisebb városok közül Pozsonyban létesítettek villamosvasút-vonalakat (1895), majd Szombathelyen, Miskolcon, Szabadkán (Subotica) 1897-ben és Fiumében (Rijeka) 1899-ben. A következő években Temesvár (Timișoara, 1899), Sopron és Szatmárnémeti (Satu Mare, 1900), Nagyszeben (Sibiu, 1905), Nagyvárad (Oradea, 1906), Szeged (1909), Debrecen, Újvidék és Nyíregyháza (1911), Pécs (1913) és Kassa (Košice, 1914) városok korszerűsítették a tömegközlekedésüket és jelent meg utcáikon a villamos (Melega 2012).

¹⁴ A történelmi Magyarországon 1816. június 5-én gyújtak fel először gázlámpák a Nemzeti Múzeum falán, Pesten.

Az urbanizáció eredményességét tekintve a főváros környéke után azok a szabad királyi városok következtek, amelyek forgalmi és közigazgatási központ szerepüket össze tudták kapcsolni a modern iparosodással. Sorrendben: Fiume, Miskolc, Nagyvárad, Győr, Kolozsvár, Pécs, Kassa, Temesvár. [...] Lassúbb ütemű és a modern urbanizáció szempontjából hiányosabb volt az alföldi és a régi erdélyi városok fejlődése (Hanák 1978, 410–411).

A modernizáció igényei újszerű kihívások elé állították a XIX. század második felének progresszív fejlődésű városait, amelyeknek gyorsan kellett alkalmazkodniuk a megváltozott körülményekhez és igényekhez. Ezek között szerepelt a megfelelő építési szabályrendeletek és városrendezési tervek készítése. A „városszabályozáshoz [azonban] mindenekelőtt pontos helyzetrajz és rétegterv szükséges, a tervezőnek pedig ismernie kell a város múltját, jelenét és sejténie jövőjét, legyen egy személyben historikus, régész, nemzetgazdász és tapasztalt városrendező mérnök” – írja Laubner Gyula, Pozsony város főmérnöke 1905-ben.¹⁵ Az alaptérképek elkészítéséhez lejt mérésre és háromszögelésre van szükség, mert csak ezek birtokában készülhet megbízható, részletes felmérés. A kataszteri felvétel alapján készült térképek nem elegendő pontosak ahhoz, hogy a város szabályozását segítségükkel meg lehessen valósítani. Pozsony város mérnöke szerint a kataszteri térképekre felrakott szabályozási terv ennél fogva inkább csak képnek tekinthető, amelynek megvalósításához a város modern módszerekkel való felmérése okvetlenül szükséges. A kataszteri felvétel jórészt grafikus felvétel, s az általa készített térképek belső területen 1:1440, külsőn 1:2880 léptékkel készülnek bécsi ölből, illetve négyzetölből. Esetlegesen felvételt, nagyobb léptékű rajzokat készítettek, és a napirenden levő szabályozást ezek alapján végezték el, ahogy ez a város teljes területére kiterjedő szabályozási térképek és részletes felmérések elkészülte előtti gyakorlat volt. A városszabályozás szempontjából a kataszteri térképek másik hiányossága, hogy nem rendelkeznek magassági adatokkal, ezek nélkül pedig a változó területi morfológiával rendelkező város pontos városszabályozási térképének elkészítése lehetetlen.

Az egységes városszabályozás az egységes, egymáshoz képest teljes precizitással megállapított pontokon alapszik, ez jelentette a városmérés feladatát. Szesztay László¹⁶ műegyetemi magántanár *A városmérés rendszere és szabályai*¹⁷

¹⁵ *Nyugatmagyarországi Híradó* 1905. szept. 28. 17 (220): 1–2. Nem véletlen, hogy Pozsony főmérnökét idézi a szerző, ugyanis Palóczi Antal készítette a város szabályozási tervét, amelyben hasonló megoldásokat javasolt, mint az újvidéki tervben. Pozsonyban nem készült el a város pontos felmérése, ellentétben Újvidékkel (Szesztay László, 1908).

¹⁶ Szesztay László jelentős mérnöki munkát végzett a városok felmérése és a városbővítések tervezése területén, többek között Temesvár, Budapest (Újpest), Nyíregyháza, Újvidék, Besztercebánya, Zólyom városmérési és bővítési terveinek készítésével.

¹⁷ Még ugyanabban az évben nyomtatásban is megjelent (Budapest: Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt.).

című összefoglaló munkáját 1902-ben, a második magyar országos technikus kongresszuson mutatta be. A munka mind elméletben, mind a gyakorlatban foglalkozott a városok felméréseivel és a bővítési tervek elkészítésével. Szorgalmazta a városméréseknél a méterrendszer bevezetését az addig követett örendszer helyett. A kongresszus Szesztay ajánlatára határozatot hozott a hazai városmérésekre vonatkozóan, kötelezővé tették a legkisebb négyzetek módszere szerint való kiegyenlítés alkalmazását a közcélú trigonometrikus munkálatoknál, valamint a méterrendszer használatát. E cél elérése érdekében a kongresszus a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet kérte fel, hogy városmérésre vonatkozó műszaki szabályzatot készítsen, amely a városok felmérési útmutatójaként szolgál. Szesztay az 1909. évi magyar városok országos kongresszusán tartott előadásában hangsúlyozza a városszabályozás alapját képező városmérés fontosságát és nélkülözhetetlen voltát. Tevékenysége megteremtette a korszerű városszabályozás és városbővítés alapjait.

A modern várossá válás útján, amit az infrastruktúra dinamikus fejlődése, a közlekedés és a városok társadalmi szerkezetének átalakulása is kísért, mérföldkövet jelentettek a városok külső képeinek és szerkezetének fokozatos változásai is, amelyek új elveket és elvárásokat hívtak életre.

Nyugat-Európában a fejlett kapitalizmus volt a városok gyökeres átalakulásának motorja. Közép-Európában viszont a nyugat-európaiktól eltérő gazdasági és politikai viszonyok csak részleges megújulást eredményeztek a városfejlődésben. A modernizáció általában nem járt alapvető strukturális átalakulással [az esetek többségében valójában nem, de számos vizsgált város esetében jelentős strukturális átalakulás tapasztalható – a szerző megjegyzése, L. É.], inkább csak a modernség szimbólumainak átvételével. A 19. század végét az különböztette meg a korábbi korszaktól, hogy teljes egészében áthatotta önnön modernitásának tudata (Moravánszky 1998, 63).

A „modernség szimbólumainak átvétele”, mint a korszerű infrastruktúra, városszerkezeti elemek (úthálózat, zöldterületek – közparkok), középületek, stílusok, mind-mind egyet jelentett egy bizonyos fokú univerzalitással, amely az Osztrák–Magyar Monarchia teljes területére több-kevesebb mértékben jellemző volt. Így a kor városképében is találhatóak olyan központi együttes elemek (minták), amelyek a szerkezettel együtt értelmezve ismétlődő mintának tekinthetők, ezzel szemben 1867 megelőző időszakát még mindig uralta a természeti táj (építőanyagok, terület morfológiája) által meghatározott városkép és az épített környezet.

Irodalom

- Éhen Gyula. 1897 (1997). *A modern város*. Szombathely: Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata.
- Enyedi György. 1984. Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. Akadémiai székfoglaló, 1982. dec. 6. In *Értekezések, emlékezések*. 14–15. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hanák Péter szerk. 1978. *Magyarország története, 1890–1918*. 7/1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kovács Endre szerk. 1979. *Magyarország története 6/2*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Laubner Gyula. 1905. *Nyugatmagyarországi Híradó*, szept. 28. 17 (220): 1–2.
- Melega Miklós. 2012. *A modern város születése: Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában*. Szombathely: Vas Megyei Levéltár.
- Moravánszky Ákos. 1998. *Versengő látomások: Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében 1867–1918*. Budapest: Vince Kiadó.
- Pölöskei Ferenc. 1992. A városok jogállása a kiegyezés korában. In *Levéltári Szemle* 62 (2): 18–26.

Eva LOVRA

GRADOVI PRE AUSTROUGARSKE NAGODBE 1867. I SAVREMENI GRAD (1867–1918)

Odlomci iz monografije Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában: Városszövet- és várostipológia (1867–1918) [Gradovi Austrougarske monarhije: Gradsko tkivo i urbana tipologija (1867–1918)]

Studija se sastoji od dva poglavlja monografije *Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában: Városszövet- és várostipológia (1867–1918) [Gradovi Austrougarske monarhije: Gradsko tkivo i urbana tipologija (1867–1918)]*, koja izlazi iz štampe krajem 2019. u izdanju Terc-a. Studija predstavlja tipove gradova u Kraljevini Mađarskoj pre nagodbe (1867), analizira stvaranje modernih gradova u habzburškoj centralnoj Evropi i prekretnice u njihovoj istoriji razvoja. Opis je istovremeno i sažetak istorije gradova. Studija takođe raspravlja o odnosu urbane sredine i urbane strukture u gradovima pre 1867. godine, osvetljavajući savremeni grad kao presek infrastrukture i urbanog razvoja. „Simboli savremenosti“ (Moravánszky 1998) definisali su gradski pejzaž i urbanu strukturu perioda 1867–1918. Gradski pejzaž tog razdoblja sadrži obrasce koji se, ako se tumače zajedno sa strukturom, mogu smatrati repetitivnim, dok su period pre 1867. godine određivali prirodni pejzaž i izgrađena sredina.

Ključne reči: urbana tipologija, Austrougarska monarhija, 1867–1918

Éva LOVRA

CITIES PRIOR TO THE AUSTRO–HUNGARIAN COMPROMISE OF 1867 AND THE MODERN CITY (1867–1918)

Extracts from the monograph Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában: Városszövet- és várostipológia (1867–1918) [Cities of the Austro–Hungarian Monarchy: Urban Tissue and Urban Typology (1867–1918)]

The study consists of two chapters of the monograph *Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában: Városszövet- és várostipológia (1867–1918) [Cities of the Austro–Hungarian Monarchy: Urban Tissue and Urban Typology (1867–1918)]*, due out by the end of 2019 published by Terc. The study introduces the types of cities in the Hungarian Kingdom before the Compromise (1867), analyzes the formation of the modern cities in Central Europe under the Habsburgs and the milestones of their development. The description is also a summary of city history. The study also discusses the relationship between urban environment and urban structure in cities prior to 1867, clarifying the modern city as a cross-section of infrastructure and urban development. The “symbols of modernity” (Moravánszky 1998) defined the cityscape and urban structure of the period 1867–1918. The cityscape of the time contains patterns that, when interpreted together with the structure, can be considered repetitive, whereas the pre-1867 period was determined by the natural landscape and the built environment.

Keywords: urban typology, Austro–Hungarian Monarchy, 1867–1918

JOGI NYELVÉSZET

BERETKA Katinka

Union Egyetem, Dr. Lazar Vrkatić Jogi és Üzleti Tanulmányok Kara
Újvidék, Szerbia
beretka.katinka@gmail.com

A NYELVI JOGSÉRTÉSEK SZANKCIONÁLHATÓSÁGÁNAK TÉTELES JOGI ÉS NEMZETKÖZI JOGI DIMENZIÓI

**Mogućnosti sankcionisanja povreda jezičkih prava
u pozitivnom i međunarodnom pravu**

Probability of Sanction Imposition for Violation of Linguistic Rights in Domestic and International Law

A tanulmány a jogtudomány módszereivel mutatja be a szerbiai nyelvi jogi szabályozást és az ezen szabályok megsértésének szankcióit, illetve egyéb negatív jogkövetkezményeit, különösképpen a nemzeti kisebbségek hivatalos nyelvhasználatának szemszögéből, mind a tételes jog, mind pedig a nemzetközi jog által lefektetett keretek között. A sokat és egyes elemeiben méltán dicsért szerbiai nyelvi jogok nagy vonalakban történő ismertetése mellett a hangsúly az esetleges büntető rendelkezések, illetve azok hatékonyságának kritikai analízisén van, figyelemmel arra a nem éppen kedvező gyakorlatra Szerbiában, hogy sok esetben a jogsértő magatartás semmilyen következményt nem von maga után a jogszegőre nézve. A cél összegyűjteni azon jogszabályhelyeket, amelyek valamilyen szankciót, felelősségre vonást írnak elő a nyelvi jogsértések esetére, és lehetőség szerint értékelni azok eredményességét a nemzeti kisebbségek nyelvi jogérvényesítésének folyamatában.

Kulcsszavak: nyelvi jogok, nemzeti kisebbségek, jogsértés, szankció, Szerbia

Bevezető

Az utóbbi években a vezető politikai retorikában gyakran hallani Szerbia kivételes nemzeti kisebbségpolitikájáról, a kisebbségi jogok elért szintjéről és az itt élő nemzetiségek¹ kiváltságos helyzetéről a régió többi országához képest (Bartha 2019, MTI 2019a, MTI 2019b, Ismeretlen 2018). Természetesen a mind-ezen kijelentések mögött húzódó politikai motiváción túl Szerbiában kétségtelesenül a kisebbségi jogok viszonylag magas standardjaival találkozunk, amelyek részben a valamikori Jugoszlávia többnyelvűségi, multikulturális hagyományaira épülnek (Korhecz 2009, 1315). A nemzeti/többségi nyelv erőteljes jogi védelme és a nemzetiségi nyelvhasználat többségi nyelv „kárára” történő használatának szankcionálása helyett (melyre a szlovákiai jogalkotásban találunk viszonylag friss példát) Szerbia széles körű nemzetiségi nyelvi jogokat garantál, amelyeket – az adott nyelv státusától függően – akár a szerb nyelvvel párhuzamosan, egyenlő elvek mentén is gyakorolni lehet. A kisebbségbarát jogalkotást (amely jelzót mindenképpen bizonyos fenntartásokkal kell értelmezni) azonban nem feltétlenül kíséri kisebbségbarát gyakorlat is, amelyre évekre visszamenőleg a nemzetközi szervezetek, az Európai Bizottság országjelentései is folyamatosan felhívják a közvélemény figyelmét. Ezért felmerül a kérdés, hogy a nyelvi jogok gyakorlati megvalósulása során tapasztalt nehézségeket, akár az érvényesülésük ellehetetlenülését milyen jogi mechanizmusokkal lehet korrigálni, szükség szerint szankcionálni a szerbiai jogrendszerben.

Jelen tanulmányban a szerbiai nemzeti kisebbségek részére garantált, a következőkben nagy vonalakban bemutatott nyelvi, nyelvhasználati jogok megsértésének jogkövetkezményeivel foglalkozunk, pontosabban azt vizsgáljuk, milyen büntető rendelkezéseket írt elő a jogalkotó a nyelvi jogsértések esetére, elsősorban a hivatalos nyelvhasználat terén, és összességében arra keressük a választ, hogy mindezekre való tekintettel mennyire (lehet) hatékony a nyelvi jogvédelem az országban.

A hivatalos nyelvhasználathoz fűződő jogok Szerbiában, különösen a lehetséges jogsértések szemszögéből

Szerbiában nincs kötelező államnyelv. A hivatalos értekezésben elsősorban a szerb nyelv és a cirill írásmód a használatos, azonban törvénnyel *egyéb* (minden bizonnyal nemzetiségi) nyelvek hivatalos használata is szabályozható,

¹ A tanulmányban a szerző egymás szinonimájaként használja a nemzeti kisebbség, a nemzetiség és a kisebbség kifejezéseket, miközben a szerbiai jogterminológiában, valamint a hivatalos értekezésben kizárólag a nemzeti kisebbség (*nacionalne manjine*) kifejezés a használatos.

az alkotmány alapján (A Szerb Köztársaság Alkotmánya 2006: 10. szakasz).² Ez különösen magában foglalja általánosságban véve a saját nyelv és írásmód használatát, az eljárások lefolytatását az állami, tartományi, önkormányzati, illetve egyéb közmegbízást gyakorló szervek előtt kisebbségi nyelven, valamint a hagyományos helységnevek és egyéb topográfiai jelek kitűzését nemzetiségi nyelven mindazokon a területeken, ahol az adott kisebbségi közösség jelentős számban él, illetve a saját nyelvű névhasználatot (A Szerb Köztársaság Alkotmánya 2006: 79. szakasz 1. bekezdés). Az alkotmány azonban egyéb kisebbségi, nem kizárólagosan nyelvi, de nyelvi *jellegű* jogokat is garantál, mint amilyen az anyanyelvű oktatáshoz, valamint tájékoztatáshoz való jog.

Természetesen egyes nyelvi jogok mindenkit megilletnek az országban, nemzetiségi, kisebbségi, állampolgársági státustól függetlenül, mint amilyen a letartóztatott személynek (27. szakasz 2. bekezdés), illetve a bűncselekmény elkövetésével terheltnek a számára érthető nyelven történő tájékoztatása a terheltre rótt vádakról és az őt megillető jogokról (33. szakasz 1. bekezdés), a saját nyelv használatának a joga (tolmács közreműködésével) a bíróság, egyéb állami szerv és közmegbízattal felruházott szervezet előtti eljárásban (199. szakasz 1. bekezdés). Ezek azonban nem képezik a vizsgálódásunk szűkebb tárgyát. Fontos tehát megkülönböztetni az általános nyelvi jogokat a kizárólag a nemzeti kisebbségeknek garantált nyelvi jogoktól, vagyis a hivatalos értekezést érintő kérdésekben különbséget tenni az idegen nyelv és a hivatalos használatban lévő (akár nemzetiségi, akár nemzeti – többségi) nyelv között.

Másrészről viszont, az emberi jogok nagy része szorosan kapcsolódik a nyelv-szabadság kérdésköréhez, amely voltaképpen azt jelenti, hogy sem a nemzeti többség, sem pedig a nemzeti kisebbségek számára nem lehetséges bizonyos emberi jogok kifogástalan érvényesítése a saját nyelvük (illetve az általuk szabadon választott nyelv) használatára való jog egyetemes elismerése nélkül. Például, mit ér a kifejezés szabadsága a nyelvhasználat, a nyelv szabadsága nélkül (Andrássy 2013, 12). Ez alapján pedig bármely emberi jog megsértése, amely gyakorlása, illetve korlátozása valamilyen módon az anyanyelv szabad használatához is kapcsolódik, nyelvi jogsértésnek tekinthető. Továbbá a nyelv-szabadság azt is feltételezi, hogy a nemzeti többség, esetünkben a szerb nemzet nyelv- és íráshasználatát (a szerb nyelvet és a cirill, tehát nem a latin írásmódot) is külön rendelkezésekkel kell védeni, és szükség szerint annak megsértését szankcionálni – bár az nem történhet a nemzeti kisebbségi nyelvi jogok kárára. Az alkotmánybíróság, a példa kedvéért, alkotmány- és törvényellenesnek minősí-

² A tanulmány főszövegében hivatkozott jogszabályok aktuális közlőnyállapotát, illetve eredeti szerb nyelvű megnevezését az irodalomjegyzék tartalmazza.

tette Nagybecskerek statútumának azon rendelkezését, amellyel a latin írásmód általános használatát írta elő az önkormányzat területén, kiegyenlítve annak státusát a cirill írásmódéval (IU 294/2002. ügyszámú, 2005. február 24-én kelt alkotmánybíróági határozat).

Habár az alkotmány által garantált kisebbségi jogokat közvetlenül kell alkalmazni, a törvényhozó előírhatja az érvényesítésük konkrét körülményeit, amennyiben erre alkotmányos felhatalmazást kap, vagy az az adott jog érvényesülésének természetére való tekintettel elkerülhetetlen (A Szerb Köztársaság Alkotmánya 2006: 18. szakasz). Ennek megfelelően több tíz ágazati törvény szabályozza a nemzeti kisebbségek nyelvi jogait az egyes társadalmi területeken; de figyelemmel a jelen tanulmány témájára, a továbbiakban csak a hivatalos nyelvhasználat terén felmerülő jogokról lesz szó.

A nemzetiségi nyelvhasználat elsődleges jogi keretét, az alkotmány mellett, a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak védelméről szóló, valamikori szövetségi törvény (továbbiakban Kisebbségvédelmi törvény), illetve a hivatalos nyelv- és íráshasználatról szóló törvény tartalmazza, de ahogyan említettük is, különböző nyelvi jogi rendelkezések találhatók még az eljárásjogi törvényekben (büntető, perrendtartás, közigazgatási eljárás és közigazgatási per), a választási törvényekben, a helyi önkormányzati, a tartományi hatásköri, a közjegyzőségről, az anyakönyvekről, a pecséthasználatról szóló törvényben stb. A kisebbségeknek garantált nyelvhasználati jogok érvényesítésének első lépcsőfokát mégis a községi, városi statútumok képezik, ugyanis egy nemzetiségi nyelv akkor válik a szerb nyelvvel egyenrangúvá, illetve hivatalossá az egyes állami, államigazgatási, önkormányzati szervek munkájában, ha azt az adott helyi önkormányzat az alapszabályába bevezeti. Ennek feltétele, hogy a nemzetiség a helyi lakosság legalább 15%-át képezze az utolsó népszámlálási adatok szerint. Az ily módon hivatalossá vált nemzeti kisebbségi nyelvet ezt követően valamennyi, az adott helyi önkormányzat területén működő szervnek a szerb nyelvvel egyenrangú feltételek mellett kell használnia, az adott szerv, szervezet székhelyétől függetlenül, legyen szó a szóbeli és írásbeli ügyfél-kommunikációról, az eljárások lefolytatásáról, az úrlaphasználatról, a nyilvántartások vezetéséről és a közokiratok kiállításáról, a választási anyagokról, a képviselő-testületi munkáról, illetve a *vizuális* nyelvhasználatról (szervezetek névtáblái, helységnévtáblák, topográfiai jelek, útirányjelzők stb.) (Kisebbségvédelmi törvény 2018: 11. szakasz 1–5. bekezdés; Törvény a hivatalos nyelv- és íráshasználatról 2018: 11. szakasz 1–4. bekezdés). A kisebbségi nyelv vizuális megjelenítése azonban azokon a településeken is törvényszerű, amelyekben bár az adott közösség nyelve nem hivatalos, tehát a számaránya a teljes község/város területén nem éri el a 15%-ot, viszont ennek a jognak az elismerését a községi statútumban a nemzeti kisebbségi tanács

előzetes véleménye, illetve a közösség hagyományos jelenléte az adott településen indokoltta teszi (Kisebbségvédelmi törvény 2018: 11. szakasz 1–5. bekezdés; Törvény a hivatalos nyelv- és íráshasználatról 2018: 11. szakasz 6–7. bekezdés).

A nyelvhasználati törvény a nyelvi kérdések vonatkozásában kerettörvény jellegű, tehát kiindulópontként szolgál a nyelvi rendelkezéseket csak járulékosan szabályozó ágazati törvények részére. Ettől függetlenül azonban a gyakorlat azt mutatja, hogy az ágazati törvények nemcsak eltérnek a nyelvhasználati törvény szabályozásától, hanem sokszor azzal ellentétesen, szűkítően írják elő a nemzetiségi nyelvhasználati jogokat. Ez a kollízió már önmagában is sérti a joguralom alappilléreinek egyikét, a jogbiztonság elvét, de egyben teret szolgáltat a nemzeti kisebbségekre nézve kedvezőtlen eseti jogértelmezéseknek is. Ennek egyik tipikus iskolapéldája az anyakönyvek vezetése. A nyelvhasználati törvény előírja, hogy azon helyi önkormányzatokban, amelyek területén a kisebbségi nyelv hivatalos használatban van, a hivatalos nyilvántartásokat, mint amilyen maga az anyakönyv is, nemzetiségi nyelven is kell vezetni (Törvény a hivatalos nyelv- és íráshasználatról 2018: 11. szakasz 3. bekezdés, 18. szakasz 2. bekezdés). Az anyakönyvekről szóló törvény ezzel szemben *explicit verbis* kimondja, hogy az anyakönyvekben az adatok szerb nyelven, cirill írásmóddal szerepelnek (Törvény az anyakönyvekről 2018: 16. szakasz), és ettől egyedül a személynevek esetében lehet eltérni (17. szakasz). Mivel a szerbiai jogrendben nincs különbség törvény és törvény között, és a tételes jogban kimondottan nem létezik a kerettörvény fogalma sem, felmerül a kérdés, voltaképpen melyik törvényhelyet kell alkalmazni. Kiindulva a *lex specialis derogat legi generali* elvből (jelentése: a különös rendelkezés lerontja az általánost) a bíróság valószínűleg az anyakönyvekről szóló törvénynek adna elsőbbséget, függetlenül attól, hogy egyrészt, mindkét törvény különös (értsd ágazati, speciális) a maga nemében, másrészt, a kisebbségi jogokat is érintő rendelkezéseket mindig a demokratikus társadalom értékeinek előmozdítására való tekintettel kell értelmezni (A Szerb Köztársaság Alkotmánya 2006: 18. szakasz 3. bekezdés). Ez utóbbi azonban jogi szempontból túlságosan is általános követelmény (Venice Commission 2007, 7), és valójában mind a formális jogegyenlőség, mind pedig a kisebbségi külön jogokat magába foglaló valós jogegyenlőség biztosítása egyaránt megfeleltethető a modern nyugati típusú demokráciák értékfelfogásának. Ami a példaként említett konkrét törvénykollízióból eredő egyéni jogsértéseket illeti, a Nagyki-kindai Városi Közigazgatási Hivatal elutasította a nyelvhasználati törvény által jogként garantált többnyelvű (azaz szerb és hivatalos használatban lévő nemzeti kisebbségi nyelvű, adott esetben magyar nyelvű) anyakönyvi kivonat kiállítását, mert azt csak „hazai űrlapon, cirill nyelven” kaphatja meg az ügyfél. A konkrét esetben egyébként a kétnyelvű kivonat és a kétnyelvű űrlapon nyomtatott kivonat

fogalomzavara is megjelent. Ugyanis amíg az anyakönyvek vezetését szabályozó utasítás előírja a *szerb nyelvű adatok* kétnyelvű űrlapon történő feltüntetésének a lehetőségét azon önkormányzatokban, ahol a nemzeti kisebbségi nyelv hivatalos használatban van (Utasítás az anyakönyvek vezetéséről és az anyakönyvek nyomtatványairól 2018: 137. pont), addig a nyelvhasználati törvény alapján nemcsak az űrlap, de magának a teljes tartalomnak a „többnyelvűsítésére” is lehetőség van. A tartományi ombudsman ezzel szemben csak arra utasította a nagyikikindai hivatalt, hogy szerezzen be megfelelő mennyiségű kétnyelvű űrlapot a hasonló jogsértések elkerülésére a jövőben, amelyeket a kisebbségi nyelven anyakönyvezett személyneven kívül a törvénnyel és az utasítással összhangban *szerb nyelven* tölt majd ki. A véleményben az ombudsman a kétnyelvű tartalmú anyakönyvi kivonatok gyakorlatát a 2014-ben hatályon kívül helyezett többnyelvű anyakönyvi kivonatokra vonatkozó tartományi rendelethez kötötte, teljesen figyelmen kívül hagyva a nyelvhasználati törvény egyébként hatályos rendelkezéseit (Tartományi Polgári Jogvédő – Ombudsman 2019, 35–36).³

Szerbiában a vertikális hatalommegosztás következő szintjét Vajdaság Autonóm Tartomány foglalja el, amely alkotmányos felhatalmazása alapján többlet (nyelvi) jogokat teremthet a területén élő nemzeti kisebbségek számára, a törvényekkel összhangban (A Szerb Köztársaság Alkotmánya 2006: 79. szakasz 2. bekezdés). Részben az idevágó nem egységes alkotmánybíróági gyakorlat miatt azonban a mai napig tisztázatlan, valójában mi képezheti a tartományi jogalkotás törvényi alapját. Például a bíróság szerint Vajdaság AT a hivatalos nyelvhasználat terén nem, ezzel szemben a nemzetiségi nyelvű (felső)oktatás terén igenis teremthet a törvényben nem kifejezetten szereplő, azaz addig nem létező jogokat a kisebbségvédelmi törvény rendelkezései alapján (Beretka 2018, 157). Ez a dilemma külön hangsúlyt kapott az utóbbi években, amikor az Újvidéki Egyetem Jogtudományi Kara elutasította a nemzetiségi nyelvű felvételi vizsgák megszervezését. Egyrészt évekre ellehetetlenült egy tartományi jogszabályokkal garantált kisebbségi nyelvi jog gyakorlása, másrészt egy sor kérdés merült fel annak vonatkozásában, milyen jogvédelmet kell biztosítani a nem törvénnyel, hanem törvénytől *alacsonyabb rangú* aktusokkal szavatolt (kisebbségi) jogok

³ Vajdaságban változó volt a közigazgatási hivatalok gyakorlata: egyes helyeken a szerb nyelvet favorizáló anyakönyvekről szóló törvény, míg másutt a kisebbségbarát(abb) nyelvhasználati törvény szerint jártak el. 2019. január 1-jétől azonban központosított irányítás alá vonták az anyakönyvek vezetését, amely voltaképpen megszüntette a szelektíven alkalmazott jó gyakorlatot is. Miután azonban a tartományban (is) kétnyelvű kivonat mindenben megegyezik a szerb nyelvű változattal (végeredményben szó szerinti fordításról van szó), nem ad hozzá, nem vesz el belőle, és ily módon az anyakönyvvezetés integritását sem sérti, 2019 áprilisában a törvénykollíziót áthidaló megoldásként az államigazgatási minisztérium utasítást közölt a kétnyelvű kivonatok igénylésének módjáról és az eljárás menetéről (Rúzsza 2019).

megsértésének alkalmával (Beretka 2019, 65–66). Az alkotmánybíróság norma-kontroll keretében kimondta, hogy a nemzetiségi nyelvű felvételi vizsgát előíró tartományi jogszabály se nem alkotmány-, se nem törvényellenes (IUo 199/2013. ügyszámú, 2015. április 20-án kelt alkotmánybírósági határozat), a nyelvi alapú diszkrimináció miatt indított bírósági eljárások során mégis több ízben elhangzott, hogy a tartományi jogszabállyal teremtett jogoknak nem feltétlenül lehet bírósági jogvédelmet biztosítani; hanem a mindenkori tartományi közigazgatás feladata lenne, hogy ellenőrizze a tartományi előírások tiszteletben tartását.

A továbbiakban az egyes jogsértési szituációkat illusztrálva mutatjuk be a szerbiai tételes jogot, illetve a két legjelentősebb nemzeti kisebbségi nemzetközi egyezményt, kihangsúlyozva a jogsértésekhez rendelt jogkövetkezmények jellegzetességeit és a jogvédelmi mechanizmus hatékonyságát.

Negatív jogkövetkezmények nyelvi jogsértések esetén

Az általános definíció szerint a jogsértés legalább egy jogi normával ellentétes emberi magatartás, azonban ez nem szükségszerűen jelenti szankció alkalmazását is a jogszegővel szemben. A jogszabályok rendszerint három szerkezeti elemből állnak: tényállásból (hipotézis), rendelkező részből (diszpozíció) és jogkövetkezményből. Ez utóbbi jellegétől függően pedig lehet negatív vagy pozitív következmény, azaz büntetés vagy jutalom, esetleg egyéb kedvező joghatás, például kiténtetés. Ma már a jogszabályok nagy részét szankcióval látja el a jogalkotó javarészen az ún. *büntető rendelkezések* című fejezetben, azonban az is előfordul, hogy más általános aktus, sőt akár másik jogág tartalmazza a jogsértéskor alkalmazandó szankciót. Más részről, „[a] szankciók hiánya címén még nem vitatható el valamely szabály jogi jellege, viszont a leghatásosabb szankciókkal ellátott szabály sem okvetlenül jogszabály” (Bibó 1934, 4).

A jogszabályokat a szankciók súlyossága, azaz a negatív jogkövetkezmények típusa szerint a következőképpen csoportosíthatjuk: 1) *lex imperfecta* – olyan jogszabály, amely megszegése nem von maga után sem polgári jogi (érvénytelenség, semmisség), sem pedig büntető jogi szankciót (büntetés); 2) *lex perfecta* – a jogsértés következménye csak polgári jogi érvénytelenség (értsd, a törvényellenes magatartás semmis); 3) *lex plus quam perfecta* – jogszabályellenes magatartás jogilag érvénytelen és egyben büntetendő és végezetül 4) *lex minus quam perfecta* – a tilalom megszegését büntetéssel sújtja, de az illető jogcselekmény érvényét nem érinti (Korkunov 2000, 248). A nyelvi jogokat szabályozó szerbiai aktusokat nem tudnánk kizárólagosan egy, fenti kategória alá besorolni, azonban kétségtelen, hogy a legtöbbször legfeljebb magát a törvényellenes magatartást sikerül(het) érvénytelenné nyilvánítani, a jogszegő közvetlen büntetése nélkül.

Pedig a tételes jog számtalan lehetőséggel rendelkezik, hogy az enyhétől a súlyos jogsértésig differenciálja a szankciók különböző fajtáit. Ezzel szemben „[a] nemzetközi jog az a jogterület, amely ma még legkevésbé tudja igénybe venni a szankciók segítségét” (Bibó 1934, 5). Ez a kisebbségi nyelvi jogok esetében még kifejezettebben jelen van, hiszen a nemzeti kisebbségi jogok elsősorban a *soft law* („puha jog”) nemzetközi szabályozás tárgyát képezik, azaz a jog általános eszközeit tekintve hagyományos módon nem vagy nehezen érvényesíthetők. Általában az országok nem kötelező jellegű vállalásairól van szó, amelyek egyaránt tekinthetők kvázi jogi normáknak, mint tisztán politikai ígéreteknek (Guzman–Meyer 2010). Ilyen *soft law* jellegű norma tipikusan a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény egyik nyelvi jogi rendelkezése is, mely értelmében elegendő, ha a felek csak *erőfeszítéseket tesznek, hogy lehetőség szerint biztosítsák a közigazgatási hatóságok előtti kisebbségi nyelvhasználatot elősegítő feltételeket.*⁴

Szerbia mindkét, nyelvi jogi szempontból releváns európai tanácsi (ET) dokumentumot, közzismert nevükön a kisebbségvédelmi keretegyezményt és az európai nyelvi kartát becikkelyezte.⁵ A keretegyezmény harmadik monitoringciklusában elfogadott határozat értelmében Szerbiában a lakosság körében viszonylag magas szintű szimpátia övezi a nemzeti kisebbségek nyelvi jogainak védelmét, és az idevágó rasszista incidensek száma is csökkent az elmúlt években.⁶ Az ajánlások azonban elsősorban a kisebbségi nyelvű oktatás, média kérdéseivel foglalkoznak, a hivatalos nyelvhasználatnak pedig csak néhány szegmensét vizsgálják: a névhasználatot, a topográfiai jelzésekkel kapcsolatos állapotot, illetve a kisebbségi nyelvismerettel rendelkező közalkalmazottak alkalmazásának szükségességét a helyi önkormányzati szervezetekben (Council of Europe – Committee of Ministers 2015); amely egyébként a keretegyezmény igen szűkre szabott nyelvi jogi tartalmú rendelkezéseiből is következik. A keretegyezményben vállaltak nem teljesítésekor a szakértői testület ajánlásokat fogalmaz meg a részes államnak a

⁴ „A nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek által hagyományosan, vagy jelentősebb számban lakott területeken, amennyiben azok a személyek úgy kívánják, vagy az ilyen kívánság megfelel a valóságos szükségnek, a Felek erőfeszítéseket tesznek arra, hogy biztosítsák – lehetőség szerint – e személyek és a közigazgatási hatóságok közötti kisebbségi nyelv használatát elősegítő feltételeket.” Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről, 10(2) cikk.

⁵ Törvény a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény megerősítéséről, *JSZK Hivatalos Lapja – Nemzetközi szerződések*, 6/98. szám; Törvény a regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájának becikkelyezéséről, *Szerbia és Montenegró Hivatalos Lapja – Nemzetközi szerződések*, 18/2005. szám.

⁶ A jelenleg futó negyedik monitoringciklusban az ET Kisebbségvédelmi Keretegyezménye Tanácsadó Bizottságának szerbiai látogatása 2019. március 18. és 22. között volt esedékes, melynek eredményei még nem nyilvánosak. <https://www.coe.int/en/web/minorities/serbia> (2019. okt. 22.)

jogsértések elhárítására, amelyek az országjelentéssel együtt egyfajta iránymutatásként, objektív standardként szolgálnak az adott ország részére (Fiala-Butora 2018, 8), azonban ezen kontrollmechanizmus hatásfoka inkább csak politikai módszerekkel mérhető: „A kisebbségvédelmi mechanizmusok elvileg önálló nemzetközi garanciarendszer nélkül is működhetnének, a tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a nemzetközi jog, és adott esetben a hatalmi politika, gyakran ki tudta kényszeríteni olyan belső, állami lépések meghozatalát, amelyre az állam-, illetve rendszerint a nemzetállam önmagától nem volt hajlandó” (Kovács 1995). Ugyanez mondható el az ET másik kisebbségeket is érintő egyezményéről.

A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájából *à la carte* módon vállalható kötelezettségek megfogalmazása (például a felek bátorítják és/vagy megkönnyítik, gondoskodnak róla, megteszik a megfelelő intézkedéseket, támogatják) szintén nagy mozgásteret enged a részes államoknak a karta végrehajtása során. És a monitoringciklus végén a Miniszteri Bizottság által megfogalmazott ajánlás jellegeből kifolyólag ugyancsak nem kötelezi (szankcionálható módon) az adott államot – akár csak a keretegyezmény esetében. Ez egyébként magának a Szerbiára vonatkozó ajánlásnak a szóhasználatából is visszaköszön. Például a Miniszteri Bizottság „*javasolja*, hogy Szerbia *vegye figyelembe* a Szakértői Bizottság megfigyeléseit és az általa tett javaslatokat, és prioritásként: [...] erősítse valamennyi regionális és kisebbségi nyelv használatát az igazságügyben és a közigazgatásban” (kiemelések tőlem – B. K.) (Council of Europe – Committee of Ministers 2019).

A nemzeti kisebbségeket ért nyelvi jogsértéseket különböző szempontok mentén csoportosíthatjuk: a jogsértések gyakorisága, intenzitása, ismétlődése, területi megoszlása, elkövetője, következménye, oka stb. alapján. Ez utóbbi szempont szerint *de jure* és/vagy *de facto* jogsértésnek minősül, ha 1) két (vagy akár több) törvény konfliktusa esetén a kevésbé kisebbségbarát megoldást alkalmazzák; 2) a helyi önkormányzatok nem vezetik be a törvényi feltételeknek eleget tevő kisebbségi nyelvet hivatalos használatba, és ily módon teljesen ellehetetlenítik egy nemzeti kisebbség számára a nyelvhasználati jogok gyakorlását; 3) a jogalkalmazók nem tartják tiszteletben a nyelvi jogi rendelkezéseket vagy tévesen értelmezik azokat, ez utóbbi esetben jellemzően kiegyenlítve a (hivatalos használatban lévő) nemzeti kisebbségi nyelvet az idegen nyelvekkel; valamint 4) a megfelelő szabályozás hiányában hatástalan vagy nehézkes a tartományi rendelettel szavatolt jogok védelme.

Az előző fejezetben említett hivatalos nyelvhasználati jogok megsértéséből adódó esetleges negatív jogkövetkezményeket illetően általánosságban véve elmondható, hogy a jogalkotó igen kisszámú normasértésre irányozott elő konkrét szankciót. Például a hivatalos nyelvhasználati törvényben csak a vizuális nyelvhasználatra vonatkozó rendelkezések megszegését szankcionálja, és azt is igen

szelektív módon. Gazdasági vétség, illetve szabálysértés miatt pénzbírságot ír elő a vállalat, intézmény, más jogi személy, valamint magánvállalkozó részére, ha a cégtáblát nem tünteti fel szerb, illetve a hivatalos használatban lévő többi kisebbségi nyelven (24–25. szakasz). A törvény utolsó módosítása (2018) előtt szintén pénzbírsággal sújtották azokat a törvényszegő szervezeteket, amelyeket a közlekedési jelzések, helység- és egyéb névtáblák kihelyezésével bíztak meg, valamint a szervek, a közmegebízást gyakorló szervezetek felelős személyeit, ha a szerv, szervezet elnevezése nem többnyelvű táblán szerepelt. Az azóta hatályon kívül helyezett 23. és 26. szakaszt a hivatalos nyelvhasználati törvény 1991. évi eredeti változatába is már belefoglalták, és majdnem harminc év után, valószínűleg bármilyen gyakorlati implikáció nélkül, kikerült a törvény szövegéből. Természetesen ez nem jelenti, hogy a továbbiakban ne lenne kötelező feltüntetni a szervek neveit, az utcanévtáblákat kisebbségi nyelven is, de a törvény ezt szabályozó rendelkezéseinek megsértésekor mostantól nem lehet közvetlenül ezen törvény alapján pénzbírságot behajtani. Egyébként nehezen elképzelhető, hogy erre ez idáig is lett volna példa, melyre több körülmény is rámutat.

A valamikori tartományi nyelvhasználati rendelet értelmében 2005-től kezdve a rendelet hatályon kívül helyezéséig (Tartományi képviselőházi rendelet a tartományi képviselőházi rendeletek hatályon kívül helyezéséről 2014: 1. szakasz 1. bekezdés) Vajdaság AT Végrehajtó Tanácsa (később kormánya) éves jelentésben számolt be a Tartományi Képviselőháznak a nemzetiségi nyelvek hivatalos használatának állapotáról a tartományban (Tartományi képviselőházi rendelet a nemzeti kisebbségek nyelvének és írásmódjának hivatalos használatát érintő egyes kérdések részletesebb szabályozásáról Vajdaság AT területén 2003: 10. szakasz), a Tartományi Oktatási, Jogalkotási, Közigazgatási és Nemzeti Kisebbségi – Nemzeti Közösségi Titkárság pedig 2005-től mind a mai napig pályázat útján ítél oda vissza nem térítendő pénzeszközöket, egyebek mellett a különböző többnyelvű névtáblák elkészítésére és kihelyezésére azokban az önkormányzatokban a tartomány területén, amelyekben egy vagy több kisebbségi nyelv is hivatalos használatban van. A valamikori nyelvhasználati jelentések is arról tanúskodnak, hogy a jogsértések közvetlen szankcionálása helyett inkább pályázati támogatással, a tartományi fordítószolgálat szakmai segítségével igyekeztek érvényt szerezni a vizuális nyelvhasználat terén szavatolt jogoknak. 1991 és 2002 között, amíg a nyelvhasználati rendelkezések betartása feletti felügyeletet a különböző államigazgatási szervek végezték a Vajdaságban is, jóformán nem tudunk egyetlen megtett intézkedésről sem, 2002 után pedig, amikor a tartományi szervek az Omnibusz törvény értelmében átruházott hatáskörben léptek fel, azonnali büntetés helyett inkább instrukciókat, tájékoztatást, utasításokat adtak (Tartományi Jogalkotási, Közigazgatási és Nemzeti Kisebbségi Titkárság 2006).

A nyelvhasználati rendelet alapján összeállított utolsó, 2011. évi jelentés szerint 2011-ben 107 alkalommal folytattak közigazgatási felügyeletet, ez a szám azonban nem csak a névtáblák, feliratok ellenőrzésére vonatkozik. Viszont ebben a dokumentumban is szerepel, hogy első körben csak a jogszerűtlenségek elhárítására kötelezik a jogszegőt (amelyhez a tartományi titkárság az említett pályázat útján aktívan is hozzájárul), és ha a következő vizsgálat alkalmával továbbra sem változott a helyzet, a tartományi felügyelő szabálysértési eljárást indítványoz.

Másrészről, a nyelvhasználati törvény 1992 végét jelölte meg végső határidőként, hogy a törvény hatálya alá tartozó szervek, szervezetek, jogi személyek névtábláik nyelvhasználatát összehangolják a törvény rendelkezéseivel (27. szakasz). Ahogyan olvashattuk a fentiekben, a kilencvenes évek komolyabb beavatkozások nélkül telt el, majd 2003-ban a Köztársasági Földmérő Intézet helyileg illetékes ingatlan-nyilvántartó hivatalának hatáskörébe került valamennyi köztéri elnevezés a nyelvhasználati és a kisebbségvédelmi törvénnyel összhangban történő feltüntetése, amelyre 15 éves haladékot kaptak az illetékes földhivatalok (Rendelet a házszámok meghatározásáról, az épületek számmal való megjelöléséről és a helységek, utcák és terek megjelöléséről 2003: 34. szakasz).⁷ A jelenleg hatályos rendeletben bár továbbra is szerepel, hogy a névtáblákat a nemzetiségi hivatalos nyelvhasználati szabályai szerint kell kitűzni, azok megsértése esetére a jogszabály nem ír elő szankciót (Rendelet a lakcím nyilvántartásáról 2017: 34. szakasz 2. bekezdés, 40. szakasz).

Az anyakönyvekről szóló törvény szintén nem szankcionálja közvetlenül a többnyelvű kivonat kiállításának az elutasítását, és szabálysértés miatt csak annak a hivatalos személynek a megbüntetését írja elő, aki a kiszabott határidőn belül nem jegyzi be a személynevet a nemzeti kisebbségi személy anyanyelvén, illetve annak helyesírása szerint az anyakönyvbe (Törvény az anyakönyvekről 2009: 87. szakasz 3. bekezdés 4) pont). Egyébként a kiszabható pénzbírság összege ebben az esetben megegyezik azon magánszemélyekre kiróható pénzbírság összegével, akik például nem határidőn belül jelentik be a születés vagy haláleset tényét (87. szakasz 1. bekezdés). Láthatóan a jogalkotó nem tett különbséget azon helyzetek között, ha valaki a hivatalos munkavégzése részeként követ el jogsértést, vagy egyszerű mulasztásból/tudatlanságból.

A hivatalos nyelvhasználatról, az állami és egyéb szervek pecségeiről, illetve az anyakönyvekről szóló törvény alkalmazását az államigazgatási, egyéb állami és önkormányzati szervezetekben hivatalból, felsőbb utasítás vagy magánindítvány

⁷ A rendeletet először 2012-ben helyezték hatályon kívül, és az új rendeletből törölték a 15 éves türelmi időt, a kisebbségvédelmi, illetve nyelvhasználati törvényre való hivatkozást, illetve a büntető rendelkezésekben sem szerepelt a nemzetiségi nyelvű felirat elhagyásának az esete (SZK Hivatalos Közlönye, 16/2012. szám).

alapján a Közigazgatási Felügyelőség ellenőrzi (Törvény a közigazgatási felügyeletről 2011: 20. és 22. szakasz), melynek során, a jogsértés természetétől függően, megtilthatja a törvénnyel ellentétes cselekmények további foganatosítását, intézkedéseket indítványozhat a jogsértés következményeinek elhárítására, illetve javasolhatja a jogsértő személy ellen fegyelmi eljárás indítását (31. szakasz). Ha az ellenőrzött szerv felelős személye nem tartja tiszteletben a közigazgatási felügyelő határozatába foglaltakat, szabálysértésért pénzbírsággal sújtható (39–40. szakasz). Eszerint pedig, bár a nyelvhasználati törvényből kikerültek az idevágó büntető rendelkezések, a hivatalos nyelvhasználatról szóló törvény megsértése miatt mégiscsak kiróható egyfajta közvetett szankció. A tartományi közigazgatási szervek munkája során a hivatalos nyelvhasználat szabályainak betartását a Tartományi Kormány követi (Tartományi képviselőházi rendelet a tartományi közigazgatásról 2014: 21. szakasz), a Tartományi Oktatási, Jogalkotási, Közigazgatási, Nemzeti Kisebbségi – Nemzeti Közösségi Titkárság pedig az idevágó átruházott államigazgatási feladatokat látja el Vajdaság AT területén (37. szakasz 12. bekezdés).

Külön figyelmet érdemel a Büntetőtörvénykönyv 129. szakasza, amely önálló *bűncselekményként* írja elő a nyelv- és íráshasználatra való jog megsértését, és pénzbírsággal vagy egy évig terjedő szabadságvesztéssel bünteti, ha „valaki a nemzetek és a Szerbiában élő nemzeti és etnikai kisebbségi közösségek nyelv- és íráshasználatára vonatkozó szabályokkal ellentétesen megrövidíti vagy korlátozza a polgárt, hogy jogainak érvényesítése vagy a hivatalos szervekkel vagy szervezetekkel való értekezése során a saját nyelvét vagy írását használja”. Ez a rendelkezés általános büntetőjogi felelősséget irányoz elő jogkövetkezményként minden olyan ügyre, amikor egy nyelvi jogot nem sikerült maradéktalanul érvényre juttatni a gyakorlatban. Tehát ide nemcsak a kisebbségi nyelvű hivatalos szóbeli, illetve írásbeli értekezés szándékos ellehetetlenítése tartozik, de a többi a hivatalos nyelvhasználati törvény alapján egyébként közvetlenül nem szankcionálható nyelvi jogsértés (például a kisebbségi nyelvű úrlapon való személyi igazolvány vagy jogosítvány, illetve egyéb kétnyelvű közokiratok kiállítására vonatkozó kérelem megtagadása, a hivatalos használatban lévő nyelven készült magánokirat [pl. szerződés] elutasítása, a választások során a kisebbségi nyelvű választási anyag előkészítésének, használatának az elmaradása stb.), valamint az általános (emberi) nyelvi jogok megsértése is. Ez utóbbi kapcsán a fenti rendelkezés gyakorlati vetületét bizonyítja a Požarevaci Gazdasági Bíróságon történt, a Kisebbségi Jogvédő Intézet éves jelentésében közzétett eset is, amikor a bíró elutasította a tanú kérelmét, hogy anyanyelvén (magyarul) nyilatkozzon, sőt, pénzbírsággal büntette, mikor a tanú következetesen megtagadta a szerb nyelvű vallomástételt megfelelő szerb nyelvtudás birtokában is. Ezért a

Büntetőtörvénykönyv fenti szakaszára hivatkozva büntető feljelentést nyújtottak be az eljáró bíró ellen az illetékes ügyészégnél (Szilágyi 2018). Az eljárás jelenleg folyamatban van, ezért a bíró felelősségét és magának a jogsértésnek a tényét *explicit verbis* nem lehet még megállapítani. A perrendtartásról szóló törvény idevágó rendelkezése értelmében a felek, illetve az eljárás többi résztvevője részére szóbeli fordítást kell biztosítani, ha nem értik az eljárás nyelvét (95. szakasz 2. bekezdés). A törvényben azonban nem találunk választ arra, ki jogosult egyöntetűen kimondani, hogy a résztvevő érti-e az eljárás nyelvét vagy sem: ha a bíró, akkor saját megítélése alapján, akár indoklás nélkül is megtagadhatja az alkotmányosan szavatolt alapvető nyelvi jogok gyakorlását. Másrésről maga az alkotmány nem köti feltételhez az anyanyelvhasználat jogát a bírósági eljárásokban, ezért a tanú akár kiváló szerb vagy egyéb nyelvtudás mellett is nyilatkozhat az anyanyelvén.

A fentiekén túl mind a büntetőeljárásról szóló törvénykönyvben, mind pedig a perrendtartásról szóló törvényben súlyos eljárási szabályszegésnek minősül az alapvető nyelvhasználati jogok megsértése, amely miatt az elsőfokú ítéletre fellebbezés nyújtható be (a közigazgatási perről szóló törvény nem tartalmaz hasonló rendelkezést). Miközben azonban a büntetőeljárás során csak az számít szabályszegésnek, ha a vádlott, a védője, a károsult, illetve a magánvádló nem használhatja az anyanyelvét a főtárgyaláson, valamint annak menetét nem követheti a saját nyelvén (Törvénykönyv a büntetőeljárásról 2011: 438. szakasz 1. bekezdés 5) pont), azaz a bíróság nem biztosított tolmácsot erre a célra; addig a peres eljárásról szóló törvény szerint szabályszegés áll fenn akkor is, ha a törvényes feltételek megléte mellett az eljárást nem a hivatalos használatban lévő nemzeti kisebbségi nyelven, hanem szerb nyelven folytatták le (Törvény a perrendtartásról 2011: 374. szakasz 2. bekezdés 8) pont). Mindkét eset legfeljebb szakmai, esetleg morális szempontból „kellemetlen” az eljáró bírónak, ha a fellebbviteli bíróság esetleg ezen eljárási hiba miatt ad helyt a fellebbezésnek. Közvetlen felelősségre vonást csak a fentiekben idézett büntető rendelkezés alapján eredményezhet. A későbbiekben pedig, az ügy további kimenetelére való tekintettel, a sértett fél alkotmányos panaszt nyújthat be az alkotmánybírósághoz, amelyben kérheti az ítélet megsemmisítését, közzétételét, a káros következmények elhárítását, valamint kártérítést.

Valamennyi említett jogsértés a nemzeti kisebbségi nyelv hivatalos státusának mellőzéséből ered, amely státust a helyi önkormányzat a községi/városi statútumban ismer el. Ha viszont ez nem történik meg, a nemzeti kisebbség eleve nem is gyakorolhatja a törvény szerinti nyelvhasználati jogait. Az ún. mulasztásos alkotmány-, illetve törvénysértést azonban nem ismeri a szerbiai jog, ezért az alkotmánybíróság sem foglalkozik azokkal az ügyekkel, amikor a

nyelvi jogsértés valójában *nem tevés*, mulasztás eredménye. Például Ürög község statútumának alkotmányossági és törvényességi felülvizsgálata során, amely éppen a magyar nyelv hivatalos használatba való bevezetésének az elutasításából eredt, erre a gyakorlatra hivatkozva vetette el a tárgy érdemi vizsgálatát (IUo-399/2011. ügyszámú alkotmánybírószági határozat).

Zárógondolatok

Szerbiában egy nyelvi jogi rendelkezés megsértése, amely lehet szándékos vagy véletlen mulasztás, tudatlanság vagy „kényelmesség” folyamánya is, az adott jogszabálytól függően gazdasági vétségnek, szabálysértésnek, bűncselekménynek, eljárási hibának minősülhet, és közvetlen szankciót (pénzbírság, szabadságvesztés) vagy egyéb, büntetésnek nem minősülő negatív jogkövetkezményt (fellebbezés, ítélet megsemmisítése, kártérítés stb.) eredményezhet. Zömmel a sértett fél tevőleges hozzáállására van szükség (kereset, [alkotmányos] panasz, indítvány benyújtása az illetékes szervhez) a jogsértés megállapítása és az esetleges jogkövetkezmények alkalmazása céljából. Emellett a nyelvi jogok tiszteletben tartásának rendszeres külső felügyeletét a közigazgatásban a Közigazgatási Felügyelőség, az illetékes tartományi titkárság, illetve az ombudsmanok is ellátják. Ez utóbbiak azonban legfeljebb ajánlást fogalmazhatnak meg a jogsértő szerv felé, amelynek a semmibevétele inkább politikai, mintsem jogi következményeket von maga után. A Polgári Jogvédő például értesítheti a közvéleményt, a parlamentet, a kormányt, esetleg felelősségre vonást indítványozhat (Törvény a Polgári Jogvédőről 2005: 31. szakasz 5. bekezdés), kötelező erejű döntést viszont nem hozhat. Ebből a szempontból az általa lefolytatható eljárás első olvasatra sokban hasonlít a tanulmányban ismertetett két nemzetközi egyezmény implementációjára vonatkozó monitoringeljárásra. Másrészt, a konkrét (nemzetközi bírói) garancia hiányától eltekintve a szakértői/tanácsadó testületek az elmúlt években olyan magas morális legitimitációra tettek szert, hogy véleményük egyfajta „puha igazságszolgáltatásként” (*‘soft jurisprudence’*) is felfogható (Beco–Lantschner 2012, 123). Ezt a státust azonban a szerbiai ombudsmanoknak ez idáig nem sikerült kivívniuk.

Összegezve elmondható, hogy a nemzetiségi nyelvi jogok megsértése Szerbiában általánosságban nézve korrigálható, és közvetett vagy közvetlen módon mégiscsak szankcionálható; azonban ezen büntető rendelkezéseknek jobbra bírósági eljárásokban lehet érvényt szerezni, amelyre megfelelő felkészültség, anyagi fedezet hiányában csak kevesen vállalkoznak. Éppen ezért a magyarországi Kisebbségi Jogvédő Intézet jogsegély-hálózat keretében támogatást nyújt a határon túli magyarok jogvédelmének ellátásában fontos szerepet vállaló ügyvé-

deknek, jogászoknak, civil szervezeteknek. A tény azonban, hogy 2013 és 2019 között a dokumentált, illetve konkrétan (anyagilag) támogatott ügyek száma a Vajdaságban éves szinten egyszer sem haladta meg a tíz esetet, azt bizonyítja, még sokat kell tenni, elsősorban a jogtudatosság növelése, az állami és egyéb szervekkel való együttműködés és kommunikáció javítása terén.

Irodalom

- Andrássy György. 2013. A nyelvszabadságról és a nyelvszabadság jelentőségéről. *Létünk* különszám: 7–19.
- Beco, Gauthier-Lantschner, Emma. 2012. The Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities (The ACFC). In *Human Rights Monitoring Mechanisms of the Council of Europe*. London–New York: Routledge.
- Beretka Katinka. 2018. *De iure* potvrdenost multikulturalnog karaktera AP Vojvodine – Kritički prikaz (ne)postojehih normativnih nadležnosti autonomne pokrajine u oblasti manjinskih prava. *Pravni zapisi* (1): 141–161.
- Beretka Katinka. 2019. Felsőfokú felvételi eljárás nemzetiségi nyelveken a Vajdaságban, avagy kiterjeszhető-e az egyetemi autonómia a tartományi autonómia kárára és *vice versa*. *Acta Humana* (2): 49–68.
- Bibó István. 1934. *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban*. Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó részvénytársaság.
- European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). *Opinion on the Constitution of Serbia. Opinion No. 405/2006*. CDL-AD(2007)004. Strasbourg, 19 March 2007.
- Fiala-Butora János. 2018. Implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities and the European Language Charter: Unified Standard or Divergence? *Hungarian Journal of Minority Studies* (2): 7–21.
- Guzman, Andrew-Meyer, Timothy. 2010. International Soft Law. *The Journal of Legal Analysis*.
- Korhecz Tamás. 2009. A hivatalos nyelvhasználat jogi keretei a Vajdaságban – Szerbiában – Jog és gyakorlat. *Magyar Tudomány* (11): 1313–1320.
- Korkunov, Nikolai Mikhailovich. 2000. *General Theory of Law*. Washington: Beard Books.
- Kovács Péter. 1995. A kisebbségi jogok nemzetközi garanciái. *Magyar Kisebbség*. <https://epa.oszk.hu/02100/02169/00001/m950108.html> (2019. okt. 25.)
- Szilágyi Miklós. 2018. Egy különös nyelvi bűncselekmény esete Szerbiában. In *Magyarok jogvédelme a Kárpát-medencében 2018*. 370–372. Budapest: Kisebbségi Jogvédő Intézet.
- Tartományi Jogalkotási, Közigazgatási és Nemzeti Kisebbségi Titkárság. 2006. *Jelentés a nemzeti kisebbségek nyelvének és írásának hivatalos használatához való jog megvalósulásáról Vajdaság AT-ban*. Szám: 101-011-00002/04.

Tartományi Polgári Jogvédő – Ombudsman. 2019. A Tartományi Polgári Jogvédő – Ombudsman Éves Jelentése a 2018. Évre. https://www.ombudsmanapv.org/riv/attachments/article/2142/Godisnji_izvestaj_PZG-ombudsmana_2018.pdf (2019. okt. 31.)

Jogforrások

A Szerb Köztársaság Alkotmánya [Ustav Republike Srbije]. SZK Hivatalos Közlönye, 98/2006. szám.

Büntetőtörvénykönyv [Krivični zakonik]. SZK Hivatalos Közlönye, 85/2005., 88/2005. – jav., 107/2005. – jav., 72/2009., 111/2009., 121/2012., 104/2013., 108/2014. és 94/2016. szám.

Council of Europe – Committee of Ministers. *Resolution CM/ResCMN(2015)8 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Serbia.*

Council of Europe – Committee of Ministers. *Recommendation CM/RecChL(2019)2 of the Committee of Ministers to member States on the application of the European Charter for Regional or Minority Languages by Serbia.*

IU-294/2002. ügyszámú, 2005. február 24-én kelt alkotmánybíróági határozat, *SZK Hivatalos Közlönye*, 42/2005. szám.

IUo-199/2013. ügyszámú, 2015. április 20-án kelt alkotmánybíróági határozat.

IUo-399/2011. ügyszámú alkotmánybíróági határozat.

Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről. ETS No. 157.

Rendelet a házszámok meghatározásáról, az épületek számmal való megjelöléséről és a helységek, utcák és terek megjelöléséről [Uredba o utvrđivanju kućnih brojeva, označavanju zgrada brojevima i označavanju naseljenih mesta, ulica i trgova]. *SZK Hivatalos Közlönye*, 110/2003., 137/2004. és 58/2006. szám.

Rendelet a lakcím nyilvántartásáról [Uredba o adresnom registru]. *SZK Hivatalos Közlönye*, 63/2017. szám.

Tartományi képviselőházi rendelet a tartományi képviselőházi rendeletek hatályon kívül helyezéséről, *Vajdaság AT Hivatalos Lapja*, 54/2014. szám.

Tartományi képviselőházi rendelet a nemzeti kisebbségek nyelvének és írásmódjának hivatalos használatát érintő egyes kérdések részletesebb szabályozásáról Vajdaság AT területén, *Vajdaság AT Hivatalos Lapja*, 8/2003., 9/2003. – kiigazítás és 18/2009. – az aktus elnevezésének módosítása, és *SZK Hivatalos Közlönye*, 69/2010. szám – AB határozat.

Tartományi képviselőházi rendelet a tartományi közigazgatásról, *Vajdaság AT Hivatalos Lapja*, 37/2014. és 37/2016. szám.

Törvény a hivatalos nyelv- és íráshasználatról [Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama]. *SZK Hivatalos Közlönye*, 45/91., 53/93., 67/93., 48/94., 101/2005. – más törvény, 30/2010., 47/2018. és 48/2018. szám – jav.

Törvény a közigazgatási felügyeletről [Zakon o upravnoj inspekciji]. *SZK Hivatalos Közlönye*, 87/2011. szám.

- Törvény a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak védelméről [Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina]. *JSZK Hivatalos Lapja*, 11/2002., *Szerbia és Montenegró Hivatalos Lapja*, 1/2003. – Alkotmányos Alapokmány, *SZK Hivatalos Közlönye*, 72/2009. – másik törvény, 97/2013. – AB határozat és 47/2018. szám.
- Törvény a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény megerősítéséről [Zakon o potvrđivanju Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina]. *JSZK Hivatalos Lapja* – Nemzetközi szerződések, 6/98. szám.
- Törvény a perrendtartásról [Zakon o parničnom postupku]. *SZK Hivatalos Közlönye*, 72/2011., 49/2013. – AB határozat, 74/2013. – AB határozat, 55/2014. és 87/2018. szám.
- Törvény a Polgári Jogvédőről [Zakon o Zaštitniku građana]. *SZK Hivatalos Közlönye*, 79/2005. és 54/2007. szám.
- Törvény a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának becikkelyezéséről [Zakon o ratifikaciji Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima]. *Szerbia és Montenegró Hivatalos Lapja* – Nemzetközi szerződések, 18/2005. szám.
- Törvény az anyakönyvekről [Zakon o matičnim knjigama]. *SZK Hivatalos Közlönye*, 20/2009., 145/2014. és 47/2018. szám.
- Törvénykönyv a büntetőeljárásról [Zakonik o krivičnom postupku]. *SZK Hivatalos Közlönye*, 72/2011., 101/2011., 121/2012., 32/2013., 45/2013., 55/2014. és 35/2019. szám.
- Utasítás az anyakönyvek vezetéséről és az anyakönyvek nyomtatványairól [Uputstvo o vođenju matičnih knjiga i obrascima matičnih knjiga]. *SZK Hivatalos Közlönye*, 93/2018. szám.

Internetes források

- Bartha Réka. 2019. Pásztor István: Felemelő helyzetben vagyunk. *Gondola.hu*, máj. 8. https://gondola.hu/cikkek/113057-Pasztor_Istvan_Felemelo_helyzetben_vagyunk.html (2019. okt. 25.)
- Európa Tanács hivatalos honlapja. <https://www.coe.int/en/web/minorities/serbia> (2019. okt. 25.)
- Ismeretlen. 2018. Szerbia rendelkezik a legjobb nemzeti kisebbségi törvénnyel. *Magyar Szó*, jún. 13. https://www.magyarso.rs/hu/3703/kozelet_politika/184720/„Szerbia-rendelkezik-a-legjobb-nemzeti-kisebbségi-törvénnyel”.htm (2019. okt. 25.)
- Kisebbségi Jogvédő Intézet hivatalos honlapja. <http://www.kji.hu/> (2019. okt. 25.)
- MTI. 2019a. Szerb kormányfő: Köszönet Orbán Viktornak Magyarország mindenre kiterjedő támogatásáért. *Magyar Nemzet*, ápr. 15. <https://magyarnemzet.hu/kulfold/szerb-kormanyfokosznet-orban-viktornak-magyarorszag-mindenre-kiterjedotamogatasert-6738983/> (2019. okt. 25.)
- MTI. 2019b. Magyarország és Szerbia is csak nyert a vajdasági gazdaságfejlesztési programmal. *Magyarország Külgazdasági és Külügyminisztériuma*, okt. 11. <https://www.kormany.hu/hu/kulgzdasagi-es-kulugyminiszterium/hirek/magyarorszag-es-szerbia-is-csak-nyert-a-vajdasagi-gazdasagfejlesztési-programmal> (2019. okt. 25.)

Rúzsza Mária. 2019. Zenta: Hogyan igényelhetők a kétnyelvű anyakönyvi kivonatok? *Vajdaság Ma*, máj. 15. <https://www.vajma.info/cikk/vajdasag/23676/Zenta-Hogyan-igenyelhetok-a-ketnyelvu-anyakonyvi-kivonatok.html> (2019. okt. 31.)

Tartományi Oktatási, Jogalkotási, Közigazgatási, Nemzeti Kisebbségi – Nemzeti Közösségi Titkárság hivatalos honlapja. <http://puma.vojvodina.gov.rs/> (2019. nov. 1.)

Katinka BERETKA

MOGUĆNOSTI SANKCIONISANJA POVREDA JEZIČKIH PRAVA U POZITIVNOM I MEĐUNARODNOM PRAVU

U ovom radu, uz pomoć pravno naučnih metoda predstavljaju se pravna regulativa jezičkih prava u Srbiji i sankcije, odnosno druge negativne pravne posledice u slučaju povrede tih pravila, naročito sa aspekta službene upotrebe manjinskih jezika u okviru pozitivnog i međunarodnog prava. Pored generalne prezentacije jezičkih prava u Srbiji koja su nesumnjivo zaslužila pohvale u nekim elementima, akcentat se stavlja na kritičnu analizu eventualnih kaznenih odredaba i njihove efikasnosti, imajući u vidu nepovoljnu praksu u Srbiji koja često ostavlja protivpravno ponašanje bez ikakve posledice.

Cilj je sakupljati one pravne odredbe koje propisuju nekakvu sankciju, odnosno drugi vid pozivanja na odgovornost u slučaju povrede jezičkih prava, i po mogućnosti proceniti njihovu produktivnost u toku ostvarivanja jezičkih prava nacionalnih manjina.

Ključne reči: jezička prava, nacionalne manjine, povreda prava, sankcije, Srbija

Katinka BERETKA

PROBABILITY OF SANCTION IMPOSITION FOR VIOLATION OF LINGUISTIC RIGHTS IN DOMESTIC AND INTERNATIONAL LAW

The paper is aimed to present the legal regulation of linguistic rights in Serbia and sanctions or other negative legal consequences imposed in case of violation of these rules, especially from the aspect of official use of national minority languages both in domestic and international legal framework. Besides presentation of language rights that are rightly honoured in many elements, the accent is put on critical analysis of probable sanctions provisions and their efficiency, with special regard to the not so much fair legal practice in Serbia that in most of the cases leaves the wrong without any legal consequences.

The goal is to round up those legal provisions that regulate any kind of sanctions or other ways of impeachment in case of violation of linguistic rights, and to evaluate, as far as possible, their productivity in process of enforcement of national minority language rights.

Keywords: linguistic rights, national minorities, violation of rights, sanction, Serbia

KRITIKA

FERBER Katalin
Nyugalmazott egyetemi tanár
Berlin, Németország
katalinferber@yahoo.com

CHALMERS A. JOHNSON MŰVEIRŐL

O delima Čalmersa A. Džonsona

On the Works of Chalmers A. Johnson

1. Chalmers A. Johnson (1931–2010) a kaliforniai Berkeley Egyetem kínai szakán végzett. A koreai háborúban tengerészgyalogosként szolgált, ekkor járt először Japánban. Doktori disszertációja, amelyet a politológia tudományterületén folytatott kutatásai alapoztak meg, könyv alakban is megjelent: *Peasant Nationalism and Communist Power: The Emergence of Revolutionary China 1937–1945* (A nacionalista vidék és a kommunista hatalom: A forradalmi Kína születése 1937–1945) (Stanford University Press, 1962). A kelet-ázsiai történelmet nem ismerők számára fontos információ, hogy a japán katonai támadás Kína ellen (1937 nyarán, mely a *Marco Polo-hídon történt incidens*, értsd: japán katonai provokáció néven szerepel a kronológiákban) a japán hadsereg évekig tartó könyörtelen brutalitását jelenti a kínai lakossággal szemben, radikalizálta a vidéket, s a kommunista Mao Ce-tung éppen a vidék Japán-ellenességét használta saját partizánhadserege megszervezéséhez. Ezzel magyarázható Mao hatalomra kerülése és a kínai kommunista rendszer győzelme is. Válasz volt a nyolc évig tartó japán megszállásra, tömeggyilkosságokra. Csak Kínában tízmillió ember halt meg a japán katonai megszállás és háború következtében.

1.1. Chalmers Johnson harminchét évesen lett a Berkeley Kína Tanszékének vezetője. A kínai kulturális forradalom azonban megnehezítette a kutatásait, így 1972-ben Japánnal kezdett foglalkozni. Egy évtizeddel később jelent meg a ma már sokadik kiadást megérő monográfiája a japán ipar- és kereskedelemügyi minisztérium fél évszázados (1925–1975) történetéről. *A MITT¹ és a japán*

¹ MITI: a minisztérium angol nevének rövidítése.

*gazdasági csoda*² címmel napvilágot látott kötet forradalmasította a korábbi, Japánnal és a szomszédos, sikeres gazdasági növekedést produkáló országokkal kapcsolatos kutatásokat.

Johnsonnak évtizedekig nem hitt senki, kommunistának nevezték, CIA-ügynöknek, „revizionistának”, holott ő nem állított e könyvében többet, csak azt, hogy a japán tőkés gazdaság egy harmadik típust képvisel az addig ismeretek mellett. Nem a parancsuralmi (szovjet) tervgazdaság, nem a szabadpiaci (amerikai) típusú rendszer, hanem az előbbi kettő sajátos kombinációja, melynek köszönhetően a japán gazdaság fél évszázad alatt a világ második élen járó technológiával és gazdasági növekedéssel rendelkező országa lett (közvetlenül az USA után). Johnson el is nevezte e harmadik típusú gazdasági rendszert fejlesztő gazdaságnak (developmental economy). Azaz a szerző szerint Japán és a szomszédos kelet-ázsiai sikeres gazdaságok eredményei nem valamiféle csodának, hanem ennek a fejlesztéscentrikus gazdaság-, pénzügyi és társadalmpolitikának köszönhetőek.

Egy évtizeddel később még mindig tartott az indulatoktól sem mentes vita Johnson állításairól, míg Európában, különösen Keleten, nem volt érezhető a Csendes-óceán másik partján megnyilatkozó dühös ellenérzés. Akkor még fogalmunk sem volt arról, hogy Chalmers Johnson könyve a megkérdőjelezhetetlen, dogmává merevedett, univerzálisnak feltüntetett szabadpiaci elv érvénytelenségéről szól. Nemcsak a közgazdászoknak, de a történészeknek is kínos lett volna elfogadniuk, hogy nem az amerikai szabadpiaci rendszer működik Japánban (melyet annak idején, Japán amerikai megszállása éveiben oly vehemenciával erőltettek a megszálló hatóságok). Csakhogy a japán minisztériumi szakemberek már 1944 decemberében világosan látták, hogy a szabadpiaci, úgynevezett gazdasági liberalizmus halott, feltámasztani már nem lehet, s Japán – mivel a háborút biztosan elveszíti – csak a gazdasági világháborút tudja megnyerni. Ehhez pedig nem a szabadpiaci gyakorlat segíti hozzá a szigetországot, írták a szakemberek egy bombabiztos pincében ülve, gyertyafény mellett, valahol Tokióban, hanem a hadigazdálkodás folytatása a béke körülményei között. „Nem lesz könnyű”, írta a háború után a vezető gazdaságpolitikusaik egyike, „de Japánnak nincs más lehetősége, mint győztesként kikerülni a világgazdasági háborúból, ha már a második világháborút úgyis elveszítjük”³ (Hein 2004, 77–78).

² Johnson, Chalmers. 1982. *MITI and The Japanese Miracle: The growth of industrial policy 1925–1975*. (A MITI és a japán csoda: Az iparpolitika bővülése 1925 és 1975 között.) First edition. Stanford: Stanford University Press.

³ Hein, Laura. 2004. *Reasonable Men Powerful Words: Political Culture and Expertise in Twentieth-Century Japan*. (Észszerű férfiak, hatásos szavak: Politikai kultúra és szakértelem a huszadik századi Japánban.) 77–78. Washington D. C.: Woodrow Wilson Centre Press.

Évekkel később, a már teljes függetlenségét visszkapott Japán minden, az amerikai hatóságok által betiltott gazdasági intézményt átnevezett, működésüket korszerűsítette, s két évtizeden át a nemzetközi gazdasági „harc” megnyeréséért mozgósította a társadalmat. Ennek sokféle módszere volt, s ezek mindegyike megtalálható Johnson sokat támadott és vitatott monográfiájában.

Repedések támadtak a szabad világ, a gazdasági szabadesés (vagy épp felemelkedés) amerikai dogmáján, pedig a kutatók többsége Johnson könyvének megjelenéséig (tisztelet a kivételnek) nem kérdőjelezték meg e dogma univerzális (vagyis egyetemes) érvényességét. Az amerikai hegemonia került ezzel veszélybe, legalábbis ideológiai terepen, és a könyvet támadók és vitatók érveinek többsége ezt bizonyítja.

Felnőtt azonban egy új generáció, akiknek egy része megkérdőjelezte a szabadpiaci dogma érvényességét, s kutatásuk már a Johnson által definiált fejlesztő gazdaság (pénzügy és társadalompolitika) alkalmazásának szellemében folyt. A könyv megjelenése után japán gazdaságpolitikusok, pénzügyi szakemberek és politikusok úgy érezhették, mintha kifigyelték volna titkaikat. A könyv, melyet a mai napig érdemes újraolvasni a szakmában, felszámolt minden spekulációt, mítoszt, melyet maguk a japán kormányhivatalnokok terjesztettek (meg kell hagyni, nagy sikerrel) mindarról, amit a Nyugat japán gazdasági csodának nevezett.

1.2. Ma már azt is tudom/tudhatjuk, hogy a japán és a vele szomszédos kelet-ázsiai gazdaságok mindegyike képes volt tanulni nemcsak a nyugati, de a szovjet típusú gazdaságok tévedéseiből, hibáiból is, így mindkét rendszer működőképes elemeit sikerült alkalmaznia. Mindezt azonban kevesen látják és még kevesebben ismerik el. Ennek oka elsősorban a hidegháború ideológiája és propagandája, mely generációkkal hitette el, hogy a világ két részre osztható: a szabad, demokratikus országokra s a rettenetes, emberi jogokat semmibevevő, elnyomó kommunista rezsimekre. Az előbbieket többségében a liberális szabadpiaci elveken nyugvó versenyalapú piacgazdaság, az utóbbiakban a parancsuralmi rendszer, az „ideológiai alapú” tervezés, a krónikus áruhiány, a pazarlás és a hatékonyság teljes hiánya a gyakorlat.

Johnson oknyomozó története az egyik japán minisztériumról egyértelművé tette, hogy ez a felosztás hamis, mert a japán gazdaság fél évszázadon át rugalmasan szabályozta a versenyalapú piacgazdaság működését, ha kellett (a harmincas és negyvenes években) korlátozta a versenyt, és a hetvenes évekig sohasem volt „liberális” szabadpiaci gazdaság a szigetországban. Nyugati fogalmak szerint ma sincs.

Gyarmatai egyikén, Mandzsúriában, a harmincas években „tesztelte” a szovjet típusú gyorsított iparosítást és a gazdasági tervezést (a minta a Szovjetunió első öt éves terve volt), de nem államosított, hanem a magánvállalatokat szabályoz-

ta változatos eszközökkel, és kényszerítette a tervcélok megvalósítására. Ezt a szabályozott, csak korlátozott piaci versenyt engedő, tervezésen alapuló rendszert a negyvenes évek elején Japánban is bevezették. Mindezek „korrigált” verziói, tanulva a hadigazdaság időszakának hibáiból, az amerikai megszállás éveit után (1952) Japánban újra működtek. Nem túlzás tehát Johnson könyvének olvasása alapján kijelenteni, hogy amit ő fejlesztő gazdaságpolitikának nevez e könyvében (*developmental policy*), nem más, mint a tervgazdaság néhány elemének és a szabadpiaci versenynek egy rugalmasan változó keveréke.

Johnson e monográfiájában nem sokat mond a tervgazdaság eredeti és a japán formájának különbségeiről, mindössze annyit, hogy a szovjet típusú tervgazdaság ideológiai alapelvek szerint működik (tagadva a rakoncátlan piaci jelenségek felbukkasát, úgy mint áruhiány, a költségvetés puha korlátja és a krónikus kapun belüli munkanélküliség), míg a japán tervezés ezzel szemben racionális. Kutatásai alapján megállapította, hogy léteznek olyan tőkés gazdaságok, amelyek a piaci verseny korlátozására is képesek, méghozzá úgy, hogy a gazdaság teljesítőképessége nő, s a világ élvonalába tartozó növekedést és fejlődést képes elérni. A fejlesztő gazdaságpolitikának természetesen megvannak a maga korlátai, így a termelők piacának elsődlegessége és a fogyasztói piac alárendelése az előbbinek, a munkaerőpiac állami szabályozása a munkavállalás és a szakmai bértáblázat eszközeivel, valamint a vállalatok duális rendszere. Ez utóbbi annyit jelent, hogy a nagy ipari konglomerátumok termelésének egyre nagyobb részét kisüzemek (családi vállalkozások) beszállítóként termelik, mert a nagy cégek kizárólag a technológiai fejlesztéssel foglalkoznak.

A fejlesztő gazdaság szociálpolitikai intézkedései közé tartoznak az egészségügyi ellátás minimumának garantálása, a nagyvállalatok részvétele a munkaerő lakhatási lehetőségeinek biztosításában, a szociális háló kiterjesztése a lakosság egészére (minimális ellátást biztosítva) és az úgynevezett élethossziglani foglalkoztatás (de csak a nagyvállalatoknál) állami támogatása.

A japán gazdaság valódi versenyszférája – a hazai minisztériumi és banki versenyeztetés után – a világpiacon. Ebben a logikában a verseny elsősorban a piaci részesedés megszerzését, és nem feltétlenül profitorientált vállalati magatartást ír elő, mert az új piacok megszerzése hosszú ideig tart, rendkívül komoly tőkét igényel, melyet az állami, vagy kvázi állami tulajdonú pénzügyi intézetek finanszíroznak, az első években megtérülési követelmény nélkül.

Ezen eszközök segítségével lett Japán a hetvenes évek második felére a világgazdaság második legfontosabb szereplője. Kétségtelen, hogy Kelet-Ázsia dinamikus fejlődésének és növekvő gazdasági kivétel nélkül ezt a gazdaságpolitikát követték csaknem fél évszázadon át, s az utóbbi évtizedben ezt a gyakorlatot követi a kínai gazdaságpolitika is, intézményeivel együtt.

Két hiányosságát említik igen gyakran Johnson koncepciójának. Az egyik, hogy e rendszerek mindegyike sajátosan értelmezi a politikai demokrácia gyakorlatát. Európai vagy épp amerikai megfigyelők számára úgy tűnik, hogy a japán (dél-koreai, szingapúri, tajvani) fejlesztő gazdaságpolitika egy autoriter, állami bürokraták által vezérelt, és a vállalatokra, pénzintézetekre és a lakosságra kényszerített rendszer. Kétségtelen, hogy bár Japán rendelkezik minden, Nyugaton is ismert és működő demokratikus politikai intézménnyel, a gazdasági demokrácia (vagyis a növekedés, a társadalom jövedelmi szintjének folyamatos emelkedése, az infrastruktúra fejlesztése) sokkal fontosabb, mint a politikai pártok programjai, ideológiái és azok megvalósítása vagy épp kudarca. Ahogy Johnson is megfogalmazta e könyvében, a rendszerben a politikusok közvetítik a tényleges döntéshozóknak (a szakképzett állami bürokráciának) a választók preferenciáit, de a döntés és végrehajtás mindig a bürokratikus apparátus kezében van.

2. A fejlesztő gazdaságpolitika a társadalom egészének mozgósításán alapszik, s ennek legfontosabb eszköze a társadalom nagy részének a bevonása a gazdasági sikerekbe (vagy éppen kudarcokba, mert ezeket szétteríti az állami irányítás a társadalom minden tagjára). Ebben az értelemben, írja Johnson⁴ (Johnson 1999, 52), a japán iparpolitika, fejlődéscentrikus eszköztár forradalmasította a társadalom egészét, csak éppen ez „csendes” forradalom volt, évekig tartó konfliktusokkal munkavállalók és munkaadók között, melyet az állam tudott csak kompromisszumok árán megszüntetni. A társadalom teherbíró képességének maximumát használta minden intézmény a gazdasági növekedés és a jövedelmek folyamatos emelése érdekében. Óriási környezetszennyezési katasztrófák (Minamata: tömeges higanymérgezés, Jokkajcsi: tömeges megbetegedés a légszennyezés miatt), a 2011-es fukusimai atomkatasztrófa elkerülhetetlen velejárói a fejlesztő gazdaság- és pénzügypolitika japán verziójának. Gyakori kritika a fejlesztéscentrikus gyors növekedést, állandóan bővülő exportot ösztönző rendszerrel szemben, hogy képtelen a gyors változtatásokra, a rugalmas alkalmazkodásra, s a korábbi hibák korrekciója emiatt nagyon lassan történik, melynek elszenvedői a katasztrófák áldozatai (George 2001).

A fejlesztő gazdaságpolitika inherens logikáját talán egyetlen példa jól illusztrálja: Japánban az 1880-as években – elsősorban a mobilizálható tőke alacsony szintje miatt – a kormányzat létrehozta a Postai Takarékpénztár (PT) országos hálózatát. Ez elsősorban a vidéki, kevés készpénzzel rendelkező lakosság számára ajánlott biztonságos (mert államilag garantált) kamatbevételt, s a XX. század

⁴ Johnson, Chalmers. 1999. The Developmental State: Odyssey of a Concept (A fejlesztő állam: egy koncepció Odüsszeiája). In Woo-Cummings, Meredith edited: *The Developmental State*. 32–61. Cornell: CA Cornell University Press.

elejére az intézménynek köszönhetően Japán vált a világ legnagyobb lakossági megtakarításokkal rendelkező országává. A PT betétállományát 2002-ig „második költségvetés” néven a pénzügyminisztérium egy részlege osztotta el változó állami és ipari célok között. Ezt az állami szakképzett bürokrácia inflációs veszély nélkül tehette meg, mert a postatakarék-pénztári betétek hosszú lejáratúak voltak, s az értük fizetett kamat csekély volt, de az állami intézmények e betétállományt „kvázi” állami pénzintézeteknek (EXIM Bank, Japán Fejlesztési Bank, Japán Iparfejlesztési Bank) folyósították, melyek versenyeztetés útján ezt hitel formájában továbbadták a legígéretesebb vállalatoknak.

A második költségvetés letétállományából először a legfejlettebb technológiát megvalósító termelővállalatokat, aztán pedig a szolgáltatások területén azokat a cégeket finanszírozta a minisztériumok által delegált speciális bizottság (a jegybank képviselőjével közösen), ahol a beruházások nagy összegeket igényeltek, megtérülésük lassú volt, és elsősorban szociális célú tevékenységek (utak, hidak, helyi egészségügyi és kulturális intézmények) ellátásáról volt szó.

Vagyis a Postai Takarékpénztár a társadalom jelentős részének megtakarításaiból finanszírozta (különösen a második világháború elvesztése után) azokat az ágazatokat, melyek a növekedés és a világszínvonalú exporttermékek motorjai voltak, majd ezt követően azokat a(z) – lakosság mindennapi életminőségét javító – intézményeket hozták ebből a tőkeállományból létre, melyek hozzájárultak a társadalmi béke fenntartásához.

Chalmers Johnson – talán mert e könyve tárgya a japán iparpolitika volt – nem foglalkozott (a már említett postatakarék-pénztári hálózaton kívül) a fejlesztő gazdaságpolitika pénzügyi hátterével, a bankok kiemelkedő szerepével a megvalósításban, ahogy nem elemezte azt a sajátos valutapolitikát sem, mely az iparosítás, növekedés és fejlődés szolgálóleánya volt. (Ma hasonló gyakorlatot folytat a kínai gazdaság is.) A Johnson szemléletét követő második nemzedék néhány kiemelkedő kutatója azonban mindezt megvalósította (Bai Gao, Mark Metzler és Michael Schiltz).

Eddig tehát Johnson életművének talán legtöbbet vitatott koncepciójáról szóltam.

2.1. Chalmers Johnson 2000-ben, néhány évvel a nyugdíjba vonulása után, addigi kutatásaihoz képest valami egészen más, meghökkentő, új kutatási eredményeit tette közzé. Ekkor jelent meg a *Blowback* (Bumeráng) című könyve, melyet két másik követett: *The Last Sorrow of Empire* (Egy birodalom késő bánata) és a *Nemesis* (Nemesis).

A *Blowback* című kötetére senki sem figyelt fel egészen 2001. szeptember 11-éig. Azt követően néhány hónap alatt többször is újra kellett nyomni a kötetet, holott Johnson semmit sem jósolt, mindössze önmaga addigi tudományos

tevékenysége szigorú kritikájára vállalkozott. Tanítványainak, köztük e sorok írójának is, az volt a benyomásuk, hogy éppen egy más típusú tőkés gazdaság elemzése (Japáné) döbbsentette rá, hogy a hidegháború vége, vagyis a berlini fal leomlása után az Amerikai Egyesült Államok a „szabadpiaci demokratikus rendszerek” világméretű győzelme ellenére folytatta tovább a hidegháborút. Nemcsak korábbi katonai szövetségi rendszerein nem változtatott (így Japánban, Dél-Koreában és a Tajvani-szorosban is növelte a katonai jelenlétét, mintha ez megvédené érdekeit Kínával és Észak-Koreával szemben), de jelentős mértékben megnövelt katonai kiadásokkal, az amerikai katonai bázisok kiterjesztésével, a „szabad demokratikus rendszerek” kiterjesztése nevében rendszereket söpört el, amerikai katonai akadémiáinak valamelyikén végzett „megbízható” embe-reit juttatta hatalomra, s a világnak szinte nem létezik olyan sarka, ahol nincs amerikai (katonai) jelenlét. Ahogy az egyik vele készült interjúban elmondta, rádöbbsent, hogy tévedett hazája, az USA külpolitikájának megítélésében.

Kutatásainak köszönhetően kiderült, hogy az USA a hidegháború első hónapjától kezdve saját gyarmatbirodalmának kiépítéséért harcolt elképesztő eszközökkel és módszerekkel. Irántól Görögorszáig, Koreától Japánig az FBI és a CIA a kongresszus és a választók tájékoztatása nélkül, évtizedeken át mindennütt elfojtotta az összes olyan kísérletet, mely nem akarta (vagy nem tudta volna) kiszolgálni az amerikai gazdasági és pénzügyi érdekeket. Szó sincs „konspirációs” elméletekről. Johnson e trilógiában megdöbbsentő tényekkel és adatokkal bizonyítja, hogy a több mint 900(!) amerikai katonai támaszpont éppúgy egyik eszköze az amerikai „demokratikus” megfélemlítéseknek, mint más törvénytelen beavatkozások (pl. megrendelt puccsok, merényletek sorozata).

2.2. Johnson trilógiája figyelmeztetés az amerikai társadalom politikusainak, gondolkodó és kritikus értelmiségének. Az Amerikai Egyesült Államok, csakúgy mint annak idején a Római Birodalom, elérte maximális kiterjedését, s az „impérium” összeegyeztethetetlen az amerikai demokrácia alapelveivel és működésével. A birodalom aláásta a demokrácia intézményeinek nyilvános és elszámoltatható működését (példa a CIA és az FBI), s 2001. szeptember 11-én a terrorista támadássorozat nem volt kevesebb, mint az amerikai agresszív terjeszkedés egyik következménye, a bumeráng (angolul blowback). Az amerikai társadalom számára az Amerika-ellenesség érthetetlen, megmagyarázhatatlan, holott az utóbbi másfél évtizedben (melynek csaknem felét már Johnson nem érthette meg) kétségtelen jelei vannak a korábbi nemzetközi gyakorlat tarthatatlanságának s az amerikai demokratikus intézmények és a politikai demokrácia működése látványos meggyengülésének.

Chalmers Johnson 2008 májusában hosszú könyvismertetést írt Sheldon Wolin akkor megjelent könyvéről: *Democracy Incorporated* (Beépített demok-

rácia). Talán nem véletlenül, mert a trilógiájában elemzett amerikai gyarmatbirodalom, mely az utóbbi évtizedekben aláasta, meggyengítette az amerikai demokrácia alapelveit és gyakorlatát, Wolin szerint nem más, mint egy a felszínen nem látható introvertált totalitárius rendszer. Súlyos minősítés, de Chalmers Johnson szerint igaz, az USA hajdani demokráciája erodálódott, intézményei ugyan még úgy-ahogy működnek, de katonai terjeszkedése (a több mint 700 katonai bázis, a Kelet-Ázsiában „ideiglenesen” állomásozó amerikai csapatok 1945 óta), Okinava „ideiglenes” katonai bázisként történő használata (1972 óta), Japán kliensállam státusa, mely a gyakorlatban annyit jelent, hogy a világ jelenleg harmadik legfejlettebb országa egyetlen külpolitikai és külgazdasági döntést sem hozhat a washingtoni Fehér Ház és a State Department (külügy) jóváhagyása nélkül, mind arról tanúskodnak, hogy az Amerikai Egyesült Államok mindenkori kormánya nem hajlandó lemondani a „világ rendőre” szerepéről.

Pedig a kelet-ázsiai fejlett gazdaságok nélkül gazdaságilag és pénzügyileg ma már aligha tudna működni.

Chalmers Johnson időben figyelmeztetett bennünket, de úgy tűnik, hogy csak néhányan vesszük komolyan. A felelősség a miénk, de mások döntenek.

Irodalom

- George, S. Timothy. 2001. *Minamata Power and the Struggle for Democracy in Postwar Japan*. Massachusetts and London: Harvard University Press Cambridge.
- Hein, Laura. 2004. *Reasonable Men, Powerful Words: Political Culture and Expertise in Twentieth-Century Japan*. Washington D. C.: University of California Press and Woodrow Wilson International Center for Scholars Press.
- Johnson, Chalmers A. 1982. *MITI and the Japanese Miracle*. Stanford: Stanford University Press.
- Johnson, Chalmers A. 1999. The Developmental State: Odyssey of a Concept. In Woo-Cummings, Meredith edited: *The Developmental State*. 32–61. Cornell: CA Cornell University Press.
- Johnson, Chalmers A. 2004. *Blowback: The Costs and Consequences of American Empire*. Holt Paperbacks.
- Johnson, Chalmers A. 2004. *The Sorrows of Empire: Militarism, Secrecy, and the End of the Republic*. Metropolitan Books.
- Johnson, Chalmers A. 2007. *Nemesis: The Last Days of the American Republic*. Metropolitan Books.
- Wolin, Sheldon. 2008. *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton: Princeton University Press.
- Woo-Cummings, Meredith ed. 1999. *The Developmental State*. Cornell: CA Cornell University Press.

DOKTORI ÉRTEKEZÉSEK
EXPOZÉI

TÓTH Anita

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Nyelv- és Irodalomtudományi Doktori Iskola
Újvidék, Szerbia
anitatot84@gmail.com

VAJDASÁGI MAGYAR DRÁMÁK DIALÓGUSAINAK SZÖVEGTANI VIZSGÁLATA

Tekstološka analiza dijaloga u vojvođanskim mađarskim dramama

Textological Analysis of Dialogues in Hungarian Dramas in Vojvodina

Dolgozatom témája a drámai dialógusok szövegtani jellemzőinek a bemutatása. A nyelvi eszközöket funkcionális szempontból közelítjük meg, mellyel azok kommunikatív szerepének a bemutatása a cél. A dolgozat célja, hogy leírja a drámai dialógusok általános jellemzőit, valamint bemutassa azokat a beszélt nyelvi jellemzőket, melyek a tervezett szövegek spontán jellegét eredményezik, a vizsgálat eredményei betekintést engednek azokba a mentális folyamatokba, melyek a szövegek megalkotásához és értelmezéséhez szükségesek.

Kulcsszavak: dráma, drámai dialógusok, kognitív nyelvészet, szövegtan, stílus

Az elemzés a dialógusok külső kapcsolódási tartományához sorolható kontextuális tényezőket (szituációs kontextus, a cselekvés kontextusa, tematikus kontextus) vizsgálja, a párbeszédetek szerkezeti jellemzőit (fordulók, szomszédsági párok, témaváltások, szekvenciák), a legalapvetőbb mikroszintű elemek viszonyainak az érvényesülését (deixis, koreferencia), a dráma szerzői utasításait pragmatikai szempontból, a drámai dialógusok indirekt beszédaktusait, a spontaneitás hatását keltő eszközöket, valamint a drámai dialógusokat a stílusrétegzettség szempontjából.

Az elemzéshez az elméleti keretet a funkcionális (holista) kognitív nyelvészet adja, míg a módszertan felhasználja a funkcionális szemléletű irányzatok (konverzációelemzés, beszédaktus-elmélet) eredményeit is.

A kutatásban szereplő szövegtanilag öt kortárs drámát foglal magába, melyek a 2010 és 2014 között megrendezésre kerülő Vajdasági Magyar Drámaíró Verseny győztes drámái. Szerbhorváth György: *A csizmalehúzó tragédiája – avagy kisvárosi maffiózók* (2010), Gyarmati Kata: *Üszkös puszta* (2011), Danyi Zoltán: *Jelentkezzenek a legjobbak* (2012), Szabó Palócz Attila: *Tudósítás Tündérországból, avagy a mesés történetek ezer árnyalata (aktuállélektani szösszenet)* (2013), Bencsik Orsolya: *Ki az a Naomi Watts? Kis vaj(d)magyar dráma* (2014). Több-szereplős társalgásokról van szó, kivéve az utolsó drámát, amely két szereplő párbeszéde. Az életkori megoszlás szerint a drámákban túlsúlyban van a 30–40 és a 40–50 évesek korcsoportja. A nemek aránya a drámák mindegyikében a férfiak felé tolódik el, kivéve az utolsó drámát, ahol két női szereplő párbeszéde zajlik. A szerepek tekintetében találkozunk házastársak, szülők és gyermekek, kollégák, ismerősök, barátok, valamint idegenek közötti beszélgetésekkel. A vizsgált korpusz jellegéből adódóan a foglalkozás és végzettség változója nem releváns.

A dolgozatban minden fejezet megírása négy lépésben történt. Első lépés a vonatkozó szakirodalom feldolgozása, majd a szövegtanilag tüzetes elemzése a vizsgált jelenségek előfordulási gyakoriságának megállapítása érdekében, ezután a kapott eredmények és a szövegekből vett jellemző példák segítségével a tervezett drámai dialógusok fő jellemzőinek a bemutatása következik, és végül az összegzés.

A dolgozat felépítése: Kognitív nyelvészet, A dialóguskutatás nemzetközi és magyar tudománytörténete, A dráma, A dráma szerzői utasításainak pragmatikai vizsgálata, A vizsgált korpusz szövegtani jellemzői, A drámai dialógusok nézőpont-, valamint tér- és időviszonyainak ábrázolása mikroszintű elemekkel (A deixis, A koreferencia), A vizsgált korpusz dialógusainak jellemzői a társalgáselemzés szempontjából, Kontextuális tényezők (Situációs kontextus, Cselekvés kontextusa, Tematikus kontextus), A forduló (A fordulók jellemzői, Szomszédsági párok, Betét- és mellékszekvenciák és a közbevetések, Mezoszintű szövegrészek, Beszédaktusok), A dialógus külső és belső szerkesztettségének formai eszközei (Indirekt beszédaktus a dialógusokban), Tervezett drámai dialógusok, A spontaneitás hatását keltő eszközök a tervezett dialógusokban, Stílusvizsgálat, Összegzés.

A kognitív nyelvészet című rész a holista kognitív nyelvészetrel foglalkozik részletesen, mivel a dolgozat elméleti keretét ez a szemlélet határozza meg, valamint arra is kitérünk, hogy a kognitív nyelvészet mint elmélet, hogyan tükröződik a szövegtanban. A nyelv nem véletlenszerűen létrehozott cselekvés, hanem

a kommunikációs helyzetnek, a hagyomány begyakorlottságának, valamint a kognitív képességeknek és lehetőségeknek a függvénye (Tolcsvai Nagy 1996). Az anyanyelvi beszélő nyelvi tudása összetett tudás, tehát egyszerre strukturális és procedurális, egyszerre holisztikus és morfológikus, univerzális és egyéni. „A holista kognitív irányzat tagadja a nyelv függetlenségét a különböző tudásfajtáktól, és a nyelven belüli önálló, egymástól függetlenül leírható komponenseket, vagyis a nyelv (és az azt modelláló nyelvelmélet) moduláris felépülését. Ez az irányzat a nyelv funkciói közül a kognitív, vagyis a megismerésben betöltött funkciót emeli ki” (Ladányi 2003, 9). A holista kognitív nyelvészet középpontjában a jelentés áll, amelyet a konceptualizációval azonosítanak. A holista kognitív modell a nyelv és a világismeret, valamint a szemantika és a pragmatika összefüggését és elválaszthatatlanságát hangsúlyozza. A kognitív nyelvészet dialógusfelfogása szerint a párbeszéd olyan értelemszerkezeti és szövegszerkezeti forma, melynek résztvevői egymás után, egymást felváltva beszélnek, és az általuk létrehozott fordulók a különböző szinteken ható szövegjellemzők alapján szoros összefüggésben állnak. A fordulók határait a beszélő szándéka, a beszédhelyzet, a kontextus és a megelőző vagy követő fordulók szerkezete és tartalma határozzák meg. A fordulók egymással összekapcsolódva szomszédsági párokat alkotnak, és lépérről lépésre alakítják ki a párbeszéd teljes értelemszerkezetét. A párbeszéd egy sajátos struktúrájú és kompozíciójú szövegegység, melynek összetevői kölcsönösen hatnak egymásra a közlő és a befogadó értelemadási folyamataiban (Boronkai 2008, 62). A kognitív nyelvészetre támaszkodva a dialógus olyan értelemszerkezeti és szövegszerkezeti forma, melynek résztvevői egymás után, egymást felváltva beszélnek, és az általuk létrehozott fordulók a különböző szinteken ható szövegjellemzők alapján szoros összefüggést mutatnak. Ez a módszertani és elméleti keret a procedura fogalmát helyezi előtérbe, vagyis a dialógusok szerkezeti jellemzőit a létrehozás és megértés mentális folyamatainak szemszögéből vizsgálja.

A dialóguskutatás nemzetközi és magyar tudománytörténete című rész azokkal az elméletekkel foglalkozik (interakciós szociolingvisztika, a beszéd etnográfia, etnometodológia, konverzációelemzés, beszédaktus-elmélet, interakció-elmélet, diskurzuselemzés), melyek hozzájárultak a dialogikus szövegek vizsgálatához. A holisztikus felfogás a szöveg egészében érvényesíti a pragmatikai szemléletet, és a teljes szövegtől jut el a szöveg egy szükséges összetevőjéig, a megnyilatkozásig, melyet a szövegen belüli és kívüli világ kontextusában vizsgál (Verschueren 1999). Ebben az értelemben az ember nyelvi tevékenysége egyszerre szociokulturális és kognitív tevékenység (Verschueren 1999, 173–175), és a nyelvet az emberi elmék közötti interakciók sorozataként értelmezi (Langacker 1987). A dialógusokban inkább a személyközi kapcsolatok kialakítása és azok fenntartása kerül előtérbe, míg a narratív szövegekben a nyelv megismerő funkciója.

A dráma című rész drámaelmélettel, modern drámaelmélettel és az általunk vizsgált öt dráma elemzésével foglalkozik. „A groteszk a humor formája, sajátos változata. A groteszk alapja mindig valami valós cselekedet, jelenség vagy szándék, amelyet a nagy igyekezet eltorzít, s amely ezáltal – bár a résztvevők azt nem tudják, nem veszik észre, mert elvakultan, egy rögeszmét követve cselekszenek – már-már valótlanná változik. Groteszk lehet egy tett, egy helyzet, egy szereplő” (Gerold 1988, 179–180). Az általunk vizsgált drámák mindegyikéről elmondható, hogy megjelenik benne a groteszk, a drámákban nincsenek jellemek, a szereplők hétköznapi átlagemberek, akik ábrándoznak, álmodoznak, vágyakoznak. A konfliktusok a szereplők lelkében vannak. Azért vívódnak, mert értelmetlen az életük, nincs céljuk, ezért mindenki szenved. Az örök hétköznapiak, az egyhangú élet és banális történések jelennek meg. A drámák szereplőinek a nyelvhasználatára a köznyelv és a szleng, valamint a durva szavak, szószerkezetek használata a jellemző. A magatartásukra pedig általában a bizalmas, családi magatartás a jellemző. Két drámánál figyelhető meg, hogy keretes drámáról van szó. Az egyik Szerbhorváth György *A csizmalehúzó tragédiája – avagy kiskvárosi maffiózók* (2010) című drámája, melyben az I. felvonás I. jelenete és a II. felvonás V. jelenete adja a keretet. A másik pedig Danyi Zoltán *Jelentkezzenek a legjobbak* (2012) című drámája, melyben az I. jelenet és az utolsó, V. jelenet ad keretet a drámának. A drámai dialógus sok elemet átvett a társalgás mint elsődleges, azaz egyszerű beszédműfaj elemei közül, de nem azonos vele. A drámai dialógus egyik sajátossága a többcsatornás párbeszéd, a több irányba ható értelem, míg a beszélgetés egycsatornás, nem hordoz több értelmet, belső zártság jellemzi. A drámának egyszerre kell cselekvésnek és szövegnek lennie, miközben a drámaiság állandó benne.

A dráma szerzői utasításainak pragmatikai vizsgálata című rész pragmatikai megközelítésből vizsgálja meg azoknak a drámai szövegrészeknek a funkcióját, a jelentésképzésben és a kontextualizációban betöltött szerepét, amelyek nem a dialógusok szövegét alkotják, ilyen a dramatis personae, a hely- és az időjelölés, a dialógusok előtt álló név és a szerzői utasítás. A szerzői utasítások csak akkor jelennek meg a drámában, ha kihatással vannak a dialógusokra. A szerzői utasítások nem leírásként, hanem a drámai dialógus kontextusát, a nyelvi tevékenység körülményeit megjelenítve funkcionálnak, tehát a dráma eseményének a megértéséhez járulnak hozzá.

A drámai dialógusokban vizsgáltuk a deixis szerepét a nézőpont-, valamint a tér- és időviszonyok ábrázolásában, és a következő megállapításokra jutottunk. Az általunk vizsgált drámai dialógusokban az exoforikus deixisek vannak túlsúlyban, és ezen elemek előfordulásának gyakorisága hozzájárul ahhoz, hogy a fiktív szépirodalmi szöveg a hétköznapi társalgásokra jellemző nyelvhasználatot

tükrözze, és így magán hordozza a spontán társalgások szövegtipológiai jellemzőit is. Ami a deixis szerepét illeti a nézőpont jelölésében, megállapítható, hogy a tudatosság szubjektumának az áthelyezése jellemzi a drámai művek beágyazott dialógusait, valamint megjelenik a perspektivizáció is, és gyakran találkozunk a függő beszéd alkalmazásával. Ami a koreferenciát illeti, az általunk vizsgált drámai dialógusokban az anaforikus és a kataforikus koreferencia közül az anaforikus koreferencia van túlsúlyban. A nézőpontviszonyok folyamatos változása a kiindulópontok eltéréseivel mutat szoros összefüggést. A drámai dialógusokon végzett vizsgálat eredményei alapján a névmási koreferencia kiemelkedő szerepet tölt be a szövegek topik- és fókuszviszonyainak a meghatározásában. A koreferencia és a deixis szorosan összekapcsolódik a drámai dialógusokban. Ez azért lehetséges, mert ezekben a szövegekben a megelőző és a következő említésben vagy a szerzői utasításban célszerű megadni az utalás antecedensét vagy posztedensét az értelmezési nehézségek elkerülése érdekében.

A kontextuális tényezőket vizsgálva megállapítható, hogy a drámai dialógusokra az összetett tér- és időszerkezet megjelenése a jellemző, azonban a drámák beágyazott és valós résztvevői nem mindig ugyanabban a térben és időben helyezkednek el. A nyelvi cselekvések más nem nyelvi cselekvésekkel együtt bontakoznak ki. A drámákban a cselekvés kontextusa a szerzői utasításokból következtethető ki. A drámai szövegekben a nem asszociatív témaváltás a leggyakoribb. A visszatérő téma különböző változatainak a megjelenése, valamint az implicit jelentéselemekből transzformált témaváltás is jellemző az általunk vizsgált drámai dialógusokra. A megnyilatkozások létrehozásakor és értelmezésekor működésbe lép a résztvevők előzetes tudása.

A drámák fordulóinak szerkezeti jellemzőit vizsgálva megállapítható, hogy egy- és kétfokú dialógusok fordulnak elő gyakrabban, ami pedig a dialógusok nyitottságát és zártságát illeti, a zárt dialógustípusok vannak túlsúlyban. A szomszédsági párok közül a kérdés-válasz szomszédsági pár megjelenése a leggyakoribb. A kiegészítendő kérdések aránya pedig nagyobb, mint az eldöntendő kérdéseké. A betét- és mellékszekvenciák és a közbevetések vizsgálatáról elmondható, hogy a közbevetések előfordulásának aránya nagy, fő funkciója a minőségi maxima enyhítése és erősítése prepozicionális és interpozicionális helyzetben.

A mezoszintű szövegrészek című részről elmondható, hogy a mezoszintű szövegrészt egy kiemelkedő, fókuszban álló téma határozza meg, mely gyakran kifejtett, de kifejtetlen formában is megjelenhet. A vizsgált szövegrészek nézőpont, valamint tér- és időviszonyai gyakran változnak. A társalgások szövegrészei általában kapcsolódnak az előző és a követő fordulókhoz, de előfordul olyan eset is, hogy nem.

A beszédaktus-elmélet egyes képviselői szerint a beszédaktusok befolyásolják a párbeszéd szerkezetét is (Franke 1990). Tipikus kezdeményező aktusok a kérdés, a kérés, a vélekedés és a javaslat, tipikus reagáló aktusok a beleegyezés, az ígéret, a megtagadás és az elutasítás. Direkt és indirekt aktusokat különböztet meg a beszédaktus-elmélet, így a nyitó fordulónak közvetlen vagy közvetett módon lehet elvárása a válaszfordulóval szemben. A nyitó szituáció beszédaktusának közvetlen vagy közvetett funkciói alapján három alapvető párbeszéd-típust különböztetünk meg: kérdéssel, kéréssel és közléssel induló párbeszédet. A beszédaktusokat vizsgálva megállapítható, hogy a kérés beszédaktusánál a legközvetlenebb és leggyakoribb akaratnyilvánítási stratégia a direkt kérés. A kérdés beszédaktusával induló dialógusok között legnagyobb arányban a funkciótartó eldöntendő kérdés jelenik meg, de funkcióváltó kérdések is előfordulnak. A kérdő formájú beszédaktusok leggyakrabban sugallt kérést vagy felszólítást hordoznak. Azok a dialógusok, amelyek a közlés beszédaktusával indulnak, leggyakrabban valamilyen új információ közlését szolgálják. A közvetett közléssel induló beszédaktusok beágyazott performatívummal, ható igével, feltételes móddal vagy ezek kombinációjával fejeznek ki felszólítást vagy kérést.

A dialógus külső és belső szerkesztettségének formai eszközei című rész foglalkozik a megszólítás és a figyelemfelkeltés különböző formáival, a köszönéssel, mint felhívó elemmel és a kitéréssel, mint a tematikus koherencia megszakításával, valamint a dialógusokban megjelenő indirekt beszédaktusokkal, ezen belül a felszólítás, a kérés és a tanács indirekt modelljével. A beszéd során a beszélőknek ismerniük kell a megfogalmazás közvetett módjait, az indirekt beszédaktusok szerkesztési és értelmezési szabályait. Ezeket a nem szó szerint értendő nyelvi formákat a kultúrától függő viselkedési, udvariassági normák hozzák létre. A párbeszéd során általában gyakori az indirekt beszédaktus, vagyis a közvetett tartalom kifejezés, amikor is a szomszédsági párok a használati, pragmatikai funkcióknak megfelelően érvényesülnek.

A spontaneitás hatását keltő eszközök a tervezett dialógusokban című rész azokat a beszélt nyelvi jellemzőket mutatja be (szintaktikai kifejtetlenség, hibák és hibajavítások), melyek a tervezett dialógusokat a spontán szövegekhez hasonlóvá teszik. Arra mutatunk rá, hogy a drámai dialógusokban jelen levő kifejtetlen szerkesztés, valamint a hibák és hibajavítások előzetes és tudatos tervezés eredményeként jelentkeznek a drámákban. A drámai dialógusokban a kontextuális szintaktikai kifejtetlenséget gyakran a párbeszéd közé illesztett paratextuális szerzői utasítások teszik szemantikailag kifejtetté. A hibák nagy része a beszélő bizonytalanságából ered, mint például az ismétlés, a hezitálás és a túl hosszú szünet. A spontán jelleg biztosításának érdekében a dráma szövege gyakran felhasználja a különféle hibákat és javítási stratégiákat.

A stílusvizsgálat című részben a stílus szociokulturális rétegzettsége szerint a következő stílusértékeket lehet megkülönböztetni (a magatartás stílusváltozója, a helyzet stílusváltozója, az érték stílusváltozója, az idő stílusváltozója, a hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok stílusváltozója). A drámákat a szereplők megnyilatkozásainak a stílusrétegzettsége szempontjából vizsgáltuk. Összefoglalva az általunk vizsgált drámákról megállapítható, hogy a magatartás stílusváltozója szerint legtöbb bizalmas és közömbös stílusú megnyilatkozást találunk bennük, majd ezt követi a durva stílus és csak elvétve találunk példát a választékos stílusra. A helyzet stílusváltozója szerint egyértelműen megállapítható, hogy a szereplők informális stílusban beszélnek, míg a formális stílus csak egy-két helyen jelenik meg. Az érték stílusváltozója alapján legtöbb értékemvonó és csak kevés közömbös stílusú megnyilatkozást találunk a drámákban. Az idő stílusváltozója mindegyik drámában közömbös, azzal, hogy *A csizmalehúzó tragédiája* című drámában a szereplők interakciójában az újszerű stílusra is találunk példát. Ez az újszerűség a szavak szintjén jelenik meg. A technika fejlődése új szavak létrejöttét eredményezte, melyet az idősebb generáció már nem ért. A hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok stílusváltozója szerint a szereplők sztenderd és városi népnyelvi stílust használnak szlengszavakkal megtűzdelve, melyek erősítik a szereplők között az összetartozás érzését, és mint közösséget elkülönítik őket a többitől. A szlengszavak használata, mely trágársággal párosul, mindegyik drámára jellemző.

Az általunk felállított hipotézisek a vizsgálat során teljes mértékben beigazolódtak:

A beszédhelyzet összetevői a kontextuális tényezők tekintetében igen nagy változatosságot mutatnak, és a résztvevők mindannyian az adott beszédhelyzetben érvényes szövegek létrehozására és megértésére törekednek.

A szövegek belső szerkezeti jellemzőit figyelembe véve, a szekvenciális rendezettség azt mutatja, hogy a kérdés – válasz szomszédsági pár aránya a legnagyobb. Jellemzők az egy- vagy kétfokú dialógusok, a közbevetések és a mezoszintű szövegrészek használata, a mellékszekvenciák azonban ritkák.

A deixis kulcsfontosságú szerepet tölt be a tervezett dialógusok nézőpontjának, valamint tér- és időviszonyainak a kialakulásában.

A drámai dialógusok koreferenciaviszonyaira a névmási anafora dominanciája a jellemző, és a nyelvileg kifejtő deixis és a koreferencia szoros kapcsolatban van egymással.

A tervezett drámai szövegekben több olyan jelenség is megfigyelhető, melynek célja az élőbeszéd jellemzőinek utánzása a dráma szereplőinek párbeszédeiben.

Irodalom

- Boronkai Dóra. 2008. *A dialógus szövegtani jellemzői drámai művek és beszélt nyelvi társalgások alapján*. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/boronkaidora/diss.pdf> (2018. aug. 13.)
- Franke, Wilhelm. 1990. *Elementare Dialogstrukturen: Darstellung, Analyse, Diskussion*. Tübingen: Niemeyer.
- Gerold László. 1988. *A mai magyar dráma*. Újvidék: Tankönyvkiadó Intézet.
- Ladányi Mária. 2003. *A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek*. <http://ladanyi.web.elte.hu/grammvegleges.pdf> (2018. jún. 5.)
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar: Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 1996. *A magyar nyelv stilsztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Verschueren, Jef. 1999. *Understanding Pragmatics*. London–New York–Sydney–Auckland: Arnold.

Források

- Bencsik Orsolya. 2014. *Ki az a Naomi Watts?: Kis vaj(d)magyar dráma*. Kézirat. Újvidék: Az Újvidéki Színház archívuma.
- Danyi Zoltán. 2012. *Jelentkezzenek a legjobbak*. Kézirat. Újvidék: Az Újvidéki Színház archívuma.
- Gyarmati Kata. 2011. *Üszkös puszta*. Kézirat. Újvidék: Az Újvidéki Színház archívuma.
- Szabó Palócz Attila. 2013. *Tudósítás Tündérországból, avagy a mesés történetek ezer árnyalata: Aktuállélektani szösszenet*. Kézirat. Újvidék: Az Újvidéki Színház archívuma.
- Szerbhorváth György. 2010. *A csizmalehúzó tragédiája – avagy kisvárosi maffiózók*. Kézirat. Újvidék: Az Újvidéki Színház archívuma.

Anita TOT

TEKSTOLOŠKA ANALIZA DIJALOGA U VOJVOĐANSKIM MAĐARSKIM DRAMAMA

Rad se bavi prikazom tekstoških karakteristika dramskih dijaloga. Jezičkim alatima pristupamo sa funkcionalne tačke gledišta, čiji je cilj da pokaže njihovu komunikativnu ulogu. Cilj rada je da se opišu opšte karakteristike dramskih dijaloga kao i karakteristike govornog jezika koje rezultiraju spontanom karakterom datih tekstova. Rezultati studije pružaju uvid u mentalne procese potrebne za stvaranje i tumačenje tekstova.

Ključne reči: drama, dramski dijalozi, kognitivna lingvistika, tekstologija, stil

Anita TÓTH

TEXTOLOGICAL ANALYSIS OF DIALOGUES IN HUNGARIAN DRAMAS IN VOJVODINA

The subject of the paper is to present the textological features of dramatic dialogues. Linguistic tools are approached from a functional point of view, which aims to demonstrate their communicative role. The purpose of this study is to describe the general characteristics of dramatic dialogues and the spoken language characteristics that result in the spontaneous nature of the given texts; the results of the study provide insight into the mental processes required to create and interpret texts.

Keywords: drama, dramatic dialogues, cognitive linguistics, textology, style

KULCSÁR Sarolta

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Nyelv- és Irodalomtudományi Doktori Iskola
Újvidék, Szerbia
kulcsar.sarolta1988@gmail.com

A KÍVÜLLÁLLÁS PERSPEKTÍVÁI A KORTÁRS MAGYAR IRODALMI SZÖVEGEKBEN – KOMPARATISZTIKAI ÉRTELMEZÉSEK

**Perspektive marginalnosti u savremenim književnim
tekstovima – uporedne interpretacije**

**Perspectives of Detachment in Contemporary Hungarian
Literature – Comparative Literary Analyses**

A doktori értekezés címét (*A kívülállás perspektívái a kortárs magyar irodalmi szövegekben – komparatiztikai értelmezések*) a kutatáshoz tudatosan összeválogatott és értelmezett szövegek ihlették. A szövegértelmezések a karakterekre és a határszituációk szempontjaira, valamint az idegenség és a kívülállás elméleti elkülönítésére összpontosítanak. A kívülállás egyfajta gyűjtőfogalomként interpretálható, amely olyan keretrendszert alkot, ahol a reprezentáció és az önreprezentáció kiemelkedő szerephez jut. A kutatómunka előterében a kortárs magyar irodalmi szövegek állnak, amelyek összeszövődnek az irodalmi hagyománnyal. 1908-ban Móricz Zsigmond megírta a *Hét krajcár* című novelláját. A szöveg hatására a magyar irodalomban átértékelhető a koldus szerepe, az intertextuális interpretáció tehát a mai magyar irodalom kolduskarakterei kapcsán elengedhetlenné válik. A dolgozat kívülálló karakterként vizsgálja a koldust, a hajléktalant, az örökbe fogadott gyermeket, ugyanakkor kitér a csonka család, a marginalitás, a lecsúszott egzisztenciák problémakörére, illetve ezek aktuális elméleti megközelítésére, világirodalmi összefüggéseire. Az elméleti apparátust főként Julia Kristeva, Jacques Derrida, Gordon Willard Allport, Gérard Genette, Darabos Enikő, Tapodi Zsuzsa, Slavoj Žižek, Bókay Antal, Fried István, Vladimir Gvozden és további szerzők munkái képezik. A kutatás tárgya a kívülállás problémája és elméleti perspektívája, módszere pedig elsősorban a komparatív módszer. A kutatómunka eredményeképpen

nyilvánvalóvá válhat a kívülállás fogalmának komplexitása, továbbá a vizsgált karakterek sokszínűsége. Mindezek nyomán egy tipológia kidolgozására vállalkozik a dolgozat, ilyen jellegű összehasonlító kutatás, valamint felosztás/besorolás eddig még nem készült a kortárs magyar irodalmi szövegek kapcsán.

Kulcsszavak: kívülállás, idegenség, identitás, metalepszis, decentralizáció

Kívül állni annyit jelent, mint egy teljesen más szemszögből szemlélni a bent eseményeit. Kik is lehetnek kívülálló karakterek? Tulajdonképpen minden olyan személy, aki valamiben más, mint az őt körülvevő csoport tagjai. A kívülállás mint fogalom Julia Kristeva életének kulcsszavaként is megjelölhető.

A befogadás, tolerancia, idegengyűlölet problematizálása mellé új szempontot vezet be, a bennünk lakozó, identitásunk rejtett oldalát alkotó idegent vizsgálja, nem a többség által betolakodónak, zűrzavart okozónak tekintett kívülállót, hanem azt a személyt, akinek különbözősége szétdúlja a hétköznapi szokások közösségteremtő banalitását, aki saját életét véli érvényesnek a konvencionálissal, a középserűvel szemben (Béri 2011).

Kristevai kifejezéssel élve az író a hiteles személyiség kulcsát az idegen-nel szembeni bánásmódban és a kívülállás alapján értékeli. Kontra Ferenc a következőképpen fogalmaz Roninról, az albínó grafikusról: „Mindig is kilógott a sorból. Kívülállónak számított, főleg a kinézete miatt, mert félig albínó volt, ezért kapta a Ronin becenevet. Az átlagember mindenféle másságot gyanakvással fogad, és ami látványosan eltérő, az idegen, eleve jobb távolságot tartani tőle. Ronin könnyen viszonzta, hogy félnek tőle” (Kontra 2018).

A doktori értekezés célja feltárni a kortárs irodalmi szövegekben a kívülálló karakterek perspektíváit, tulajdonságait, életkörülményeit, kutatni kívülállásuk okát, léthelyzetüket és kapcsolatukat környezetükkel, embertársaikkal, valamint felfedezni a szövegvilágok összefüggéseit. A kutatás tere elsősorban a kortárs magyar irodalom, azon belül külön figyelmet fordítottam a gyermekolvasók és a felnőtt befogadók olvasási szokásai között fennálló különbségekre, az olvasási stratégiáikban felmerülő eltérésekre. A kortárs magyar irodalom tágabb értelmezése lehetőséget adott a folyamatszerűség és a törésvonalak megfigyelésére. A kortárs fogalom az értekezés szempontjából az elmúlt tíz évet öleli fel, ami annyit jelent, hogy ebből az időintervallumból válogattuk ki az elemezni kívánt szövegeket. A klasszikus irodalomból származó művek összehasonlítási alapot jelentenek. A szövegválogatást a műfaji sokszínűség jellemzi leginkább, ugyanis a novellák, a rövidprózák és a mesék mellett összehasonlításokkal, világirodalmi kitekintéssel, filmekkel, rajzfilmekkel, zeneművekkel és a képzőművészettel is

foglalkoztam. Egyszerűsítve a felsorolást elmondható, hogy a képekkel foglalkozik a dolgozat, a karakterek képeivel. „A »Mi a kép?« izgalmas kérdését illetően Mitchell (1986, 10) öt szemantikai kategóriát sorol fel: grafikus (festmények, szobrok, tervrajzok), optikai (tükörök, kivetítések), észlelési (érzéki adatok, »érzékelhető formák«, megjelenések), mentális (álmok, emlékek, gondolatok, fantazmák), verbális (metaforák, leírások)” (Beller–Leerssen 2014). Az elemzések során mind az öt kategóriával foglalkoztam.

Az értekezés megírásához végzett kutatómunkát a következő hipotézisre alapoztam: a kívülállás rétegezett jelenség, amelyre a kiválasztott szövegek kívülálló karakterei alapján egy tipológia állítható fel.

A kívülállás és az idegenség összefüggő fogalmak, de nem azonosíthatóak egymással. Különös tekintettel a társadalomtól való idegenségre/elidegenedésre igaz ez, ami a globális szintű elvándorlási hullámok tükrében aktuális kérdésköre az értekezésnek. Hima Gabriella szerint ugyanis „[n]em a különbség tesz valakit idegenné, hanem az idegen intézményesítése, amely a különbség észleléséhez és dramatizálásához vezet” (Hima 2003). Hogyan lehet ezen tapasztalatok birtokában is integrálódni egy tőlünk idegen ország idegen kultúrájába? Lehet-e egyáltalán? Amennyiben igen, akkor milyen lemondással jár, milyen áldozatokat követel mindez az integrálódni vágyó személytől?

A modern szociálpszichológia egyik legismertebb képviselője az észlelés folyamatát az allegóriára való hivatkozás nélkül foglalta össze: „Leggyakrabban nem az van, hogy először látunk, aztán meghatározunk, hanem először meghatározunk, utána látunk” (Lippmann 1922). Ez azt jelenti, hogy látásmódunkat és ítéleteinket előre kialakított fogalmak, előítéletek és sztereotípiák határozzák meg. A más országokról, népekről, kultúrákról alkotott képünk szelektív értékítéletekből származik (ami viszont szelektív megfigyelés eredménye), ahogyan ez az útleírásokban és irodalmi reprezentációkban megjelenik (Beller–Leerssen 2014).

Gyenge Zoltán *A filozófiai „más”* című írásában a kanti meghatározásra utal, minek értelmében a borszín alapján történik a megkülönböztetés: „a »más« – amennyiben akár egyszerűen a »még nem látott« elemre szűkítem, és még nem kulturális értelemben veszem – első szembetűnő jele a szín” (Gyenge 2015). Diószegi Ágnes *Porcicák* című meséinek Biri és Djela című részletében a következőképpen fogalmaz: „Kinyitottam az ajtót. Ott állt szépen és mosolygósan Biri és..., és ott állt egy fekete bőrű bácsi. Kinyitotta a száját és annyi, de annyi fehér foga volt, hogy ijedtemben becsaptam az ajtót, és visszaszaladtam a szobámba. Kicsit később újra csöngettek, és hallottam, hogy bejönnek. Aztán kopogtak a szobámba, és én bebújtam gyorsan a takaró alá” (Diószegi 2017).

Ilyen és hasonló kérdések mentén végeztem el karaktervizsgálataimat, továbbá foglalkoztam a centrum és periféria kérdéseivel, hiszen a kívülállás szempontjából minden centrum tekinthető perifériának és fordítva – V. Gilbert Edit ezt a jelenséget decentrumként definiálja. „A mi megfogalmazásunkban s a korábbiak viszonylatában ez alternatív centrumot jelent a periférián. Egyenrangú, partneri diszkurzív helyzetet, öntudatos rákérdezést közös dolgainkra” (V. Gilbert 2011).

Kutatásom során részletesen elemeztem csaknem húsz szöveget a következő szerzők tollából: Mészöly Miklós, Móricz Zsigmond, William Modisane, Szathmári István, Otlík Géza, Tóth Krisztina, Spiró György, Harold Pinter, Dragan Velikić, Angel Baciú-Moise, Franz Grillparzer, Csider Sándor, Móra Regina, Csík Mónika, Kosztolányi Dezső, Tolnai Ottó és Kontra Ferenc. Nagy hangsúlyt helyeztem a kortárs gyermekeknek szóló irodalmi szövegek elemzésére is, hiszen a kortárs irodalom kortárs szemléletű irodalomtanítást kíván. Ezen kérdésköröknek az értekezésbe történő beemelése kapcsán leginkább Bókay Antal és Fűzfa Balázs elméleteire támaszkodtam. Ezekben a szövegekben helyet kapnak a korábbiakban tabuként kezelt élethelyzetek, társadalmi problémák, válsághelyzetek is. A valós élethelyzetek beemelése az irodalmi szövegekbe közelebb hozta ezeket a problémákat a befogadóhoz, sőt a mai ifjúsági irodalom ismét eljutott a didaktikus elvek hangsúlyozásáig. Az újabb szövegek értelmezései megnyitják az intertextualitás, az intermedialitás és az interdiszciplinaritás kapuit a befogadó számára, továbbá ösztönzőleg hatnak a minél magasabb szintű tájékozottságra, az újraolvasásra, hiszen széles körű kapcsolódási rendszer fedezhető fel egy-egy szöveg vonatkozásában, ezáltal pedig újraértelmeződnek a történetek (Lamár 2013).

A kutatás módszere főként a komparatív módszer, amely lehetővé teszi a világirodalmi kitekintést, a metaforikus terek és motívumhálók vizsgálatát. A dolgozat kiemeli a lokális és regionális irodalmi utalásokat, a térszerepét. Az értekezésben ezért külön figyelmet szentelünk a gyermekirodalom fogalmi magyarozatára, a kortárs gyermekirodalomban rejlő lehetőségek feltárására és a kortárs szemlélet bemutatására. Bókay Antal szerint a posztmodern irodalomtanításnak a gyerekek élményvilágán kellene alapulnia, amelynek során nem szükséges kitérni külön sem az esztétikai, sem az etikai-nevelői értékek előtérbe helyezésére, csupán az olvasóra, a befogadóra kell koncentrálni (Bókay 2002). Ehhez a szemlélethez társul Rapos Nóra és szerzőtársai véleménye, miszerint:

Az irodalomtanítás értéke, helye, az olvasás szerepe, jelentősége és a nevelés, nevelhetőség tehát szemünk láttára egy olyan időszakban válik kérdésessé, mely az értékek elbizonytalanodásáról beszél. Azonban az

oktatási-nevelési szituációkban a posztmodern megközelítés nem mond feltétlenül ellent az értékközpontúságnak, csak egy másfajta, reflektáltabb, dinamikusabb és kérdezőbb értéktételezést kíván meg (Rapos 2011).

Ezután az irodalomelméleti háttér ismertetése során külön kitérünk majd a komparatiztika leírására, a kívülállás, a másság és az idegenség fogalmának elkülönítésére, a mediális mozzanatok feltárására, valamint a kívülállást előidéző tényezők felkutatására és bemutatására.

A kutatómunka fókuszában tehát a kívülállás és az identitás, továbbá a komparatiztika elméleti aspektusai állnak, amit a következő szerzők elméleteire alapozunk: Allport G. W., Manfred Beller, Bókay Antal, Fried István, Julia Kristeva, Genette Gérard, Vladimir Gvozden, Hóza Éva, Ladányi István, Joep Leerssen, Michael Riffaterre, Edward Said, Tapodi Zsuzsanna, Maria Todorova, Sonja Veselinović, Ivana Živančević-Sekeruš, Slavoj Žižek stb.

A kívülállás mint fogalom Julia Kristeva élete kulcsszavaként is megjelölhető. A szerzőre jellemző, határokat kimozdító és elmozdító gondolkodásmód egyfajta „állandósult köztesség” állapotát foglalja magában. Ez a köztesség megnyilvánulhat akár nyelvi, filozófiai, pszichológiai, irodalmi téren, de akár a nyelvek, társadalmak és kultúrák között is. Kristeva a határok elválasztó vagy összekötő szerepét egyfajta elbizonytalanodásként írja le, ezért meglátása szerint azok átlépése elengedhetetlen része a folyamatnak. Teszi ezt oly módon, mint Szathmári István *A város és a költő* című szövegében, ahol a főszereplő kettőssége nyomán figyelhető meg a költő- és koldusszerep állandó párharca a centrum és a periféria, valamint a honos és az idegen pozícióinak birtoklása érdekében. Julia Kristeva azonban ezekről a helyzetekről a következőképpen vélekedik: „Nem szabad rögzítenünk, eltárgyasítanunk az idegen idegenségét. Megfoghathatjuk, megérinthetjük anélkül, hogy végleges struktúrával látnánk el” (Kristeva 2010). Szerinte az idegenség történelemfüggő kategória, ugyanis más-más korban változott az idegennel szembeni megítélés, nézet. Így az idegennel szembeni viselkedés kronológiáján végigkövethető a mássággal kapcsolatos szemléletmód változása is.

A befogadás, tolerancia, idegengyűlölet problematizálása mellé új szempontot vezet be, a bennünk lakozó, identitásunk rejtett oldalát alkotó idegent vizsgálja, nem a többség által betolakodónak, zűrzavart okozónak tekintett kívülállót, hanem azt a személyt, akinek különbözősége szétdúlja a hétköznapi szokások közösségteremtő banalitását, aki saját életét véli érvényesnek a konvencionálissal, a középserűvel szemben (Béri 2011).

Kristevai kifejezéssel élve, az író a hiteles személyiség kulcsát az idegennel szembeni bánásmódban és a kívülállás alapvetéseiben látja. Legfőképpen azért, mert idegenként értelmezendő a múltbéli önmagunk és a jövőbeli személyiség-

günk. Mindkét állapot egyaránt idegen a jelen állapothoz képest, amely az itt és most fajsúly nélküli lebegésében valósul meg. Az idegenek táborát Kristeva kiábrándultakra és hívőkre osztja, azonban az általa megjelölt csoportok minden esetben a magunkba vetett hit vagy az abban való csalódás, az attól történő elfordulás miatt alakíthatók ki. Bálint Péter a következőképpen közelíti meg az idegenség-tudat kérdését:

Az ismeretlen világban történő utazás mindig egyfajta kacérkodás és próbatétel. Kacérkodás a szülőföld földrajzától, elsajátított kultúrájától és ismerős szokásaitól eltérő másik világ s azt benépesítő emberek feltérképezésével és megismerésével; az „idegen” emberek tükrében megpillantható énem számomra is meghökkentő másságának értelmezésével; s nem utolsósorban azzal a tudattal, hogy sikerül-e elfogadtatnom magam és sajátos műveltségemet, képes vagyok-e kíváncsiságot ébreszteni bennük idegenségem megismerésére, avagy szomorúan kényszerülök tudomásul venni a tényt, hogy kivetnek maguk közül (Bálint 2009).

Az idegenségre irodalmi szempontból egyfajta tipológiaként tekinthetünk, amire az értekezésem során részletesen is kitérek majd, különös hangsúlyt helyezve a gyermekeknek szóló irodalmi szövegek idegenség-narratíváira. Az idegenfogalmi elemzés a freudi koncepcióval válik kerek egészzé, ugyanis „Freud meglátása, hogy az ember feltételezett egységének része a biológiai és a szimbolikus másság, az alteritás, ez egybecseng Kristeva megállapításával, amely szerint megosztottak vagyunk, az idegenség bennünk lakozik” (Béri 2011).

A doktori értekezés (*A kívülállás perspektívái a kortárs magyar irodalmi szövegekben – komparatistikai értelmezések*) prózai szövegek elemzésével foglalkozik, amelyekben a kívülállás és az idegenség fogalmi különbségeit kutatta. A kívülállás Julia Kristeva életének kulcsfogalmaként is definiálható, amely egy állandó köztesség jelentéstartalmát hordozza. „Nem a másikban szemléli az idegent, önmagában analizálja a belső száműzöttet, és ezt a személyes érintettséget, a szubjektív élethelyzeteken átszűrt gondolatiságot a francia cím szó szerinti fordítás – Idegenként önmagunknak – pontosabban visszaadja, mint a fordító által választott személytelen változat: Önmaga tükrében idegenként” (Béri 2011).

Ezért a kívülállóra nem minden esetben tekintünk idegenként. Opcionális lehetőség csupán a kívülállásban rejlő idegenség. Az idegenek N. Kovács Tímea szerint az európai önkép kialakulásában/kialakításában jelentős szerepet tölthettek be, különösen az idegennel szemben tanúsított viselkedésforma: „az idegenek, a »vadak« az európaiak önmeghatározásának fontos eszközét és elemét jelentették, hiszen a saját kultúra és életforma magasabbrendűségével és kizárólagosságával kapcsolatos elképzelések csak az egzotikus, a »primitív«

kultúrák alacsonyabbrendűségének összefüggéseiben váltak értelmezhetővé” (N. Kovács 2007). Derrida a következőképpen vélekedik az idegennel való találkozásról: „A Másikkal való találkozáskor a vele való beszédben a Másikat fogadom be, őt, aki kívülről jön, tehát behoz valamit, ami eddig nem volt bent. Ahhoz, hogy befogadhassuk a Másikat, itthon kell lennünk, Tőle elválasztva, de csak a Másiknak ez a jövőbeli befogadása teszi egyáltalában lehetővé számomra, hogy önmagam legyek” (Lamár 2013).

Így az önmagunkban élő Másikról, az Idegenről kialakított képünkre nagy hatással van a neveltetésünk és a környezetünk. „A Másikról alkotott mentális kép, amely szoros összefüggésben áll az önmagunkról (mint egyénről vagy csoportról) alkotott képpel, a közbeszédben, a média szövegeiben, a politikai diskurzusokban vagy a művészeti alkotásokban manifesztálódva, kihatással van a mindennapjainkra” (Tapodi 2011). Az értekezésben elemzett karakterek (koldus, hajléktalan, utcazenész, művész stb.) mindegyike különféle módon ugyan, de más, mint a környezetük. A kortárs irodalomban a koldus büszke a szegénységére. Tulajdonképpen egy átalakult szemléletmódot tükröznek ezek a szövegek, ugyanis a szegénység és nyomor kétségbeejtő helyzetét pozitív fényben tüntetik fel. Az utca embereire leginkább a név nélkülség jellemző, esetükbe egybeforr a név és az élethelyzet. Így a név nélkülség is névként értelmezhető.

„A hajléktalan rendezgetni kezdi a nejlonzacskóit, két kisebbet begyömöszöl egy nagyobbba, aztán a zsebéből előkotor egy újabbat, és ezt is begyűri a többihez. Tűnődve nézi az új verziót, valami nem stimmel” (Tóth 2009).

„És akkor beállított hozzánk egy koldus. Éneklő hangon nagy siralmas könyörgést mondott” (Móricz 1964).

„A koldus a templom oldalkijárójánál ült; pontosabban szemben a törvényszékkal és azzal a sikátorszerű közzel, amely egy kis kerülővel visszavezetett a térre” (Mészöly 1975).

„Élt Budán az én gyerekkoromban egy néma koldus” (Ottlik 1996).

„Te ugyebár érettségiztél is, és Nathaniel a neved? – lapoz a jelentésben, amelyet a Néger Ügyek Hivatalának előadója készített. – Igen, itt van. Nathaniel Mokgomare, a Hivatal azt javasolja, hogy küldjünk el valahová, ahol hasznos mesterséget tanulhatsz. Holnap reggel jelentkezz a Hivatal épületének tizennégyes szobájában” (Modisane 1967).

Az idézetek közül egyedül Modisane szólítja nevén a koldust, a többi esetben a jelző egyben névvé is válik. A névhasználaton kívül a kinézetükre vonatkozó leírások is hiányosak, felületeseek. A legtöbb esetben az öltözék leírása helyettesíti azt.

„Ruhája csak annyira volt rongyos és piszkos, amennyire koldusoknál megszoktuk. Semmi rendkívülit nem lehetett felfedezni rajta: szabvány, göcsör-

tös bot, elnyűtt kalap, zsákcsíkokkal befáslizott, kinyújtott láb. Koldus, amilyen ezer és ezer van a világon. Borostás arcát keskeny sávban érte a nap, egyébként árnyék takarta. Vonásai nem árultak el többet, mint amennyi emléket egy rönk idézhet fel az irtás napjaiból” (Mészöly 1975).

„Érzem, ahogy egyre figyelmesebben néz a gyulladt, véreres szemével. A másik, hiányzó szeme helyén varas sebhely, az arcát egyébként is barnás hegek borítják. Az orra csálén áll, olyan, mintha egy csorba, foltos teásbögrének félrehajtották volna a fülét. Ja, és a füle. A füle tépett, csupa seb, mocskos, karmos kezével szüntelenül dörzsölgeti. És néz” (Tóth 2009).

A sebek, a sebhelyek a koldusok ismertetőjegyei.

Az utca mint tér és az utcához tartozó járművek, sikátorok, aluljárók a koldusok életterét képezik. A metró, a templom, az utca, a menhely mind szálláshelyként is értelmezhető. A térkontextus szempontjából megállapítható, hogy nem tapasztalható különbség a vajdasági magyar és a magyarországi irodalom koldusleírásában, hiányoznak belőlük a helyi színek, helyi specifikumok. Sokkal inkább a lokalitás szintjén tapasztalhatóak ezek a különbségek, amikor egy falu vagy város koldusaként, bohócaként vagy utcazenészeként ismerjük őket. Veszélyeztetett, de egyben oltalmazott kívülállók ők, ugyanis az utca embereként az időjárás minden viszontagságait, az éhezést, a nyomort megélik nap mint nap, ezzel szemben a társadalom is igyekszik menedékhelyek biztosításával segíteni ezeken az embereken. A társadalom kutasított, majd újra befogadott szubjektumai ők, csakúgy, mint a hajléktalanok. Nagyon fontos azonban kiemelni, hogy a koldus és a hajléktalan fogalmát elkülönítve kezeli az értekezés. A koldus szó alatt az utca emberére gondol, aki mély nyomorban és szegénységben, kéregetésből él, a hajléktalanokat viszont lecsúszott egzisztenciákként is definiálhatjuk, akik reményvesztettség, csalódottság, identitászavar vagy céltalanság következtében kerültek kiszolgáltatott helyzetbe. A két fogalom között nem húzható éles határ, mert sok esetben átfedés is tapasztalható, aminek következtében a határ elmosódhat.

A bevezetőben elmondottak szerint egy karaktercsoportokon alapuló tipológia elkészítését tűztük ki célul, ugyanis a kívülállás perspektíváit/lehetőségeit irodalmi nézőpontból nem értelmezte eddig a tudomány. A kutatás azonban arra mutatott rá, hogy konkrét tipológia nem állítható fel, mert a karakterek sokszínűségének és a határok elmosódásának következtében kizárólag tipológiai köziségről beszélhetünk. A szubjektumok a sztereotípiák elhagyására törekzenek, továbbá arra, hogy kibújjanak köreik sztereotípiái alól. Így nem alakítható ki egy egységes rendszer a kategorizációra, csupán az egyének szintjén végezhető el jellemzésük.

Így az értekezés megírását megelőző hipotézist, hogy a kívülállás rétegzett jelenség, amelyre a kiválasztott szövegek kívülálló karakterei alapján egy tipo-

lógia állítható fel – nem tudjuk alátámasztani, ugyanis az egységes rendszer felállítása a karakterek besorolására nem lehetséges. „A metalepszis, amint azt Genette kifejti, határsértést jelent, ami nem csupán az irodalomban figyelhető meg, megjelenik egy-egy optikai illúzió révén a festészetben, a freskókon és falfirkákon, a performance-okban is, a filmekben az egymásba ékelődött történetek formájában” (Tapodi 2017). Ez a határsértés eredményezi a köztesség állapotát, amelyben a karakterjegyek átjárhatósága töri meg az egységes tipológia kialakításának lehetőségét.

Nagyon fontos módszertani szempontból is figyelembe venni az értekezés eredményeit. Az oktatás során a kortárs szemléletű irodalomtanításban vagy az élményközpontúság megteremtésében különös tekintettel kell lenni a gyermekolvasó igényeire. A XXI. század módszertani elméleteinek ideálja a gyermek.

Ugyanakkor az irodalomtanítás (és nyelvtanítás) hagyományosan sokak szerint a (szintén sokak szerint kívánatos) nemzeti identitástudat egyik domináns formálóeleme is. Saját gyökereink és saját kortárs létünk elfogadása kedvezően befolyásolja a másik ember, a másik nemzet múltjának és jelenének elfogadását is. Mindezt továbbgondolva, az éppen aktuális változásokra reflektálva állítja Knausz Imre, hogy az elfogadás korántsem elegendő, tolmácsolásra van szükség: „korszerű értelemben vett nemzeti műveltség lényege a szempontváltás rutinszerű alkalmazása, a kánonok és kulturális regiszterek közötti szabad mozgás és váltás képessége. A jó magyar ember mindenekelőtt tolmács.” A tolmácsolás mögöttes célja a mondanivaló befogadása. Az ezt megelőlegező elfogadás, illetve az ezt követő megértés mint találkozás közös idejét értékessé az együtt töltött idő érdekessége is teszi. Az érdekesség fogalma Knausz Imrénél kiemelt jelentőségű motivációs eszköz, melyet így értelmez: „Kapcsoljuk össze a tananyagot az étellel, a tanulók életvilágával! Sokaknak a relevancia kelti fel az érdeklődését” (Csobánka 2016).

A kívülállás kutatása hangsúlyos korunkban, mert az irodalmi típusok szaporodtak, sokrétűbbé váltak a posztmodern korban. A modernitás idején inkább a szegénység, bűnözés, háborús kivetettek problémája dominált. Ma hálózatos összefüggésről, sokrétű típusokról és velük kapcsolatos újabb elméletekről beszélhetünk. „Nézték őket a csillagok, és süttöttek le mindannyiukra egyforma ragyogással, tudva, hogy minden jól van, mert az emberi sorsok rajzolata épp úgy köti össze egymással a földi lelkeket, mint a csillagokat a láthatatlan égi ösvények. Aki azokon járni tud, mindent lát. Tudtátok?” (Tóth 2015).

Kiadások

- Diószegi Ágnes. 2017. *Porcicák*. Zenta: zEtna–Basilicus Kiadó.
- Kontra Ferenc. 2018. *Az álom hídja*. Budapest: Magyar Napló.
- Mészöly Miklós. 1975. Koldustánc. In Uő. *Alakulások*, szerk. Márvány Judit. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Modisane, William. 1967. A koldulás méltósága. In Uő. *Égtájak 1967*, szerk. Wyndham, J.–Hermlin, S.–Dahl, R.–Nowak, T.–Wain, J.–Updike, J.–Simenon, G. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Móricz Zsigmond. 1964. Hét krajcár. In Uő. *Az úr a tornácon*, szerk. Elek I. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.
- Ottlik Géza. 1996. A karácsonyi néma. In Uő. *Ottlik: Emlékkönyv*, szerk. Kelecsényi, L.–Háy, J. Budapest: Pesti Szalon Könyvkiadó.
- Szathmári István. 1994. A város és a költő. *Üzenet* 25. 9.
- Tóth Krisztina. 2009. *Hazaviszlek, jó?* Budapest: Magvető Kiadó.
- Tóth Krisztina. 2015. *A lány, aki nem beszélt*. Budapest: Móra Könyvkiadó.
- Irodalom
- Bálint Péter. 2009. *Utazás és idegenség*. Budapest: Kortárs Kiadó.
- Beller, Manfred–Leerssen Joep. szerk. 2014. *Imagológia: A nemzeti karakterek kulturális konstrukciói és irodalmi reprezentációi*. Kolozsvár: Scientia Kiadó.
- Béri Etelka. 2011. Kívülállás – Julia Kristeva: Önmaga tükrében idegenként. *Jelenkor* 54 (9): 987.
- Bókay Antal. 2002. Posztkultúra és irodalomtanítás. *Iskolakultúra* 11. 84–85.
- Csobánka Zs. Emese. 2016. A „kortárs szemléletű” irodalomtanítás. *Alföld* 11. 71–81.
- Gyenge Zoltán. 2015. A filozófiai „más”. *Korunk* 26 (9): 38–45.
- Hima Gabriella. 2003. Az idegen-tapasztalat módozatai az Esti Kornél utazástörténeteiben. In *Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*, szerk. Biczó G. 366–372. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Kristeva, Julia. 2010. Önmaga tükrében idegenként. Budapest: Napkút Kiadó.
- Lamár Erzsébet. 2013. Szavak és határok: Az idegenség tapasztalata Derridánál. *International Relations Quarterly* 4. 1–6.
- N. Kovács Tímea. 2007. *Helyek, kultúrák, szövegek: A kulturális idegenség reprezentációjáról*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Rapos Nóra et al. 2011. *Az adaptív-elfogadó iskola koncepciója*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.
- Tapodi Zsuzsa. 2011. Imagológia: Egy ősi gyakorlat megújuló megközelítésben. *Létünk* 4. 42–46.
- Tapodi Zsuzsa. 2017. *Szövegekben csemegézve*. Csíkszereda: Státus Kiadó.
- V. Gilbert Edit. 2011. Centrum, decentrum, periféria, provincia: Helyek megélése és kibeszlése pécsi közösségi terekben. *Acta Sociologica* 4 (1): 165–172.

Sarolta KULČAR

**PERSPEKTIVE MARGINALNOSTI U SAVREMENIM
KNJIŽEVNIM TEKSTOVIMA
– KOMPARATIVNA INTERPRETACIJA**

Doktorska disertacija pod naslovom *Perspektive marginalnosti u savremenim književnim tekstovima – komparativna interpretacija* se zasniva na ciljno izabranim i interpretiranim tekstovima. Interpretacije tekstova se fokusiraju na analizu karaktera i aspekata granične situacije, odnosno na teorijsko razgraničenje stranosti i autsajderstva. Autsajderstvo može da se interpretira kao jedna vrsta zbirnog naziva koji stvara svojevrsni okvirni sistem u kojem reprezentacija i samoreprezentacija igraju istaknutu ulogu. U fokusu istraživanja se nalaze savremeni mađarski književni tekstovi koji su vezani i za književnu tradiciju. Kada je na primer Žigmond Moric 1908. godine napisao novelu pod naslovom *Sedam krajcara (Hét krajcár)*, imao je toliko veliki uticaj na mnoga dela da se shvatanje uloge prosjaka potpuno promenilo, dakle, intertekstualna interpretacija likova prosjaka u savremenoj mađarskoj književnosti postala je neminovna. Disertacija analizira lik prosjaka, skitnice, usvojenog deteta kao autsajdera, a u isto vreme se bavi i pitanjima kao što su krnje porodice, marginalnost, ljudi bez osnovnih egzistencijalnih sredstava, odnosno savremenim teorijskim aspektima istih, a osvrće se i na veze sa svetskom književnošću. Teorijski deo se zasniva na delima autora kao što su Julia Kristeva, Žak Derida, Gordon Vilard Olport, Žerar Ženet, Enike Daraboš, Žuža Tapodi, Slavoj Žižek, Antal Bokai, Ištvan Frid, Vladimir Gvozden i drugi. Predmet istraživanja je problem autsajderstva i teorijske perspektive istog, a metodologija je prvenstveno komparativni metod. Rezultat istraživanja ukazuje na kompleksnost ideje autsajderstva i raznolikost analiziranih karaktera. Na osnovu navedenih iskaza se stvara jedna tipologija, a komparativno istraživanje ove vrste, kao ni podela/raspodela do sada nije urađena vezano za savremene književne tekstove.

Ključne reči: marginalnost, identitet, metalepsa, decentralizacija

Sarolta KULCSÁR

**PERSPECTIVES OF DETACHMENT IN CONTEMPORARY
HUNGARIAN LITERATURE – COMPARATIVE LITERARY
ANALYSES**

The title of the dissertation (*Perspectives of detachment in contemporary Hungarian literature – comparative literary analyses*) was inspired by the texts that were consciously selected and analysed during the research. The interpretations focus on the characters and the aspects of marginality, furthermore on the theoretical differentiation between the concepts of strangeness and detachment. Detachment can be interpreted as a hypernym, that creates a framework where representation and self representation both have significant roles. Contemporary Hungarian literary texts that intertwine with literary traditions are the focal point of the research. For example take *Seven Pennies*, a short story by Zsigmond Móricz written in 1908. The text enables the interpretation of the beggar character in the Hungarian literature, making

the intertextual analysis of the ,beggar' essential in present-day Hungarian literature. The paper examines the beggar, the homeless, and the adopted child characters as outsiders, at the same time problematic aspects of the broken home, marginality, and the lowlife existence, respectively the theoretical approaches and world literary connections of these tropes and topics. The works of Julia Kristeva, Jacques Derrida, Gordon Willard Allport, Gérard Genette, Enikő Darabos, Zsuzsa Tapodi, Slavoj Žižek, Antal Bókay, István Fried, Vladimir Gvozden and other authors provide the theoretical background for the thesis. The subject of the research are the problem and theoretical perspective of detachment, while the primary means of analysis is the comparative method. As a result the complexity of the concept of detachment can be revealed, additionally the variety of the examined characters. Based on these the paper aims to work out a typology, since such a comparative research, as well as a classification has not yet been completed regarding contemporary Hungarian literary texts.

Keywords: detachment, strangeness, identity, metalepsis, decentralization

A HALLGATÓK SZAKDOLGOZATAI

TANULMÁNYOK 2019/2. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék
STUDIJE 2019/2. Filozofski fakultet, Novi Sad
STUDIES 2019/2. Faculty of Philosophy, Novi Sad

ETO: 821.511.141-311.6(497.113)DANYI Z.
821.511.141-311.6(497.113)SIRBIK A.
316.344.8

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DOI: 10.19090/tm.2019.2.95-117

A kézirat leadásának időpontja: 2019. október 31.

Közlésre elfogadva: 2019. november 24.

TÓTH Ágota

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Doktori Iskola
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia

Kosztolányi Dezső Tehetséggondozó Gimnázium
Szabadka, Szerbia
gota.tth@gmail.com

HATÁROK ÉS HATÁRÁTLÉPÉSEK

*Átfedések és párhuzamok Danyi Zoltán A dögeltakarító
és Sirbik Attila St. Euphemia című regényének kulturális
és nyelvi világában*

Granice i granični prelazi

*Sličnosti i paralele u kulturološkom i jezičkom kontekstu u romanima
Odnosač lešina Zoltana Danjija i Sveta Eufemija Atile Širbika*

Limits and their Crossings

*Overlaps and Parallels in the Cultural and Linguistic Worlds of Zoltán Danyi's
The Carcass Remover and Attila Sirbik's St. Euphemia*

A dolgozat Danyi Zoltán *A dögeltakarító* és Sirbik Attila *St. Euphemia* című regényeiben elsősorban azt vizsgálja, hogy azok milyen identitásproblémákon, kulturális kódokon (mitológikus, biblikus, archetipikus), regionális jellegzetességeken keresztül mutatják meg a múlt század kilencvenes éveinek traumatikus élményeit. Az elbeszélés nehézsége, a narrátorok identitásának kérdése a traumaelméletek alapján is értelmezhető, a dolgozat erre is kísérletet tesz. Mindkét regény- és szövegvilág hangsúlyosan idézi a biblikus, mitológikus hagyományokat, ezzel beemeli a balkáni háborúk történetét egy kollektív narratológiába. A XX. század Európában az első világháborúval kezdődött és a délszláv háborúkkal végződött. A XXI. századból visszatekintve magától értetődőnek tűnik ennek a „záróaktusnak” a mitológikus párhuzama.

Kulcsszavak: narráció, identitás, mitológikus hagyomány, traumaelmélet

Bevezető

Danyi Zoltán és Sirbik Attila az 1990-es évek balkáni háborúját, pontosabban annak hátországát, vajdasági magyar katonaköteles fiatalembereinek traumatikus élményeit, fantáziáit tematizálja 2015-ben megjelent regényében. Jelen dolgozat témája az életkorban és élettérben nem túl távoli, de írói szemléletében meglehetősen különböző szerzők regényeiben a narrátorok által bejárt/bemutatott tér/idő motivikus hálózatának vizsgálata, majd a traumaelméletek kontextusában való értelmezése. A két regény nagyjából egy időben íródott, egy évben jelent meg, és bár sok különbség van közöttük, ugyanakkor sok hasonló motívum is jellemzi a két szövegvilágot. A regények recepciója többségében az újszerű narrációt, atmoszférát emeli ki¹, de ennek az ellenkezőjére is találhatunk példát az értelmezések között.²

Mindkét regény narratív alaphelyzete a kimondás, leírás, kiírás gesztusa, a narrátor abbéli szándéka, hogy miután elmondja/papírra veti történeteit, megszabadul/megváltódik. A regényeket végigolvasva azonban szembesülünk azzal a ténnyel, amit Sirbik Attila már a regénye legelején, a 0. fejezet mottójában így fogalmaz meg: „a kimondás szabadságában rejlik az emberi bezártság legsötétebb alakzata” (Sirbik 2015, 24). A regények elbeszélő módja, időkezelése, emlékezőtechnikája ezt a bezártságot idézik: az emlékező narrátor kiszabadulni nem tudó vergődését saját emlékeiből szőtt szöveghálójában.

Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy az egy időben, egy térben játszódó regények milyen identitásproblémákon, kulturális kódokon (mitologikus, biblikus, archetipikus), regionális jellegzetességeken keresztül mutatják meg a kilencvenes évek traumatikus élményeit, nem foglalkozom viszont részletesen olyan témákkal, amelyeket a recepció sok helyen feldolgozott, mint például a Danyi-regény narrátorának testi zavarai, a füzetek keresése, vásárlása, megtöltése, vagy mindkét regény esetében a tenger motívuma stb.

Identitásproblémák, repedések, törések

A szétesettség, a töredezettség mindkét regénynek alapmotívuma, az egyik legerősebb szemantikai és szövegszervező elve. Mi sem kézenfekvőbb ennél, hiszen ez az időszak és ezek a regények egy ország széthullásáról szólnak, amely

¹ „Danyi a kortárs magyar vajdasági irodalom által rendre felszínre hozott, s ezáltal életben tartott kérdésekkel foglalkozik, ám ezekre újszerű, egyedi válaszokat kínál” (Szarvas 2016, 66). Lásd még Vidosa 2016, 122.

² „A szövegben az olvasó rendre olyan motívumokat talál, amelyeket már más szövegekből ismer” (Toldi 2016, 7–8). Lásd még Mikola 2015, 10.

széthullás az államszervezet legmagasabb szintjétől annak legkisebb egységéig – az egyes emberek személyiségéig terjedt. Különböző szövegszervező eljárással, de mindkét regény szövegfolyama ezt a széthullottságot fejezi ki: a *St. Euphemia* teljes szövegteste rövid fragmentumokból áll, *A dögeltakarító* pedig épp a végtelen hosszúságúnak tűnő mondataival zökkenti ki gyakran az olvasót abbéli igyekezetében, hogy megértse, mi is rejlik a rengeteg egymásra halmozott tagmondat mögött. Sánta Szilárd a következőképpen értelmezi ezt az elbeszélés technikát: „A szerző megpróbál nyelvet találni az elbeszélhetetlenhez – eközben a megváltozott narrátori pozíció destabilizáláshoz, identitásválsághoz vezet –, hosszú, hőmpölygő mondataiban sodródik az emlékezet hordaléka. Egy eltűnt rendszer, világ itt maradt, bűzös öröksége gőzölög tovább” (Sánta 2015). A töredezettség nemcsak az elbeszélés módjában, de az elbeszélő személyében is reprezentálódik, ugyanis mindkét regényben váratlan, első olvasásra nehezen értelmezhető narrátorváltások vannak. A Sirbik-regény elbeszélő módja (E/1) végig változatlan, viszont az utolsó fejezetben szabad függő beszédben a narrátor Jenki nevű barátja veszi át a szót, a Danyi-regény narrátora végig egyes szám harmadik személyben szólal meg, kivéve két szövegrészt, amikor is egyes szám első személyben beszél. Mindkét regény egyes pontokon elbizonytalanít az elbeszélő személyét illetően, elsősorban azzal, hogy egyiknek sincs neve, emellett pedig a *St. Euphemia* narrátora a regény végén Jenki³, de már korábban is vannak a narrátor személyével kapcsolatban elbizonytalanító eljárások, *A dögeltakarító* narrátora esetében viszont kicsit árnyaltabb a helyzet, ugyanis nem az elbeszélő személye, száma bizonytalanítja el az olvasót, hanem egy P. nevű szereplő, aki a kulcsjelenetekben bukkan fel, és akivel a narrátornak feltűnően sok közös vonása van, majd a regény végén ki is mondja, hogy „P. és ő tulajdonképpen egy cipőben járnak” (Danyi 2015, 243). A narrátor és a P. közötti kapcsolatról az ÉS-kvartett beszélgetésében is szó esik: „a P. nevű mellékszereplő, aki ugye Celiának a szeretője, a főhős tükörképe, alteregója” – mondja Kálmán C. György (ÉS-kvartett 2016. jún. 3.), Visy Beatrix pedig azt is felveti, hogy a szerző által választott beszédmód a narrátor identitásproblémáját tükrözi: „És miként az identitás sem épül föl, gomolygó az egész, ezért talán lehet úgy is olvasni a művet, hogy az identitás magok elmozdulnak, és a beszédmód, a narráció is elmozdul erre-arra” (ÉS-kvartett 2016. jún. 3.).⁴

A világosan körbehatárolható, egységes identitás – Piszár szerint – tehát nem lehetséges a regényben megjelölt történelmi és földrajzi keretek között.

³ Az elbizonytalanítás olyan jól sikerült, hogy a regényről írt ajánlók, kritikák némely szerzője nem érzékelte, hogy a regény végén a háborús beszámolókat már nem az eredeti narrátor, hanem Jenki (aki nem azonos a regény első részeinek narrátorával) mondja el. Lásd például Vidosa 2016.

⁴ Piszár Ágnes az identitásnélküliséget vajdasági magyar sajátosságnak nevezi *A dögeltakarító* recenziójában (Piszár 2015, 159).

Talán ezt a fragmentált identitást jelképezi a narrátor mozaikrakó munkája is, ami nemcsak az ország darabokra hullását, hanem a főhős-narrátor személyiségét is jelképezheti. A regény 200. oldalán, az *Európa* című fejezetben, amikor a pesti dugóban azon gondolkodik, hogy mi is az ő identitása tulajdonképpen, rájön, hogy

nem kell ezzel annyit tökölnödni, mert nem más ő, mint aki beszorult a dugóba, [...] és nem más ő, mint aki benzint svercelt [...], és nem más ő, mint akit a háború után egy horvát benzinkúton szíven talált a Bazooka, és az is ő, aki ha délről fúj a szél, a suhogó fákat hallgatja, és az is ő, aki Berlinben sárgarépát evett, [...] és az is ő, aki nem tud agyonnyomni egy svábbogarat, és az is ő, akinek a szeme újra és újra könnybe lábad, nem tudni mitől, és ő az, aki felszedte a dögöket a szerbiai utakról, és az is ő, aki megmagyarázhatatlan honvágyat érez, ha meglátja a Manhattan plakátját (Danyi 2015, 200).

Mindkét regényben hangsúlyosan jelenik meg többször is szövegszerűen a szétesettség, a teljesség hiánya. Sirbik Attila regényének mottója: „De mikor eljő a teljesség, a rész szerint való eltöröltetik” (Sirbik 2015, 7). Danyi Zoltán regényének narrátora pedig létértelmezésként beszél a széttöredezettségről több helyen is: „néha úgy érzi, már csak a repedések tartják össze a dolgokat, a repedések és a törések” (Danyi 2015, 120). „Jelena részéről valójában mindez egy nagyobb terv része volt, és ő csak azért gyűjtötte maga köré ezeket a balkáni férfiakat, hogy a hálószobájában ismét összerakja a régi Jugoszláviát” (Danyi 2015, 214), majd a regény utolsó előtti fejezetében, amikor szinte már majdnem megérte, hogy mi miért is történt, és mi is az igazság, így gondolkodik: „a valóságnak minden bizonnyal különböző rétegei vannak, és ebben az esetben mindegyik rétegnek megvan a maga igazsága, [...] és ezért nem is lehet soha megérteni, a maga teljességében, gondolta, és megállt, hogy lerázzon a lábáról egy száraz ágat, majd pedig úgy folytatta magában [...]” (Danyi 2015, 224), a narrátor az elbeszélése módjával, a gondolat, elbeszélés megakasztásával is felerősíti a teljesség elérésének lehetetlenségét.

*Kizökkenő idő. Elbeszélői nézőpontok váltakoztatása.
Hasadt személyiségek(?)*

A két regény a fentiekben taglalt módon a narrátor/főszereplő személyiségének hasadtságát sejteti, aminek a háttérben mindkét esetben a háborús gyilkosságokban való osztozás húzódik meg. A *St. Euphemiában* azzal, hogy Jenki háborús részvételét egyes szám első személyben olvashatjuk, *A dögeltakarítóban*

pedig azzal, hogy a két rész, amelyben a narrátor egyes szám első személyben beszél, a gyilkosságokat és a kegyetlenséget jeleníti meg. Az egyik a második fejezet ötödik része, ahol a megszállt területeken való tisztogatást írja le, és egy visszaemlékezést arról, amikor nőket erőszakoltak meg. A másik pedig a *Celia* című fejezet utolsó része, amelyben a pesti utcalánnyal, Nikivel töltött idejét írja le, párhuzamosan Celia újvidéki futásával. Ennek a fejezetnek az utolsó mondata: „A legrohadékabb aljasság pedig az, hogy már ölni se lehet” (Danyi 2015, 160). Mindkét regény narrátora tehát egyben áldozata és gyilkosa is a háborúnak. A kiközösített időben a személyiség meghasad, gyilkosból áldozat lesz, áldozatból gyilkos. Visszatérő kérdés az is mindkét regényben, hogy ki kinek az oldalán áll, van-e egyáltalán egyik és másik oldal. „[K]i az ellenség, ki az én ellenségem, ki az ő ellenségük, disznók, patkányok és farkasok vesznek körül, én is disznó vagyok, magatehetetlen állat [...], magunkat kell legyőznünk, az emberi mivoltunk győzetett le, állatokká váltunk Jenki, te sem lehetsz kivétel, nem maradhatsz ember, mit képzelsz magadról, hogy maradhatsz ember a farkasok között, itt nincs idő arra, hogy ember legyél” (Sirbik 2015, 163); „ekkor tette fel a kérdést, hogy kinek az oldalán áll ő valójában, ami ugyan nem esett neki jól, de nem is érte váratlanul. Jó kérdés, felelte, de még jobb lenne, ha kicsit korábban tették volna fel neki, például akkor, amikor besorozták. [...] ez az egész mégiscsak bonyolultabb annál, semmint hogy el lehetne intézni annyival, hogy ki kinek az oldalán áll” (Danyi 2015, 114).

A narrátorok bizonytalan személyisége mellett említés esik több helyen egyéb, a traumatikus élmények következtében megzavarodott elméjű emberekről is. „Az unokatestvérem haverja, a Kornél, nemrég jött vissza a sorkatonai szolgálatból. Mindig kedves, barátságos fickó volt. [...] Koszovó környékén kattant be, nem is lehet vele normálisan beszélni, [...] hullákat dobáltattak velük az általuk kiásott, mély gödrökbe” (Sirbik 2015, 101); „a két újvidéki hibbant járt a fejében, akik még valamikor a háború elején jelentek meg a városban, [...] a taligásnak azóta sikerült egy jugoszláv tábournoki kalapot szereznie valahonnan, és most már vezérkari főnökként húzogatja-tologatja a semmit Újvidéken” (Danyi 2015, 190). A Sirbik-regény narrátorának neurózisa szövegszerűen is megjelenik: „Na, de az én kis neurotikus show-műsorom éppen elég ahhoz, hogy a lassú felfogású, fekete öves osztálytársam, András berántson egy akkorát, hogy átrepüljek a terasz üvegfalán, be a konyhaasztal alá” (Sirbik 2015, 117). A Danyi-regény narrátora esetében nincs ilyen konkrét utalás, viszont a folyamatosan hömpölygő beszéd- és gondolatfolyamot olvasva felmerül bennünk a gondolat, hogy a beszélő talán nem épelméjű. Például a regény utolsó előtti fejezetében, amikor a temerini utcákon bolyongva szinte megérti/átlátja az elmúlt háborús évek rejtett hálózatrendszerét, ahogyan ezt megfogalmazza, az az érzésünk

támad, mint amit Polonius fogalmazott meg Hamlet „őrült” beszédét hallgatva: „Őrült beszéd, őrült beszéd: de van benne rendszer” (Shakespeare 1993, 93). A *St. Euphemia* narrációjáról Dege Sándor a következő megállapítást teszi: „Az elbeszélő szorong, büntudattal küzd, de közben görcsösen élni akar, és végtelen monológja nem más, mint menekülés az örület elől” (Dege 2015).

Az idő kizökkentségének következményei ezek a személyiségbeli zavarok, az idő problematikája azonban konkrétan is végigvonul a regényeken: „nincs idő, túlélés van, a túlélésben nincs idő” (Sirbik 2015, 170, 173); „éppen azt hozta ismét felszínre, ami elől futni próbált, azokat a mindent lecsupasztó mindent kicsontozó éveket, amelyek nem tudtak vagy nem akartak véget érni azóta se” (Danyi 2015, 44).

Várakozás

Mindkét regényben nagyon hangsúlyos szerep jut a várakozás különféle formáinak. Térségünkben a magyar–szerb határnak alapvetően fontos szerepe van, a múlt század kilencvenes éveiben viszont ez még sokkal erőteljesebb volt, hiszen az egyetlen kijáratot jelentette a háborús övezetből, a férfiak számára a katonai behívó elől, ezért hosszú ideig a katonaköteles férfiak előtt le is volt zárva. A határ azonban a mai napig a várakozás helye is, az a hely, ahol állampolgárságtól, nemzetiségtől függetlenül mindenkinek várakoznia kell. Mindkét regényben többször is szó esik a háború ideje alatti hosszú kocsisorokról, amelyek a határon, Kelebián vagy Horgoson várakoznak. „Hihetetlenül hosszú kocsisor alakul ki a kelebia–tompai határátkelőnél. Több kilométeren át izzadnak és idegeskednek az emberek, vesztegetik az idejüket, várják, hogy átjuthassanak végre” (Sirbik 2015, 52). A gazdasági embargó évei ezek, amikor a benzin- és egyéb árucsempészek növelték a várakozók sorát. Mindkét regény narrátora kivette a részét a csempészésből. A *dögeltakarító* narrátora a határon való várakozással egy másik fő motívumot is összekapcsol, ez pedig a szorongásból fakadó egészségügyi problémák, ami szintén jellemzi mindkét narrátort: „de nemcsak a benzint svercelték Magyarországról Kis-Jugoszláviába, hanem a szalámit, a vajkrémet és a margarint, a kávé, a csokoládét és a szappant, a bugyit, a gatyát és a fogkefét is, és akkor már négy-öt órát kellett várakozni a határon, mert egyre többen foglalkoztak feketézéssel, és a hosszú várakozás mindenkit idegessé tett, neki például az idegesség miatt összeszűkül a gyomra” (Danyi 2015, 15). A várakozást tematizálja ennek a regénynek az egyik leghatásosabb, jelképesen is értelmezhető fejezete, az *Európa* című, amely a pesti dugóban órákig tartó várakozást, veszteglést írja le. A fejezetcím alapján Európa a várakozás színtere, a veszteglésé, ami a narrátor szerint a háborúval egyenértékű, legalábbis a buda-

pesti dugóban áradó gondolatfolyamai ezt a víziót hozzák felszínre. A dugóban való várakozás törvényen kívülre tesz: „bizonyos tekintetben Budapest is háború sújtotta övezet, egy évtizedek óta tartó állóháború lesújtó színtere, ahol az utcák sebesültekkel és áldozatokkal vannak tele, [...] mert a dugó kezdte kialakítani a saját törvényeit, és senkit nem érdekeltek már a közlekedési szabályok” (Danyi 2015, 175). Sirbik Attila regényében a várakozás a határon való várakozás mellett más kontextusban is megjelenik, ami még összetettebbé teszi ennek a motívumnak a szerepét a kilencvenes évek atmoszféráját bemutató szövegvilágokban. Már az iménti Danyi-idézet is a referenciális valóságon felül emelte a várakozás jelenségét, a következő idézetek pedig tovább bővítik a lehetséges értelmezési kereteket: „Apám hajnali négykor ébreszt – a fene se tudja, mi van, soha nem ébresztett eddig ilyenkor, hogy megyünk. Félek, egyre gyakoribbak a kiakadásai, most már állandóan a behívója miatt aggódik anyámmal együtt, megjöhet bármikor, minden kopogásra összefossa magát, nem tudja elviselni ezt a magatehetetlen várakozást” (Sirbik 2015, 55); „egy országnyi férfi ült otthon, és várta azt, amire a fene sem akart várni, várta mindenki a behívót, vagy ami még nagyobb képtelenség, hogy azt várta mindenki, ne jöjjön semmi, de hogy lehet a semmit várni, ettől örül meg az ember” (Sirbik 2015, 151).

Taszáron készenlétben a pilóták. Nekem kell az első éles felszállást végrehajtanom Taszárról. Készenlétben ülök, hogy néz ki a készenléti állapot, mit értsek azon, hogy készenléti állapot, a kijelölt pilóták, én is ülök a G ruhámban, és várom, baszd meg, hogy szóljon a riadó, vagy ha nem történik semmi, 24 óra múlva jöjjön a váltás, ültök és nem csináltok semmit, egyáltalán semmit, csak várjátok a riadót (Sirbik 2015, 39).

Az emberi lét teljes céltalanságát és értelmetlenségét reprezentálja a várakozás, ami értelmezhető akár a beckett-i Godot-várakozás inverzeként is, hiszen ezek az emberek épp arra várnak, hogy ne történjen meg az, amire várnak.

A Beckett-dráma úton lét toposzának allúziója is szervezi mindkét regény világot, hiszen mindkét narrátor folyton úton van, határon belül és határon kívül, egyik helyről a másikra, sehol meg nem nyugodva menekülnek, lézengnek, hánykolódnak.⁵ Danyi regényének a címében megnevezett dögeltakarítók állandó terepe az országút, de mindkét regény benzincsempészként pénzt kereső narrátorának is ez az állandó színtere, a Sirbik-regény narrátorának Szabadka–

⁵ Tokai Tamás *A dögeltakarító* narrátorának helykeresését értelmezi, ami érvényes lehet a *St. Euphemia* narrátorára is: „Hamar nyilvánvalóvá válik azonban, hogy ez az első pillanattól kezdve inkább az elkeseredettség és a kétségbeesés, semmint a remény visszhangjaitól terhes helykeresés valójában nem más, mint újabb és újabb menekülési kísérletek sorozata a kínzó emlékektől terhes múlt elől” (Tokai 2015).

Pécs–Újvidék háromszögében utazgató középiskolás majd egyetemista évei is az úton zajlanak, a Danyi-regény füzeteket kereső, és a Dalitól kapott üzleti megbízásokat intéző narrátora Újvidék–Budapest–Split háromszögben rója az utakat. Ezenkívül ő még folyton keres is valamit: megfelelő színű füzetet, sárgarépát, WC-t, Zsókát vagy Zsanettet, a pesti kurva lakását, a temerini vacsora színhelyét, a menekülőutat Amerikába... és általában a keresése eredménytelen. De maga a narrátor alakja is beckett-i figura: nincs világos múltja, jövője, a jelenben csak kallódik, keres, vár, nem tartozik sehová, testileg, szellemileg leépült, és ha csak teheti, sárgarépát ropogtat.

Kulturális kódok – Mitikus, archetipikus értelmezési mezők

Az ÉS-kvartett beszélgetésében Károlyi Csaba felveti a kérdést, hogy kik lehetnek a dögeltakarítók: „Szerbiában tán nem is voltak ilyen dögeltakarítók, máshol se igen vannak, bár sintérek voltak hajdanán.” Kálmán C. György így vélekedik: „Én elhiszem a könyvnek, hogy valakik egész nap azt csinálják, hogy az állatok tetemeit az utak mentén eltakarítják. Egyáltalán bárhol a világon van ilyen foglalkozás? Nem tudom, van-e. Nem vagyok benne biztos.” Visy Beatrix értelmezése túllép a denotatív jelentésszinten: „Az, hogy valaki dögeltakarító, nagyon sokféleképpen értelmezhető. A dögeltakarítót lehet látni áldozatként, íróként, traumafeldolgozóként is. Konkrétan itt ez egy szakmává emelt szerbiai létforma, aki ott él, dögeltakarító több értelemben is, metaforikusan értve is” (ÉS-kvartett 2016. jún. 3.).

A *dögeltakarító* utolsó előtti fejezete sok kérdésre választ ad, egyúttal kitér a regény értelmezéshorizontjára egy mitológus, archetipikus olvasat felé. A narrátor Temerinben van, amely kistelepülés felfogható Újvidék elővárosaként, peremvidék ez, ahol a benzintársaság megalakulásának jubileumára rendezett vacsora helyszínét keresi. A fejezetnek szinte minden jelenete többletjelentést hordoz. November 29-e van, „ugyanezen a napon ünnepelték valamikor a Köztársaság Napját is, de hát hol volt már az a köztársaság, [...] november 29-ét pedig a benzintársaság megalakulásának napjaként tartják számon, tizenöt éve ugyanis ezen a napon kezdték meg tevékenységüket a benzincsempészek” (Danyi 2015, 212). A *vacsora* című fejezet előtt a dugóban való várakozással telő *Európa* című fejezet áll, amelynek utolsó mondata így hangzik: „ez már a célegyenes, és már csak egy kicsi kell, és mindjárt, mindjárt kijut innen” (Danyi 2015, 202). A narrátor traumafeldolgozó próbálkozásának vége felé járunk,

ő már elhatározta, hogy a részéről kész, vége, kilép ebből az egészből, gondolta, [...] és egy pillanatra most mégis elbizonytalanodott, mert

hogyha kész, és ha vége, akkor mi a fenét keres most itt Temerinben, azután viszont arra gondolt, hogy végül is miért ne mehetne el erre az ünnepi vacsorára, mintegy befejezőképpen (Danyi 2015, 212–213).

A vacsorára nem jut el, nem találja meg a vendéglőt, tehát a fejezet címe, *A vacsora* egy beteljesületlen eseményt nevez meg, egy utolsó vacsorát, amin a narrátor nem vehet részt, kimarad ebből is, viszont fontos felismerésekhez jut, amelyek hozzásegítik ahhoz, hogy tényleg „kijusson innen”, és „befejezhesse ezt az egészet”.

A mitikus térbe való belépés a fejezet elején megtörténik: „alig volt forgalom ezen a délutánon, és amíg a buszra várt, egyetlen autót sem látott. A megállóban rajta kívül csak egyvalaki volt, de ez a valaki is mindig úgy helyezkedett, hogy nem lehetett látni az arcát” (Danyi 2015, 205). Az alakról később kiderül, hogy valószínűleg P., pontosabban nem derül ki, de a narrátor úgy gondolja, hogy ő lehet az. P., akinek közvetett segítségével ő a dögeltakarítókhoz került, aki öléltte Celia szeretője volt, és akinek – vélhető – halála hozzásegíti majd a regény végén az ő lehetőség szerinti kijutását, kilépését, megtisztulását. A néptelen város néptelen buszmegállójában való várakozás úgy ér véget, hogy megérkezik az ugyancsak gyanús autóbusz:

furcsán állt ennek a busznak a karosszériája, valamilyen műszaki hibája lehetett, vagy pedig egy régebbi baleset következménye, hogy a karosszéria kissé elmozdult az eredeti helyéről, és nem illeszkedett pontosan az alvázra, hanem néhány fokos szögben elfordult a busz hosszanti tengelyéhez viszonyítva, következésképpen, ha az ember szemből figyelte, ahogy most ő is, akkor a dolog úgy festett, mintha ez a busz nem arra haladt volna, amerre nézett, [...] mint aki próbálja elfordítani a fejét, mert nem akar szembenézni az iránnyal, amerre halad (Danyi 2015, 206).

Az autóbusz belsejében (ahol rajta kívül csak a sofőr és a P.-nek gondolt utas tartózkodik) mélyül és szövegszerűen is konkretizálódik a tér mitológiai aspektusa:

bizonyos pillanatokban úgy tűnt neki, hogy nem is egy városi buszon, hanem hajón utazik, egy megroggyant bárkán, de nem a tengeren, és nem is a Dunán, hanem a pestis sújtotta Velence fertőző csatornáin, és ezt a képzetet erősítette a torkát kaparó kipufogógáz is, amely a padló résein át szivárgott az utastérbe, erről a szagról ugyanis könnyen el lehetett képzelni, hogy nem az elégett gázolaj szaga, hanem a kormos füsté, amely a holtak szigetéről érkezik, ahol a járvány áldozatait halmokba rakva elégetik (Danyi 2015, 207).

Ezek az elemek felidézik a dantei sötét erdőt is, amely kép a folytatásban is megmarad: amikor kiszáll az autóbusból, elkezd keresni a vendéglőt, ahol az állítólagos ünnepi vacsora várja, eltéved, P. is eltűnik, mire a narrátornak eszébe jut, hogy tőle talán megkérdezhetné volna, hogy merre kell menni. Vezetője tehát nincs, így elindul, és tévelyeg a kísértetiesen üres és sötét utcákon, míg egy árokpartra ér, amely árokba bele is csúszik és sáros lesz. Eljut tehát a legmélyebb pontra, a dantei völgybe; a következő részlet egyértelművé teszi ennek az útnak a jelképes konnotációját:

most már látta, hogy nemcsak két zsák van, hanem legalább tizenkettő, mert újabb és újabb zsákokat látott félig elmerülni a latyakban, és arrébb is volt egy, amelyet a nád még azelőtt felfogott, hogy az árok aljára gurult volna, és ennek az oldalát már kikezdte valamilyen rágcsgáló, pocok vagy patkány, szóval a dolog nagyon úgy festett, hogy egy dögemészto árok szélén áll, amelybe előbb kis híján már majdnem bele is esett [...], de már ezen sem lepődött meg különösebben, mert amikor az útkarbantartóknál dolgozott, sok ilyen illegális döglérakóhellyel találkozott, és most egyedül csak azt nem értette, hogy P. vajon mi az ördögöt keresett errefelé – talán azért járt itt, hogy felmérje a helyzetet, merthogy a dögeltakarítók esetleg meg akarják tisztítani a területet? Annak idején ők is felszámoltak néhány dögtemetőt, ez igaz, de a dolog reménytelennek látszott, mert ha egyet eltüntettek, néhány hét múlva két másik jött létre a közelben, persze mi mást is várhattak volna az úgynevezett polgári lakosságtól, amikor az állami vezetés ugyanilyen dögvérmeget hozott létre, nem a kutyák és a disznók, hanem az albánok és a bosnyákok számára, akiket a „harcis események” során százával, ezrével likvidáltak, majd pedig a csillagtalán éjszaka leple alatt kotrógépekkel ásott vermekbe dózeroltak (Danyi 2015, 218–219).

Belecsúszott az iszapos árokba, a dögök közé, a nadrágja is iszapos lett, amit hiába próbált egy ággal letisztítani, „ez a kaparászás inkább olyannak tűnt, mintha egy iszapba mártott ággal akarna írni valamit a nadrágjára” (Danyi 2015, 218), amely „írás” az olvasónak is, de a narrátornak is az ő kényszeres írását juttatja eszébe, ami a regény alapmotívuma, a narrátor igyekezete, hogy az írás aktusa által megtisztuljon. Itt, az árokban, a dögök mellett, amely szituáció – értelmezésem szerint – képletes, mint ahogy az egész fejezet is, szembesül azzal a ténnyel, hogy a feldolgozás folyamata egyenlő az áldozatokkal (a dögök közé kerül) és a gyilkosokkal (iszapos írás a nadrágján) való azonosulással. Itt, ebben az árokban érti meg ő is, hogy kik a dögeltakarítók:

abban sem volt többé biztos, hogy tulajdonképpen kik is voltak ezek a dögeltakarítók, mert az is lehet, hogy az utak karbantartása és a döögök eltakarítása csak valamilyen eszköz, és nem maga a cél volt, hiszen a koordinátor kétértelmű üzeneteire már akkor is figyelte, amikor a távcsöves puskákkal agyonlőtt rókákat kellett begyűjteniük a határ közelében, és most Brazo meg Od, a két közvetlen munkatársa is észébe jutott, hiszen ők ketten kiképzőtisztek voltak Boszniában, [...] most már egészen biztos volt benne, hogy alaposan kiszűrtak vele, mert ő kezdettől fogva elhitte, hogy a dögeltakarítóknál végzett munkájával magasabb célokat szolgál, és hogy ezáltal ő maga is megisztul azoktól a dolgoktól, amelyeket korábban tett (Danyi 2015, 221–222);

az igazság pedig, amit a mélyből látott, nem más, mint hogy felettünk az ég van, alattunk pedig a föld, amelybe a dögeltakarítók dózerolták a halottakat, gondolta, és ebben a percben sikerült rájönnie, hogy kik is lehettek valójában az úgynevezett dögeltakarítók, merthogy ezt a társaságot nagy valószínűséggel abból a különleges katonai alakulatból hozták létre, amelynek a feladata a lemészárolt bosnyákok és albánok gyors és lehetőleg nyomtalan eltüntetése volt (Danyi 2015, 228).

A dögeltakarítók tehát csak „úgynevezett”-ek, valószínűleg ők a mindenkori eltakarítói az emberi kegyetlenség, gyilkosság látható nyomainak, archetipikus, allegorikus figurák, ösztönlények, a háború nyomainak eltüntetői. Od örökké vizek, Brazo köpköd, a narrátor pedig közékük keveredik, a háború tehetetlen áldozatainak egyikeként. Nem a meggyilkolt áldozatok, hanem a gyilkos áldozatok oldalára, egész hátralévő életében megnyomorítva hurcolja magában a háború nyomait, bűneinek terhét. Miután az árokparton eljut ezekre a felismerésekre, már nem keresi többé a vacsora helyszínét, hanem hazaindul. Az út hazafelé éppoly sejtelmes, mint odafelé volt:

a megállóban már ott állt az üres autóbusz, járó motorral és sarkig kitárt ajtókkal, és noha a sofőrt nem látta sehol, felkapaszkodott a hátsó ajtón, és leült az ablak mellé, a kipufogógáz persze ugyanúgy beszivárgott az utastérbe, mint odafelé menet, de már nem törődött vele, és akkor úgyszólván a semmiből előkerült a sofőr is végül, felugrott a buszra, belezötytyent a vezetőülésbe, és már indultak is, felbőgő motorral, fekete füstfelhőket hátrahagyva, az ajtók pedig menet közben csukódtak be nagy szusszanással (Danyi 2015, 230).

Ezután következik az utolsó, *A tenger* című fejezet, a tenger, ami a kiút, a megtisztulás, a szabadulás jól ismert szimbóluma a vajdasági magyar iroda-

lomban. Itt zárul *A dögeltakarító* narrátorának története, aki végül mégis eljut a megtisztulás/megnyugvás állapotába.

Azonban amennyiben elfogadjuk, hogy P. a háborús bűnöket elkövető alteregója a narrátornak, úgy a regény zárlatának értelmezése az is lehet, hogy P. tengerbe fulladása teszi lehetővé számára a felszabadulást. A regény zárlatának ezt az értelmezését árnyalják Makai Máté gondolatai:

Danyi hőse végül a spliti katedrális tornyából tekint körbe – végső soron a fejezetek címe is ezen alapul –, és veszi számba a helyeket és az eseményeket, ahol járt, és azok számára fontos jelentéseit. Tudomásul veszi, hogy ismerőse, P. maradványait hordja a partra a megtisztító erejű sós víz, és itt talán arra is gondolhatunk – megint –, hogy P. lehetne a főhős is maga, de mégsem ő az, mert ő a túlélő. Annak pedig az a sorsa, hogy bár megúsza a mészárlást, ne ússza meg az emlékezést, és neki kell utat és értelmet találnia a tetemek között, akiknek „már” nincs története. Ez ugyanakkor épp annyira bevégezhetetlen, mint a mondat, amit csak mondani lehet, ismételni, de végül meg kell próbálni pontot tenni a végére (Makai 2016, 1).

A mitikus hagyomány jelenléte szimbolikus és formai elemek által

A regény biblikus/mitikus olvasatának lehetőségét egyéb szöveghelyek is lehetővé teszik. Celia rendkívüli szerepe a narrátor életében végigvonul a regényen, amit egy bibliai hasonlattal tesz hangsúlyossá: „az ablakon át nézte Celiát, akinek a vörös haja csipkebokorként izzott fel egy tengerparti estén, és azután alaposan össze is égette ez a lángoló csipkebokor” (Danyi 2015, 119). A megtisztulás vágya és elképzelt lehetősége is jellemző témája a regénynek, ami olykor valamiféle özönvíz képével párosul, mint például a budapesti kormányellenes tüntetés fantáziájában, ahol a dögeltakarítók is megjelennek mint archetipikus alakok, és a hamu is, ami szintén a megtisztulás bibliai szimbóluma:

a készenléti rendőrség vízágyúai a tüzeket majd eloltják, úgyhogy az is lehet, hogy nem a tüntetők tüze, hanem a rohamrendőrök vize fog végezni velük, és azután jöhetnek a dögeltakarítók, hogy az átázott hamut fellapátolják a ciánkék furgonokra, Od majd káromkodik, Brazo meg nagyokat köp, és az átnedvesedett lucskos hamut kiviszik a domboldalra, és odaszórják a fűbe, a vastag törzsű fák közé, a leveleken átszűrődő napfény foltjaira, vagy ki tudja, az is lehet, hogy szappant főznek belőlük, mosószappant, és ez még jobb lenne, mert állítólag a hamu az egyik legerősebb tisztítószer, és akkor a hamuból főzött mosószappanokkal

tisztára lehetne mosni a katonaingeket és a korallpiros bugyikat és a kórházi pizsamanadrágokat, és tisztára lehetne mosni velük mindent, amit a nemzeti színek összemaszatoltak, talán még a nemzeti lobogókat is tisztára lehetne mosni ezekkel a hamuból főzött szappanokkal (Danyi 2015, 200–201).

Az utolsó fejezet megtisztulása is víz által történik: „azért jött, hogy kioldja, kimossa, kilúgozza őt magából a tengerrel, és lényegében nem is csinált mást ezekben a napokban, csak ült a parton, és a tengert nézte, [...] és a Harmadik Birodalom kétmárkása is kagylók, kövek és korallok közt hevert odalent, hogy majd tíz vagy húsz vagy száz év múlva a sós víz szétmarja, feloldja és feloldozza” (Danyi 2015, 241). Ahogy a bibliai özönvíz minden bűnt elmosott, úgy a tenger is (ami elpusztította P.-t) feloldja majd a bűnöket.

A regény formailag is idézi a mitikus-eposzi hagyományt, az elbeszélői szövegfolyam áradásával, az ismétlésekkel (történetrészek többszöri elmondása), állandó jelzőkkel (nemzeti lobogókkal feldíszített Andrassy út, székrekedéses Magyar utca, kormányellenes tüntetők...), azzal pedig, hogy hét fejezetből áll, és a hetedik fejezetben ér el valamiféle nyugvópontra a történet és a narrátor, a bibliai Istent, tökéletességet, teljességet szimbolizáló hetes szám kontextusában is elhelyezi a történetet.

Apák és fiúk

Sirbik Attila regényét a recepció leginkább nemzedéki szöveggént⁶, esetleg farmernadrágos prózaként értelmezi, és valóban a regény olvasásakor az az egyik legerősebb olvasói tapasztalat, hogy szabadkai magyar tinédzserek kábult, tehetetlen mindennapi tengődéséről szól. Amellett, hogy ez nyilván valóban így van, olvasható a regény más aspektusból is, aminek kiindulópontja lehet a szerző nyilatkozata a regény keletkezéstörténetéről a 2015-ös *Könyvhét* című online folyóirat interjújában: „Először egy kísérleti rövidfilmhez írtam egy történetet, forgatókönyvet egy furcsa apa-fiú kapcsolatról és a nudizmuson keresztül Jugoszlávia széteséséről” (Kurcz 2015).

Olyannyira hangsúlyos szerepe van az apának/apáknak a regényben, hogy nehéz nem a mitológiai, freudi–jungyi értelmezéshálózatban olvasni. A narrátor apja magatehetetlenségében, érzelmi, idegrendszeri gyengeségében a nála gyengébb fián vezeti le feszültségét, gúnyolja, alázza, így a fiú apjához való viszonyát a gyűlölettel, megvetéssel vegyes félelem határozza meg. Az apa-fiú rivalitás

⁶ Nemes Z. Mária rövid, tömör mondatára a regény fülszövegén („Sirbik Attila szövege generációs kulcsregény”) nagyon sok értelmező támaszkodott, lásd például Vidosa 2016, de maga a szerző is részben egyetértett vele, lásd Kurcz 2015.

klasszikus esetével állunk szemben tehát, ám jóval több is van ezzel kapcsolatban a regény világában, ugyanis az, hogy „elkürt egy nemzedék vagyunk” (Sirbik 2015, 154), az apák hibája, akik két csoportra oszthatók: azokra, akik részt vettek a délszláv háborúban, és azokra, akik nem. Az ebben az időszakban tinédzser éveiket élő fiúk mindenképpen sérültek. A narrátor apjáról megtudjuk, hogy nem volt katona, mégpedig azért, mert kiderült, hogy alkalmatlan a sorkatonai szolgálatra (Sirbik 2015, 14), emiatt frusztrált, hiszen ez nyilván a férfiaságát kérdőjelezi meg, amit a fia is ekképpen értelmez. Az apa frusztráltságában fiát alázza, szimbolikus jelentése miatt nagyon fontos a többszöri gúnyolódása amiatt, hogy a fiú fél a padlásra, majd később Rovinjban a St. Euphemia korhadt lépcsőin felmenni. Képtelen az apák azon szerepét betölteni, hogy bátorítsák fiukat a felemelkedésben, hogy segítsék férfivá válásukat, de ez nemcsak a narrátor esetében van így, hanem az egész nemzedékében, hiszen „levágták egy országnyi férfi faszát” (Sirbik 2015, 151). Ezért a narrátorral egykorú fiúk céltalanul tengetik idejüket, kocsmáznak, buliznak, verekednek, drogoznak. A fiúban többször is felmerül az apagyilkosság gondolata, amire végül nem lesz szükség, mert az apa a háború éve alatt lassan teljesen leépül szellemileg, fizikailag. Az apa képét – bűnrészességét a kollektív és a fia életében jelen lévő bűnökért – árnyalja az, hogy lopásra kényszeríti a fiát, aki kezdetben még nem akar ebben részt venni, később azonban már számára is természetessé válik, hogy biciklit, dobokat, szüleitől pénzt stb. lop. Ennek a regénynek a narrátora is tele van szorongásokkal, az egyik, hogy úgy érzi, nem tud beszélni, amit egy érzékletes képpel ábrázol: hungarocell van a torkában, amit nem tud lenyelni, és nem tud tőle megszólalni. Ez a szorongás is az apához kötődik:

akkor megint hallgathatod a kibaszott káromkodásait lefekvésig, és azt te sem akard, mert az olyan, mintha hungarocellt kellene enned, nyelned végeérhetetlenül. Úgy érzem ilyenkor, hogy megtelik a szám meg az egész gyomrom hungarocellel, de nem tudok már nyelni, nem tudok már több hungarocellt leküldeni a torkomon, nem tudok már soha többé beszélni, csak ezek az apám által motyogott, mormolt szavak, az élet sötétségére, rettenetére, a gyűlöletre, a halálra, a fájdalomra vonatkozó szavak tapadnak a hungarocellhez, és majd évek múlva is úgy érzem, hogy ez szívódott fel és raktározódott el a testemben (Sirbik 2015, 24).

Mindenki ott szeg törvényt, ahol tud, hiszen a tét az életben maradás. Ezért lopnak, csempésznek, hazudnak, a körülmények kényszerítik őket erre: „rendőrök jártak házról házra, razziáztak, tanulta mindenki a tagadást, tanulta mindenki a rezzenéstelen arccal mondott hazugságokat, hazudni a kapuban, hazudni a lépcsőházban, meg a szomszédal egyeztetni, ki mit mondjon, miféle hazugsá-

gokat” (Sirbik 2015, 150). Az apa/apák kollektív bűnössége kontextusában így különös értelmet nyer Tito apaként való értelmezése: „most az egész ország, az egész Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság szépen állva csöndben van, mint mi itt a tanteremben Tito elvtársra, legjobb barátunknak és mindannyiunk apjának halálára emlékezve” (Sirbik 2015, 73).

Meztelenség, szabadság kontra öltözet, determináltság

A számos negatív jelentéssel terhelt apa alakjához fűződik egy másik toposz a regényben, ez pedig a fent idézett interjúban is elhangzó meztelenség, ami a regényben a külföldiekhez (német turisták) és a tengerhez, Rovinjhoz kapcsolódva jelenik meg. Az apa „Rovinjban állandóan nudistastrandra jár” (Sirbik 2015, 26), miután kitör a háború, és nem mehetnek többé a tengerpartra, otthon, a kelebi-ai erdőben titokban, mintegy rituáléként folytatja a nudizmust. A meztelenség a szabadság jelentését hordozza, így csak a külföldiek számára lehet természetes, akik mintha más univerzumban élnének, és ezért is lehetnek meztelenül: „A hotelban a német turisták meztelenül flangálnak, nem sürgeti őket senki, mintha egészen máshogy számolnák az időt. Izgat ez a meztelenség, ez a másként hullámzó idő” (Sirbik 2015, 26). A szabadság, a meztelenség ellentétéként jelenik meg a regényben a bandázó fiatalok körében az öltözék, mint megkülönböztető szimbólum. Az öltözék meghatároz, behatárol, barátokká vagy ellenségekké tesz.

Nehéz elkerülni, hogy ne nézzék az embert valamelyik banda tagjának, mert sok az olyan, akinek valamilyen külső jegy az ismertetőjele. Mit tudom én, hosszú haj meg zöld cipő a kelebiásoké, térdig érő sárga esőkabát fekete ingen a neutralacoké, meg ilyenek. Na, ez lett az én vesztetem, mert a neutralacok nemrég összekaptak a város hírhedten erőszakos, vágósúlyban lévő főromájával, Sebóval, aki valószínűleg bosszút esküdhetett, és most mindegy neki, kit pofoz a falhoz, csak neutralac legyen mindenképp. Nekem meg szerencsétlenségemre ugyanolyan hosszú, sárga esőkabátom van, mint nekik, amit ráadásul egy buckássá vedlett, volt neutralaccal cseréltem egy kockás dzsekiért. Sebo meg nem kérdezősködik, meg azt sem hagyja, hogy magyarázkodjak, csak annyit mond, miután elélem toppan az építészeti középiskola közelében egy sarok mögül, hogy a neutralac jó kurva anyádat! (Sirbik 2015, 87.)

A felnőttek nemzeti alapon folyó háborúja zajlik a gyerekek között is, amit tulajdonképpen az öltözék, a külsőségek, a színek indukálnak. A *dögeltakarító*ban is központi szerepe van a színek ilyen szerepének: „az esti sétáira több krétát is vitt magával, színes krétákat, pontosabban nemzeti színű krétákat, és

így járta végig a Telepet meg a Limánt, kék, fehér, piros krétákkal a zsebében, és tulajdonképpen elég kiválasztani három színt, hogy az ember nyakig süllyedjen a mocsokba” (Danyi 2015, 101).

A Biblia mint érvénytelen hivatkozási alap

Míg *A dögeltakarító*ban jelöletlen utalásokként, vagy szövegtechnikai eljárásokban volt jelen a bibliai, mitológiai hagyomány, addig a *St. Euphemiában* a Bibliából vett jelölt idézeteket találunk a legtöbb fejezet élén lévő mottókban. Mikola Gyöngyi értelmezése szerint ezzel „[a] vallásos vagy szakrális motívumok [...] önmaguk paródiájává válnak, lelepleződik ürességük, hamisságuk vagy legalábbis számunkra való elérhetetlenségük” (Mikola 2015, 10). Danyi Zoltán regényében a biblikus, mitikus hagyomány mint világ- és önértelmezési alaptextus van jelen a fentebb idézett toposzok vonatkozásában, Sirbik Attila regényében viszont a Biblia mint (talán elsősorban vallási szöveggként) érvényét vesztett hivatkozási alap. Ez megmutatkozik például abban, hogy a paratextusok Bibliából vett idézetei ellentmondásban vannak a főszöveg tartalmi elemeivel, a bibliai nyelv a regény nyelvének profanításával, ami nemcsak a nyelvi durvaságokban reprezentálódik, de például abban is, amikor a narrátor azt meséli, hogy a gyülekezetben a szentlélek ajándéka azt jelenti, hogy „számomra érthetetlen nyelven jönnek ki hangok a számon, szavak, mondatok” (Sirbik 2015, 58), vagy a következő részletben:

a heti két óra hittanhoz egyéb feladatok is társulnak, például a kötelező vasárnapi miselátogatás a spéci, öntapadós, csillogós szentképért, az a legfaszább, akinek a legtöbb van, de legalábbis az égő, ha alig van, a szentet ábrázoló matricák a legmenőbbek, amit az atya oszt ki mindig a misét követő szerdán, a hittanóra elején, ezekkel lehet csencselni a templomban (Sirbik 2015, 45).

A regény központi szimbóluma – a *St. Euphemia*-torony Rovinjban – a narrátor számára csak mint elérhetetlen múltbéli kép van jelen, számára nem hozhat megváltást, de még annak a reményét, illúzióját sem („Kifogások végtelen sora pulzál bennem, és lehetetlenné teszi a teljes nyugalom elérését” [Sirbik 2015, 180]), szemben *A dögeltakarító* narrátorával, aki eljut a maga spliti tornyába, és onnan szétnézve átél valamilyen megnyugvást, megtisztulást, persze, azt nem tudhatjuk, hogy ez mennyire „teljes” vagy végleges, vagy akár csak elégséges.

Regionális jellegzetességek

A regények értelmezésében elsősorban az eddigiekben tárgyalt elemek bírnak nagyobb súllyal, a regionális jellegzetességek jelenléte a szövegekben abból a szempontból érdekes mégis, hogy lássuk, mik azok a régiókban, kultúránkban jelen lévő elemek, amik annyira meghatározóak, hogy velük érzékletesebbé, jelentéstelibbé tehető a regények által bemutatott világ.

Kocsmá

A *St. Euphemia* narrátorának életét elsősorban a bandázás, kocsmázás tölti ki. Tét nélküli korban élnek, hiába próbálnak dolgozni, munkát nemigen találnak, ha sikerül is valamivel pénzt keresniük, az olyan jelentéktelen, hogy a kocsmázáson kívül nem elég semmire. Infláció van, az ország ellen gazdasági embargo van életben, szüleik fizetése sem elég semmire, fölös energiájukat sokszor verekedésekben vezetik le. Cél nélkül utazgatnak egyik városból a másikba, oda is csak azért mennek, hogy ugyanazt csinálják, amit otthon. A *dögeltakarító* narrátora más életformát követ, de egy súlyos mondatban reflektál erre az állapotra az élehetlenség és a menekülés kényszerének okaként: „aztán egy telefüstölt kocsmában élük le az életüket, mint egy elhülyült barom, úgyhogy el kellett volna már húzni a gecibe innen” (Danyi 2015, 54). A lézengés, ide-oda hánykolódás az ő életére is jellemző, de mindig valamilyen céllal van úton, bár legtöbbször ezt a célt nem sikerül elérnie, és az utazása eredménytelen marad. Kezdet és vég nélküli országúton bolyongnak mindketten, mint Kurázszi mama, mint Beckett figurái. A regény abszurd vonását Szarvas Melinda is kiemeli, és azt is, hogy az abszurd nem teljesen a beckett-i értelemben vonatkozik Danyi regényére: „Danyi kötetében az *abszurd* nem értelmetlenséget jelent, nála az *abszurd* épp mint egy lehetséges valóság jelenik meg, mely a maga keretein belül igenis bír értelemmel” (kiemelés az eredetiben) (Szarvas 2016).

Színek, ízek

A *dögeltakarító* visszatérő témája a címer, ami először mint a háborút kirobbantó jelkép jelenik meg Újvidék falain, és amit a narrátor magánakciók keretében próbál semlegesíteni, majd néhány évvel ezután ő maga rak ki mozaikból egy tízszer tizenkét méter széles spliti falra, jelképezve ezzel, hogy áldozat és gyilkos is egy személyben és azt is, hogy tehetetlen az uralkodó erővel szemben. A nemzeti ellentét mindkét regény állandóan visszatérő témája, hol tragikus, hol ironikus elbeszélői módban. A *St. Euphemiában* a kamasz megdöbbenve figyel fel a nemzeti ellentétekre, hiszen az eddigi élete során különböző nemzetiségű emberek békében megfértek egymás mellett, a nyolcvanas évek végétől azonban

ez a titói rezsim alatt mesterségesen fenntartott béke rohamosan felszámolódott. „Olyanokat hallani, hogy vegyes házasságok bomlanak fel, meg hogy le horvát meg magyar kurva anyázták egymást az emberek” (Sirbik 2015, 97). Ugyanakkor a különböző nemzetek több évszázados együttélésének a nyomai kitörölhetetlenül benne vannak az emberekben, kulturális, mentalitásbeli összefonódások ezek, amik a nemzeti alapon kirobbanó háború ellenére sem tűnhetnek el. Jellemzően inkább *A dögeltakarító*ban történik erre többször (ironikus) utalás, amikor például a narrátor kihallgatja egy étteremben három férfi beszélgetését arról, hogy „kinek a nemzeti étele a csevap, a szerbeké, a horvátoké vagy a bosnyákoké, persze mind a három alak előtt egy-egy tál csevap gőzölgött, kockára vágott vöröshagymán sorakoztak egymás mellett a húsrudacsok, mint a lövedékek, és miközben ajvárba mártogatták és tömték magukba a kaját” (Danyi 2015, 196). Hasonlóan jeleníti meg ugyanezt a problémát Jelena esete, aki a volt Jugoszlávia területéről szerez magának szeretőket, hogy így a hálószobájában egyesítse újra az országot, vagy amikor a narrátor Dalival azon vitatkozik, hogy a magyar, a szerb vagy a horvát kurvák a jobbak-e. A csevap mellett a másik jellegzetes étel a burek és a joghurt, ami mindkét regényben többször megjelenik. Szintén *A dögeltakarító*ban esik szó a burekról, abban a részben, amikor a narrátor egy szobafestő barátjáról gondolkodik, aki a háború idején vegetáriánus lett, ezért őt

mindenki hülyének nézte, mert a vajdasági ember a kukoricapelyhet is pirított szalonnával eszi, a burekot pedig nem olajban sütik, hanem zsírban, a tésztát is disznózsírral mázolják át, ettől ragyog olyan szép fényesen a frissen sült burek, persze a szobafestő erről nem tudott, úgyhogy a vegetáriánus korszakában is disznózsírtól csöpögő burekot evett (Sirbik 2015, 29),

a narrátorról viszont megtudjuk, hogy ő már nem eszik burekot, mert megüli a gyomrát, és inkább sárgarépat ropogtat. A gyomra – mint később megtudjuk – a határon való várakozások során ment tönkre, a benzincsempészség miatt idegességtől. Ezekben az években amellet, hogy az egészségét elveszítette, az identitása is megkérdőjeleződött. Az élehetetlen körülmények miatt mindkét regény narrátora szinte állandóan úton van határon belül és kívül, ám megnyugvásra sehol nem talál, mindenhol idegenek, kívülállók, ezért mindig visszatérnek Vajdaságba, ahová még mindig a leginkább tartozónak érzik magukat, persze rövidesen újra útra kelnek, mert az a hely, ami az otthonuk volt, más világgá lett már.

Kollektív hipnózis

Talán ezt a lehetetlen helyzetet is jelképezheti a kancsalság, az iránytévesztés, ami szintén mindkét regényben megjelenik. *A dögeltakarító*ban a fentebb említett Temerinbe tartó busz esetében, ami nem arra néz, amerre megy, „mert nem akar

szembenézni az iránnyal, amerre halad” (Danyi 2015, 206), a *St. Euphemiában* pedig az újvidéki fotós *Strabismus* című sorozatának leírásában, amivel a művész-nő „a kancsalságot egész Szerbia nagy metaforájává tágítja” (Sirbik 2015, 141). Bár a narrátor más értelmezését adja a kollektív kancsalságnak, értelmezhető talán úgy is, hogy az egymás ellen forduló nemzetek saját természetük ellenében lettek ellenségekké, hiszen ebben a térségben már olyan régóta együtt élnek, hogy igazából nem sok különbség van közöttük. Egy ételt esznek, egy italt isznak, és nem lehet már megmondani, hogy melyiknek mi volt az eredete. Egy másik jelkép, ami szintén mindkét regényben jelen van, magyarázhatja ezt a „kancsalságot”, azt, hogy az itt élő emberek mintegy hipnózis alatt egyik napról a másikra ellenségnek kiáltották ki az addigi barátaikat. Az egyik ilyen *A dögeltakarító* már szintén említett jelenete, amikor a temerini buszba a padló résein át szivárog be a kipufogógáz, ami „nem az elégett gázolaj szaga, hanem a kormos füsté, amely a holtak szigetéről érkezik” (Danyi 2015, 207), a másik a *St. Euphemiában* a rokkant Pista háza, amely „olyan zavarodott és kilátástalan szarszapot áraszt magából, amely, ha az ember nem vigyáz kellőképpen, és nem lép le még a megfelelő időben, képes valamiféle mérgezett gázként beáradni a vérébe” (Sirbik 2015, 88–89). A „mérges gázok” a levegőben vannak, és nem lehet előlük megmenekülni.

Szorongás

Danyi Zoltán regényének szövegszervező elve a narrátor szorongása és az ebből fakadó különböző testi tünetekkel való állandó küzdelme, ami már a regény első mondatában megjelenik: „Megmozdult a föld, mondta, vagy lehet, hogy csak a lába remegett, [...] rengett, napok óta érezte, hogy remeg” (Danyi 2015, 7). Később: „a hosszú várakozás mindenkit idegessé tett, neki például az idegesség miatt összeszűkült a gyomra, nem tudott rendesen enni”. A *St. Euphemiában*: „Nem akarom elhinni, hogy idáig fajult a dolog. Amikor Pavle délután azt mondta, gyökerestől kell megoldani a problémát, miközben egy kis romagyereket focilabdának tekintett, összeszorult a gyomrom” (Sirbik 2015, 36). A szorongásoknak különböző testi tünetei és okai vannak ebben a regényben is, egy másikat így ír le a *Jenki* című utolsó fejezetben: „Teljesen felborult és kiüresedett az ilyen és ehhez hasonló fogalmak értelme, nekem akkoriban lesz olyan feszes a segglyukam, az a gyűrűizom, ami, ha valakinek feszes, arra azt is mondják, olyan vagy, faszikám, mint akinek zabszem van a seggében. Hát én a mai napig nem tudom kilazítani” (Sirbik 2015, 150). A szorongás azonban látszólag ok nélkül, „váratlanul” is megjelenik: „mi a fasztól félek megint, mi a fasztól szorongok, akkor miért nem hoztam be legalább egy flakont este, ki gondolta, gondolta a faszom, hogy reggel, ébredés után megint szorongani fogok” (Sirbik 2015, 16–17).

Traumaregények

Dolgozatom utolsó részében a traumaelméletek kontextusában tesztek kísérletet a vizsgált regények értelmezésére.

A fentiekben is már több helyen emlegetett különbségeknek nagy része a két regény között a traumaelméletek segítségével is értelmezhetőek. A témában egyik legismertebb elméletet Dominic LaCapra fogalmazta meg, tanulmányában a hiány, veszteség, illetve a strukturális és történelmi trauma fogalmait vezetve be. Sirbik Attila regényének nagy része a narrátor állandó szorongását, feszültségben és az értelmetlenül töltött napok végtelenségében veszteglő állapotát jeleníti meg, a háború kitörése előtti megfoghatatlan, majd a háborút kívülről szemlélő/érzékeli szorongást, azaz a strukturális trauma és hiány állapotát. Danyi Zoltán narrátora ezzel szemben a háborút megjárt ember nézőpontjából megélt, emlékeiben jelen lévő traumáiról beszél, azaz az ő narrációja egy történelmi traumát és veszteséget idéz meg.⁷ „A történelmi trauma (például a Soá) traumatizáló eseményei azonosíthatók, míg a strukturális trauma (mint a hiány) nem egy esemény, hanem a történelmi trauma lehetőségének szorongást generáló feltétele” (LaCapra 2006, 7). Itt kell viszont megemlíteni Bence Erika megállapítását (Bence 2016), amely felhívja a figyelmet a Danyi-regény narrátorának már a háború előtt megjelenő pszichoszomatikus tüneteire – azaz LaCapra terminusai alapján, hasonlóan a Sirbik-regény narrátorához, mintegy a strukturális trauma tüneteiként is olvashatóak ezek a „jelek”.

A recepció mindkét regénnyel kapcsolatban kiemeli a traumafeldolgozás akusztusát, jelen dolgozat is tárgyalja az írásnak, beszédnek ezt a szerepét, ami nemcsak magában a regények létrejöttében manifesztálódik, hanem a narrátorok által megnyilvánuló beszédformában is. A traumatikus események elmondása az elméletek szerint feltétele a feldolgozásnak, a hiányt veszteséggé alakításnak, azonban ez a probléma természetéből adódóan nem olyan egyszerű. Az egyik nehézség, hogy csak akkor lehetséges a trauma feldolgozása, ha az elbeszélte történetet van, aki meghallgatja, azonban „a trauma történetét meghallgatni fájdalmas dolog, maga is kisebb trauma: a hallgatónak készen kell állnia arra, hogy a trauma terhet a meghallgatás időtartamára a beszélőtől átvegye. Így tudja a hallgató – a tanú – a beszélőt ahhoz segíteni, hogy az koherens narratívát hozzon létre abból, amit átélt” (Menyhért 2008, 5), ami már önmagában is a feldolgozhatóság feltétele/jele: „Az, hogy egy történetet valaki meg tud hallgatni vagy el tud olvasni, annak a bizonyítéka, hogy a történet már nem elmondhatatlan. A másik, a hallgató, az

⁷ A hiány-strukturális trauma, veszteség-történelmi trauma párhuzamra lásd Takács Miklós: *A kulturális trauma elmélete a bírálókat tükrében*. „Nem tévedünk nagyot, ha a hiányt a strukturális traumával azonosítjuk, a veszteséget pedig a történelmi és individuális traumával” (Takács 2011, 42).

olvasó visszaigazolása nélkül a trauma nem minősülhet elmondhatónak” (Menyhért 2008, 9). A *dögeltakarító* traumafeldolgozó kísérlete ebből a szempontból nem lehet teljes, hiszen a narrátor legtöbbször nem talál aktív hallgatóra, bár felmerül bennünk a kérdés, hogy miért olyan „hallgatókat” választ (a német egészségügyi nővér és hajléktalan, a jégkockák az italában), akik nagy valószínűséggel nem tudják, nem akarják meghallgatni. Mintha egyszerre akarná is elmondani meg nem is, ami a trauma természetéből adódóan könnyen érthető.

A repedezettség, töredezettség mindkét regény tematikai és formai jellemzője is, mint ahogy a testi tünetekben megmutatkozó elfojtott emlékezet is. A *dögeltakarító* narrációjában ezek mellett végig jelen van a kényszeres ismétlés is, amely jegyek mind összefüggésbe hozhatók a traumaelmondás nehézségeivel (lásd Pintér 2014, 41–42; Takács 2011, 45).

A trauma természetéből fakadó gáton kívül az elmondhatóságnak van egy másik nehezítő tényezője is, ez pedig maga a nyelv, ami a megszokott, állandó formájában alkalmatlan a trauma elbeszélésére, „megkísérti a nyelvvesztés réme” (Bényei 2009, 14, 16), ezért először is meg kell teremteni egy újat, amelyen ez lehetővé válhat. A trauma következtében létrejött nyelvvesztés együtt jár az identitásvesztéssel is, de amint azt Somogyi Gyula (Somogyi 2001, 24–25) kifejti tanulmányában, ha sikerül az elbeszélőnek megtalálnia/megteremtenie az új nyelvet, akkor azzal a kollektív trauma elszenvetőit is kiemeli a névtelenség/elfeledettség homályából.

Összegzés

A két 2015-ben megjelent regény a balkáni háborúk közvetlen és közvetett traumáit dolgozza fel, amely feldolgozás színtere elsősorban a verbalitás. A regények narrátorai, mint láttuk, más-más technikával, de osztott személyiséget jelenítenek meg, ezzel mintegy feltételezik a személyes traumafeldolgozás átvitelét a kollektív traumafeldolgozás felé. Mindkét regény- és szövegvilág hangsúlyosan idézi a biblikus, mitologikus hagyományokat, ezzel beemeli a délszláv háborúk és azok hátországának történetét egy kollektív narratológiába. A XX. század Európában az első világháborúval kezdődött, és a délszláv háborúkkal végződött. A XXI. századból visszatekintve magától értetődőnek tűnik ennek a „záróaktusnak” a mitologikus párhuzama, és a további kutatás is érdekes és eredményes lehet ebben a kontextusban.

Mindkét regény egy ország darabokra hullását és az ezzel járó traumák áldozatainak túlélési küzdelmeit tematizálja. Névtelen narrátorok által elmondott történetek egy névtelen, időről időre változó nevű országról. Feldolgozási kísérletek, amik teljesen sikeresek nem lehetnek, de egy-egy mozaikot hozzátesznek

ahhoz a képhez, amely meg próbálja mutatni ezeknek az éveknek a történeteit. „Úgy éreztem, nem történik semmi történetyszerű, hogy minden összeviszva van és kiszámíthatatlan, hogy tele minden kihagyásokkal” (Sirbik 2015, 126).

Kiadások

Danyi Zoltán. 2015. *A dögeltakarító*. Budapest: Magvető.

Sirbik Attila. 2015. *St. Euphemia*. Újvidék–Budapest: Forum Könyvkiadó–Magvető.

Irodalom

Beke Zsolt. 2016. Háború. Nyelv? *Új Szó online*, november 26. <https://uj szo.com/kultura/haboru-nyelv> (2019. szept. 24.)

Bence Erika. 2016. Mondhatnánk, hogy traumairodalom. *Vár Ucca Műhely* (51): 80–83. http://epa.oszk.hu/03000/03081/00001/pdf/EPA03081_varuccamuhely_2016_1_51_szam_080-083.pdf (2019. okt. 27.)

Bényei Péter. 2009. A közösségi trauma irodalmi reprezentációja. *Létünk* 7–19. http://adattar.vmmi.org/cikkek/1804/letunk_2009.03_02_benyi_peter.pdf (2019. okt. 27.)

Dege Sándor. 2015. Sirbik Attila: *St. Euphemia*. [olvaslak.hu](http://www.olvaslak.hu). szeptember 23. http://www.olvaslak.hu/2015/09/23/sirbik-attila-st-euphemia/?fbclid=IwAR0RJKPgGp47pIVVdzAvEwuILfL0IbWIM8XPG75wMIH2EaTGHKvwKB4_kHs (2019. szept. 23.)

ÉS-kvartett – Danyi Zoltán A dögeltakarító című regényéről. *Élet és Irodalom június* 3. <https://www.es.hu/cikk/2016-06-03//es-kvartett-danyi-zoltan-a-dogeltakarito-cimu-regenyrol.html> (2019. aug. 9.)

Kurcz Orsolya. 2015. „Az élet nem lányregény”. *Könyvhét* 9. 27. <http://www.konyv7.hu/magyar/menuPontok/felso-menusor/folyoirat/az-elet-nem-lanyregeny--sirbik-attila> (2019. aug. 6.)

LaCapra, Dominik. 2006. Trauma, hiány, veszteség. Ford. Gyimes Júlia. *Café Babel* (53): 89–97. <http://www.cafebabel.hu/szamok/hiany/lacpra> (2019. okt. 31.)

Makai Máté. 2016. A múlt az egy dög. *Irodalmi Szemle* 01. <https://irodalmiszemle.sk/2016/01/makaimate-a-mult-az-egy-dog-danyi-zoltan-a-dogeltakarito-cimu-koteterol/?fbclid=IwAR06GQrOeJuybqwuPAHTOUogjXijx64XWpCEwh7ciVhPAOuaN4bXrYZdhGo> (2019. szept. 23.)

Menyhért Anna. 2008. *Elmondani az elmondhatatlant*. Budapest: Anonymus–Ráció. <http://www.menyhertanna.hu/olvasoszoba/elmondani-az-elmondhatatlant-trauma-es-irodalom/> (2019. okt. 27.)

Mikola Gyöngyi. 2015. „Elmondani a magyaroknak”. *Kalligram* 10. <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2015/XXIV.-evf.-2015.-oktober/Elmondani-a-magyaroknak-Danyi-Zoltan-A-dogeltakarito> (2019. szept. 23.)

Pintér Judit Nóra. 2014. *A nem múltú jelen: trauma és nosztalgia*. Budapest: L’Harmattan.

Piszár Ágnes. 2015. A háború patológiája. *Híd* (9–10): 157–161. http://epa.oszk.hu/01000/01014/00129/pdf/EPA01014_hid_2015_09_10_157-160.pdf (2019. okt. 31.)

Sánta Szilárd. 2015. Mozaika Európa. *Új Szó online*, szeptember 24. <https://uj szo.com/kultura/mozaika-europa> (2019. szept. 23.)

Shakespeare, William. 1993. *Hamlet*. Ford. Arany János. Budapest: Ikon Kiadó.

Somogyi Gyula. 2011. Dekonstrukció és etika között. A trauma alakzatai Shoshana Felman és Cathy Caruth írásaiban. *Studia Litteraria* (3–4): 20–36.

Szarvas Melinda. 2016. Dögtemető, hullaverem (Danyi Zoltán: A dögeltakarító). *Műhely* 1. 66–68. http://epa.oszk.hu/02900/02978/00054/pdf/EPA02978_muhely_2016_01.pdf (2019. szept. 24.)

- Takács Miklós. 2011. A kulturális trauma elmélete a bírálatok tükrében. *Studia Litteraria* (3–4): 36–52.
- Tokai Tamás. 2015. Az angyalokról szól? (Danyi Zoltán: A dögeltakarító). *Új Forrás* (9): 35–39. <https://ujforras.hu/az-angyalokrol-szol-danyi-zoltan-a-dogeltakarito/> (2019. szept. 24.)
- Toldi Éva. 2016. „Szürkésfehér hamurétegek a mimóza virágján”. *Kortárs* 7–8. <https://www.kortaronline.hu/archivum/2016/07-08/danyi.html> (2019. szept. 24.)
- Vidosa Eszter. 2016. Testekre írt háború. *Tiszatáj* (10): 122–124. http://tiszataj.bibl.u-szeged.hu/23807/1/tiszataj_2016_010_122-125.pdf (2019. szept. 24.)

Agota TOT

GRANICE I GRANIČNI PRELAZI

*Sličnosti i paralele u kulturološkom i jezičkom kontekstu u romanima
Odnosač lešina Zoltana Danjija i Sveta Eufemija Atile Širbika*

Rad istražuje kako su, putem problema na polju identiteta, kodova u oblasti kulture (mitski, biblijski, arhetipski kodovi) i regionalnih specifičnosti, prikazana traumatična iskustva devedesetih godina u romanima *Odnosač lešina* Zoltana Danjija i *Sveta Eufemija* Atile Širbika. Problemi kreiranja narativnog teksta, kao i pitanje identiteta naratora se mogu analizirati i iz ugla teorije traumatičnih doživljaja. Oba romana veoma snažno dočaravaju tradiciju biblijskog i mitološkog konteksta, ovim postupkom ugrađujući ratove devedesetih godina na Balkanu u jedan tip kolektivne naracije. Ovaj tip naracije u Evropi započinje Prvim svetskim ratom, a završava se ratnim dešavanjima devedesetih godina na Balkanu. Retrospekcijom iz XXI veka prirodnim se čini da „završni akt“ ovih dešavanja bude doveden u paralelu sa mitološkim kontekstom.

Cljučne reči: naracija, identitet, mitološka tradicija, traumatični doživljaji

Ágota TÓTH

LIMITS AND THEIR CROSSINGS

*Overlaps and Parallels in the Cultural and Linguistic Worlds of Zoltán Danyi's
The Carcass Remover and Attila Sirbik's St. Euphemia*

First and foremost, the thesis examines how the traumatic events of the 1990's are presented through identity issues, cultural codes (mythological, biblical, archetypal) and regional characteristics in Zoltán Danyi's *The Carcass Remover* and Attila Sirbik's *St. Euphemia*. The thesis attempts to interpret the complexity of the narration and the narrators' identity according to the trauma theory. The biblical and the mythological traditions are emphasized in the novels' plots, bringing the story of the Balkan Wars into a collective narratology. In Europe, the 20th century began with the First World War and ended with the Balkan Wars. Looking back from the 21st century, the mythological parallel of this „closing act” is self-evident.

Keywords: narration, identity, mythological tradition, trauma theory

LÁBADI Lénárd

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
llenardvienna@gmail.com

KARINTHY FRIGYES SZERTEÁGAZÓ TEST-FILOZÓFIÁJA

Karintijeva višeslojna filozofija tela

Karinty's Extensive Body Philosophy

Jelen tanulmány célja azoknak a test-elméleti meghatározásoknak a vizsgálata, amelyek Karinty Frigyes *Utazás a koponyám körül* című „betegségnaplójában” megjelennek. A kötetben kidolgozott korporeális gondolkodást az agydaganat kialakulása hívja életre. A tanulmány sorra veszi az *Utazás a koponyám körül* című művében azokat a megfogalmazásokat, amelyek az alapvető testi funkciók és érzékelések sajátos elméleti újraértékeléséhez vezetnek. Az író test-elméleti meglátásai Csabai Márta, Erős Ferenc, P. Müller Péter, Jean Starobinski és Széplaky Gerda idevonatkozó meghatározásaival kerülnek párhuzamba. A rák okozta testi funkciózavarok „megszövegezése” Karinty munkáját rokoníthatóvá teszi Babits „beszélgetőfüzeteivel”, Esterházy *Hasnyálmirigynaplójával* és Kosztolányi „beszélgetőlapjaival” egyaránt. A naplók egybecsengései jól bizonyítják, hogy a betegség jelenléte hasonló irodalmi mechanizmusokat generál.

Kulcsszavak: Karinty Frigyes, „betegségnapló”, daganat, testkép, test-filozófia

Karinty Frigyes *Utazás a koponyám körül* című szöveg tanúsága szerint a központi idegrendszer működését hátráltató agytumor megléte a szerzőt olyan fizikai és szellemi küzdelmekre kényszeríti, amely sok esetben az általános testi működések és észlelések kényszeres felülvizsgálatát eredményezi. Az emberi szervezet rendeltetéséről való gondolkodást a testi funkciózavarok generálják. Karinty szövegében a diagnózisok egzakt és a vizsgálatok újszerű leírásán túl kibontakozik egy olyan sajátos korporeális filozófia, amely kiterjed többek között

a „testrészek kettős szerepére”, a „test és lélek különállóságára”, az „asztrál test” kialakulására, a daganat evolúciós rendeltetésére is.

Az *Utazás a koponyám körül* című szöveget Z. Varga Zoltán meghatározásából kiindulva jelen tanulmány „betegségnaplónak” tekinti, mivel megalkotásának miérettje a betegség okozta „válsághelyzetben” keresendő (Z. Varga 2016, 952).

A szöveg kezdetén, amikor a tünetek és a hallucinációk még csak halványan jelentkeznek, Karinthy a fülére gyanakszik, valamiféle összegyűlt zsiradékra, amely hallását nehezíti. A tisztaság, a testi rendezettség és az emberi hiúság kapcsán fogalmazza meg a „testrészek kettős funkciójáról” szóló nézeteit. Véleménye szerint a legtöbb emberi testrészt alapvető esztétikai és csábító szereppel, elemi szexuális funkcióval is rendelkezik. A fülnek, a szájnak és a szemnek tulajdonítja ezt a kettős attribútumot.

Kieszeltem, hogy az élő testnek, végig a természetben kettős jellege van: egy belügyi, életfenntartó, vagy mondjuk így szexuális. Ennek megfelelően minden szervünk kétféle, egészen különböző célra és feladatra van berendezve; a szem nemcsak látószerv, de vonzó ékszer is, örökmécs, mely magába szédíti a másnemű embert, a fül nemcsak arra való, hogy halljunk vele, de arra is, hogy enyelegve cibáljuk, s a száj, a szerelmes ifjú számára nem a bélcsatorna felső nyílása, evésre való eszköz, hanem maga a megtestesült csók (Karinthy 1991, 21).

A funkcionális és szexuális rendeltetésű korporeális elmélettel szemben, amely az ember részeit annak elevenségében veszi szemügyre, megjelenik a „test és lélek kölcsönhatásáról” kialakított teória is. Eszerint a hamvasztás a lelket is elpusztítja, mivel – Karinthy vélekedése szerint – az „asztrál testünk” a halálunk után eleven szöveteinkből teremtődik meg.

A holttest nem olyan nagyon halott valami, mint ahogy hisszük, vagy legalábbis nem lehet tudni biztosan, nincs-e rá szükség: nem is a természetre gondolok, a nitrogénre, ami a növényeknek kell, de hátha egyszer kiderül, hogy nekünk magunknak, a lelkünknek, vagy annak a valaminek, amit így hívunk, fontos, hogy éppen így, ilyen lassan bomoljon fel, ahogy szokott – talán az asztráltest ebből a maradékból szedi össze a maga finom anyagát (Karinthy 1991, 25).

Karinthy az idézett gondolatsorban a test érzékeny anyagának „erőszakos”, mesterséges megsemmisítése ellen lép fel. A természetes folyamatokban hisz, a szellem létezésében, a túlvilág felé mutató energiákban. A sors fintora talán, hogy mindennek ellenére mégis rajta végzik el Európában elsők között a rendkívül nagy kockázattal járó beavatkozást.

A daganat elhatalmasodása idegen testi mechanizmusokat generál. Karinthy a saját testének irányíthatatlanságával szembesül. A betegségnek ebben a stádiumában fogalmazódik meg a „test és szellem különállóságának” gondolata. A koordináció és a test általános állapotának fokozott romlása szellemi hanyatlást nem eredményez. Karinthy gondolatai épek, akár a betegsége előtt. Úgy érzi, hogy teste valaki másnak, az én mellé beférkőzött entitásnak engedelmeskedik, amelyet lázadó „különlélekként” interpretál.

Őszintén jólesik, hogy test és lélek kettősségét, amiben hiszek, alkalmam van kísérletileg ellenőrizni – hiszen, lám, teljes tudatomnál vagyok, normálisan érzek és helyesen gondolkodom, és a testem mégsem engedelmeskedik, illetve engedelmeskedik, de nem nekem. Valaki másnak, aki belém bújt. Külön lelke van a testnek, az „én”-től független, és a különlélek most ellenem fordult, fellázítja ellenem a testet (Karinthy 1991, 133).

A diagnózis megszületése után, a vizsgálatok közepette, a koponyájában megbúvó daganatról egy „új és ismeretlen emberi szervként” kezd el gondolkodni, amely akár az eddig felfoghatatlan rezgések érzékelésére is szolgálhat. „Hátha egy új, még ismeretlen szerv első, primitív, öntudatlan, vagy céltudatos próbálkozása a daganat – új szervé vagy testrészé, amely meg akar születni...” (Karinthy 1991, 147). Elméletét valamivel később a következőképpen folytatja: „(v)agy a nyúltagyvelő titkos utasítására, hevenyészett vázlatot készített, egy új érzékszerv tervrajzát, mely másféle erők sugárzását közvetíti a központba, mint amiket eddig közvetített? Szerves elektroszkópot, vagy szerves antennát (amilyen nyilvánvalóan a rovaroknak is van)” (Karinthy 1991, 147).

Nem meglepő Karinthy sajátos felfogása, amely közelebb áll a sci-fi irodalmához, mint az egzakt orvostudományhoz. Ennek oka, hogy az onkológia új és feltérképezetlen területére kényszerült lépni. A szakkönyvek tájékozatlansága, valamint a kísérletek és a gyógyult páciensek hiánya teret engedett Karinthy határtalan képzelete számára, hogy megalkossa saját elméletét a daganatok kialakulásának okáról.

Szalay Károly úgy véli, hogy a „betegségnapló” elején leírt filmvetítés azt a célt szolgálja, hogy felkészítse az olvasót a fő attrakcióra, a tényleges operációra (Szalay 1961, 292). Ahogyan a szövegben Olivecrona valóságos alakja párhuzamban áll Olson Irjó fiktív személyével (Karinthy 1991, 152), úgy viszonyul a tájékoztató jellegű film a valóságos műtétéhez. A mozgóképen egy epilepsziás betegen végeznek koponyaműtétet. Itt, a későbbi valós beavatkozással ellentétben, Karinthy hideg tárgyiaszággal számol be a történetekről, víziós elemek nélkül:

Az asztalra szíjazott betegnek csak a fejét látni, a tanár nekimegy, elegáns mozdulatokkal előbb megskalpolja, a fejbőrt hátrahajtja, aztán egy perfo-

ráló nagy fúróval körbelyukasztja a koponyát, majd leemeli a fejről, mint valami sapkát. Az agyhártyát – olyan, mint egy hajlekötő háló, szinte természetellenes – tisztán, gusztusosan szétvágja, az agyvelő kocsonyáját látni, ahogy remeg és lötyög a csontcsészében (Karinthy 1991, 19).

Csabai Márta és Erős Ferenc a *Testhatárok és énhatárok* című test-elméleti kérdésekkel foglalkozó tanulmányban hangsúlyozzák, hogy Arthur Frank „az egészség-betegség viszonylatában” négy „test/szelf típust különít el, amelyek jellemző módon reagálnak a test funkciózavaraira, a betegségre, és ezeket a viszonyulásokat sajátos »test-narratívumok« formájában jelenítik meg” (Csabai–Erős 2000, 143). Az Arthur Frank-féle „fegyelmezett, tükröző, uralkodó és kommunikatív” típus közül Karinthy „korporeális felfogása” mindvégig az „uralkodó test/szelf” definíciójának felel meg. Ez „az erő által definiálja magát, így soha nem fogadja el a kontrollvesztést, a betegség esetlegességét” (Csabai–Erős 2000, 142–143). Az *Utazás a koponyám körülben* az elbeszélő aggódó tekintete mindvégig testének változásait figyeli, latba veszi a jellegzetes szimptómák sorát, orvosi könyveket lapozgat. Így jutunk el a biztos diagnózis megállapításához, jóval az orvosok képalkotó vizsgálatai előtt. Sőt még az operáció alatti kötelező éberség is Karinthy „uralkodó test/szelf típusát” szolgálja.

A stockholmi operáció menete alatt a beteg teste mindvégig arccal a padló felé fordítva fekszik. Csupán néhány részlet rajzolódik ki tekintete előtt. Teste „mintha elkülönült létezővé, az éntől függetlenné válna, így mintegy »felajánlja magát« a beavatkozásra” (Csabai–Erős 2000, 142). Az orvos köpenyének sötét pöttyeiből a vágások és a szúrások okozta folytonos vérzésre asszociál. „Zseb-kendő nagyságú darabot rekonstruálok az előttem lebegő fehér köpeny aljából. Fekete pontok tarkítják, mint a babos kendőt. Persze az ütőerek nem folytatnak, ugrásszerűen fecskendeznek” (Karinthy 1991, 164). Beszűkült látótere miatt az érzékszervei közül csak a hallására és a hőérzékelésére hagyatkozhat. A műszerek zajából és a tapintásokból vonja le következtetéseit. „Puha tojások, félrehajítások, a koponya biztosan szabad már, a bőnye, tarkómon, visszaugrott. Hallom, ahogy a trepan koppan, immár harmadszor” (Karinthy 1991, 164). „Minden egyes mozzanat reflexiókat vált ki belőle, a halál mezsgyéjén állva közöl riportot a majdnem túlvilágról” (Szalay 1987, 250).

A beavatkozás Karinthy általi dokumentálása a „boncszínházak” egykori atmoszféráját és eljárásait eleveníti fel. P. Müller Péter a következőképpen írja le a múltbeli anatómiai prezentációk menetét:

A boncszínházak az egyetemi városokban alakultak ki, ahol alkalmanként több száz érdeklődő nézhette a holttest felnyitásának procedúráját. Az esemény voltaképpen demonstráció volt, annak a nézetnek a

szemléltetése, hogy a testen belül ugyanaz a rend uralkodik, mint azon kívül. Így a nyilvános boncolás valójában egy olyan ritualizált drámai előadás, olyan „szent anatómia”, amely a test megnyitásának jóvátételéről szól: ismeretelméleti kíváncsiság, melyet nyilvános megbánás követ. Kezdetben az esemény szereposztása három közreműködőt igényelt, a tetemet, a sebészt és a professzort, akik a nézőközönség előtt azt illusztrálták, hogy a tudás könyveiben rögzített ismeretek visszaigazolódnak a természetben (a testben). A tetem tehát a szemléltető eszköz pedagógiai szerepét töltötte be (P. Müller 2009, 202–203).

A „betegségnaplóban” mindvégig nyomon követhető a kíváncsiság, a folyamatok egymásutániségának, a reakciók kapcsolatrendszerének megfigyelése iránti lankadatlan érdeklődés. A stockholmi koponyaműtét „színházának” kíváncsi tömegét az olvasó képezi. Karinthy egyazon személyben testesíti meg az operáció alanyát és a folyamatok narrátorát is. Benne egyesül a beavatkozás „teteme” és a sebész munkáját értelmező „professzor” szerepköre is. A kimért „boncszínházszerű” folyamatábrázolások azonban néhol a rombolás katartikus élvezetébe csapnak át: „A művelet brutalitása magával ragad. Vad gyönyörűséggel adom át magam, szinte segíteni szeretnék. Lihegve biztatom magamban a tanárt, a rombolás dühe átsap rám. Vágd csak, törd csak jobban, csak neki – csak szét az egészet” (Karinthy 1991, 165).

Míg Karinthy esetében a test belső régiói válnak a külvilág számára nyitottá, hozzáférhetővé, addig Babits „beszélgetőfüzeteiben” és Kosztolányi „beszélgetőlapjain” a külső, mesterségesen megalkotott tárgyak kerülnek a testen belülre, mivel esetükben a táplálás kanülön keresztül zajlik. A kitüremkedő csövek különálló testrészként kibővítik Babits és Kosztolányi testének határait. A szerkezet megfelelő működése a nyugalom érzését, míg meghibásodása akár a halált is eredményezheti. „Ha kiveszik a kanült, a légcső megint / összelappad és megfulladhatok” (Babits 1980, 52). Az orvosi segédeszközök testen belüli alkalmazása az undor érzését keltik. „De undorított. 2 bennem marad-hatott” (Kosztolányi 2010, 280).

Széplaky Gerda *A halott test grammatikája* című tanulmányában Borbély Szilárd *A Testhez* című verseskötetének szövegeit vizsgálja. Széplaky szerint alapvető, ösztönös félelmünk a test kiszolgáltatott állapotaiban, sebezhetőségében gyökerezik. Ennek a félelemnek a valóságát azzal magyarázza, hogy „a test a lehetőségfeltétele mindennek, nemcsak az életnek, a mozgásnak, a cselekvésnek, hanem még a nyelvnek is, a szó kimondásának” (Széplaky 2011, 147). Széplaky gondolatainak tükrében megállapítható, hogy Karinthy félelme a test fölötti kontrollvesztésben, a betegséggel való kiszolgáltatottságban gyökerezik.

Amikor az operáció alatti érzékelés „valódisága” már erősen megkérdőjelezhető, akkor Karinthy az asszociációk sokaságába merülve vonja ki magát az erőszakos folyamatok rengetegéből. Nem történik más a képzelgés folyamatában, mint hogy „a tekintet végső fokon meghaladja önmagát, és saját célját keresi a látás önmegtagadó és önfeláldozó tetteben” (Starobinski 2006, 37). Tehát a beavatkozás szituációjában, a heves víziók csúcán „[a] tekintet nehezen éri be a látszat pusztja megfigyelésével. Saját természetéből fakadóan többet követel” (Starobinski 2006, 35). Ez a technika a szellem megcsonkításától való félelemben alkalmazódik, mivel az órák és a napok, a hallucinációk és a valóság tapasztalatok közötti határvonalak fátyolossá válnak. „Ha most meg tudom határozni, hogy hova raktam el a töltőtollamat, a szobámban, az éjjeliszekrény fiókjában, akkor eszméletlen vagyok. Nem, nem, ez se jó, inkább azt a, igen, azt a balladát, azzal az időt is mérni tudom, eltart egy negyedórát, elejétől végig” (Karinthy 1991, 167). Azonban minden asszociációs technika ellenére a valóság biztos vonala megtörik, és hallucinációk közepette eljutunk a daganathoz, a szöveg születésének centrumához és okához.

Ahogy Esterházy szövegében a rák Hasnyálmirigy kisasszonyként kerül kapcsolatba az íróval („Le kéne írni ezt a hogyishívjakot, hogyan néz ki. Legyen fiatal, ennyi [újabb] közhely vállalható. Hallod, Hasnyálka? Jó vagy – nekem. [...] Szóval, Hasnyálka legyen egy dögös csaj. Igen, de mégse így. Elég magas, 170 fölött, magas sarkúban ez már jelentős. De hogyan göngyölődik belém?” [Esterházy 2016, 24]), úgy Karinthy esetében is női alakban jelenik meg az elváltozás. Ebben az esetben a daganat felértékelődik, és szakrális színezetet kap. Egymásba simul a gyűlölt betegség és a szeretett test képe. A benső ismeretlensége a testbe kódolt isteni princípiumot hordozza magában, amelyhez a szerző hozzáférkőzik, kapcsolatot teremt vele. A daganattal való találkozás, amely Karinthy egyik víziójában valósul meg, a Szűz Mária és a kis Jézus-ábrázolásokat idézi. A szent ismeretlen közelsége azonban nem a tiszteletet, a csodálatot, hanem a pusztítás aktuálát provokálja.

Most meglátja a vérdaganatot. Ott fekszik, kicsit oldalt, a hólyag belsejében, vörös, jókora göb: a hólyaggal együtt akkora, mint egy kis kelvirág. Felülete dudoros. A dudorokból rajz alakul ki, vagyis dombormű. Mint egy nagy kámea, amibe saját anyagából mintát véstek. A minta elmosódottan, női felsőtestet ábrázol – karjaiban erős arcához szorítva, pufók csecsemőt tart. Az anya fején olaszos csipkekendő, a bambino profilban fordul, belekapaszkodik az anya nyakába. Szinte kár érte, hogy most pusztítani kezdi. Körületes, óvatosan, de irgalmatlanul, a kámeát, melynek egész tömege élesen elemelkedik a környező, sárga szövettől (Karinthy 1991, 179–180).

Ha Széplaky Gerda Borbély Szilárd kötetére kidolgozott gondolatmenetét rávetítjük Karinthy operációélményére, akkor rájövünk, hogy az erőszakos mozdulatlanságban töltött idő maga a testi halál állapota. „A halál aktusa mindig agressziót hordoz, mert mindig az erőszakos megszakítását jelenti valami folytonosnak, egy adott minőségből átlépünk egy radikálisan más minőségű létállapotba: a létből a nem-létbe. A halál a testet a két alapvető létlehetőségével szembeállítja: az élettellel és a mozdulatlansággal” (Széplaky 2011, 151). Az „erőszakos” éber operáció állapotában Karinthy teste maga az élő halál. Kényszerített mozdulatlanságában csak a gondolatai felett uralkodhat. Története folyamán a beavatkozás ideje alatt válik a legkiszolgáltatottabbá, a benne feszkelő daganat és az orvostudomány számára egyaránt.

Karinthy betegsége egy olyan tömör és termékeny periódussal ajándékozta meg az író, amely részben sajátos test- és betegségelméleti nézeteinek kidolgozásához vezetett. Jól megfigyelhető, hogy a szimptomák és az orvosi beavatkozások súlyosbodásával a testtel kapcsolatos megfigyelések mindinkább a vízió és a fantázia területére helyeződnek át.

Véleményem szerint nemcsak a tájékoztató jellegű film leírása készíti fel az olvasót az operációra, ahogyan ezt Szalay Károly állította, hanem a kötet minden egyes test-funkcióval foglalkozó része is ezt a célt szolgálja. A „testrészek kettős szerepének” meghatározása elvezeti az olvasót a daganat „új emberi szervként” való leírásához. A két elmélet kiegészíti egymást, s Karinthy célja ezzel az, hogy a tumor többfunkciós testi elemként is értelmezhető legyen. Minden szöveg eleji feltételezés a daganatot egy olyan titokzatos tudományosságba burkolja, amely a kóros elváltozással való „találkozás pillanatában” víziós elemekre hullik szét. A „test és lélek különállóságát”, a „különlélek” jelenlétét taglaló szövegrészlet az operáció alatti lelki szárnyaláshoz, gazdag látomásossághoz vezet el minket. E jelenség bemutatása a műtét alatt igazolja, hogy amíg a test „halott mozdulatlanságban” fekszik, addig a lélek szabad „különállóságban” létezhet.

A fenti megállapítások tükrében kitűnik, hogy a „betegségnaplóban” kidolgozott összes test-elméleti részlet a koponyaműtét „színházának” egy-egy elemét és „felvonását” vezeti fel, támasztja alá. Azonban a gyógyulás idején, amikor a szervezet belső és külső egysége újra helyreállni látszik, a figyelmet a test a daganat hiányában már nem képes a kóros vészjelzésekre összpontosítani, ehelyett már az új és ismeretlen élettapasztalatok keresésére helyeződik a hangsúly.

Források

Babits Mihály. 1980. *Babits Mihály beszélgetőfüzetek I–II.*, szerk. Belia György. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Esterházy Péter. 2016. *Hasnyálmirigynapló.* Budapest: Magvető.

Karinthy Frigyes. 1991. *Utazás a koponyám körül*. Győr: Editorg Kiadó.

Kosztolányi Dezső. 2010. „*most elmondom mint veszttem el*”: *Kosztolányi Dezső betegségének és halálának dokumentumai*, szerk. Arany Zsuzsanna. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

Irodalom

Csabai Márta–Erős Ferenc. 2000. *Testhatárok és énhatárok: Az identitás változó keretei*. Budapest: József Műhely Kiadó.

P. Müller Péter. 2009. *Test és teatralitás*. Budapest: Balassi Kiadó.

Starobinski, Jean. 2007. *Poppea fátyla: Jean Starobinski válogatott irodalmi tanulmányai*, szerk. Szávai Dorottya. Ford. Ádám Anikó–Földes Györgyi–Hardi Ferenc–Martonyi Éva–Lőrinszky Ildikó–Papp Ágnes Klára–Radvánszky Anikó–Szávai Dorottya. Budapest: Kijárat Kiadó.

Szalay Károly. 1961. *Karinthy Frigyes*. Budapest: Gondolat.

Szalay Károly. 1987. „*Elmondom hát mindenkinek*”: *Karinthy Frigyes életéről és műveiről 1887–1938*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Széplaky Gerda. 2011. A halott test grammatikája: A megváltás lehetetlensége Borbély Szilárd A Testhez. Ódák & Legendák című verseskötetében. *Helikon* 57 (1–2): 141–156.

Z. Varga Zoltán. 2016. Időszivárgás és ólomszív. *Jelenkor* 59 (9): 951–957.

Lenard LABADI

KARINTIJEVA VIŠESLOJNA FILOZOFIJA TELA

Cilj ove studije je izučavanje telesno-teorijskih definicija koje se pojavljuju u „dnevniku bolesti“ pod naslovom *Utazás a koponyám körül* [*Putovanje oko moje lobanje*] Frideša Karintija. Telesno razmišljanje istkano u ovom delu nastalo je Karintijevim obolevanjem od tumora mozga. Rad se bavi analizom delova teksta koji vode do svojevrstnog teorijskog preispitivanja osnovnih telesnih funkcija i čula. Piščeva telesno-teorijska viđenja posmatraju se paralelno sa relevantnim definicijama Marte Čabai, Ferenc Ereša, Petera P. Milera, Žana Starobinskog i Gerde Seplaki. „Tekstualizacija“ telesnih disfunkcija izazvanih rakom čini Karintijev rad sličnim Babičevim „razgovornim sveskama“, Esterhajevim „dnevnikom pankreasa“ i Kostolanjijevim „razgovornim listovima“. Sazvučja ovih dnevnika dokazuju da prisustvo bolesti generiše slične književne mehanizme.

Ključne reči: Frideš Karinti „dnevnik bolesti“, tumor, slika o telu, telesna filozofija

Lénárd LÁBADI

KARINTHY'S EXTENSIVE BODY PHILOSOPHY

The aim of this study is to look into the body-theoretical definitions that appear in the “diary of an illness”, entitled *Utazás a koponyám körül* [*A Journey Around My Skull*] by Frigyes Karinthy. The body-thinking emphasized in this work arose due to the development of Karinthy's

brain tumor. The paper deals with the analysis of the parts of the text which leads to a kind of theoretical re-evaluation of the basic bodily functions and senses. The writer's body-theoretical perceptions are viewed in parallel with the relevant definitions of Márta Csabai, Ferenc Erős, Péter P. Müller, Jean Starobinski and Gerda Széplaky. The "textualisation" of cancer-induced bodily dysfunctions makes Karinthy's work similar to Babits's "talkbooks", Esterházy's "pancreatic diary" and Kosztolányi's "talk sheets". The consonance of the diaries well demonstrates that the presence of illness generates similar literary mechanisms.

Keywords: Frigyes Karinthy, "diary of an illness", tumor, body image, body philosophy

TARTALOM

A BÁNK BÁN

- DEBRECZENI Attila: Tantalosz, Endümion és Melinda (Széljegyzetek
Nádasdy Ádám *Bánk bán*-fordításához) 3–10

NYELVJÁRÁSKUTATÁS ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

- ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna–UTASI Csilla: Penavin Olga és
a nyelvjáráskutatás a jugoszláviai magyar kultúra kontextusában . . . 13–24
- LOVRA Éva: Városok a kiegyezés előtt és a modern város 1867 és 1918 között
(*Szemelvények a Városok az Osztrák–Magyar Monarchiában:*
Városszövet- és várostipológia [1867–1918] című kötetből) 25–38

JOGI NYELVÉSZET

- BERETKA Katinka: A nyelvi jogsértések szankcionálhatóságának tételes
jogi és nemzetközi jogi dimenziói 41–58

KRITIKA

- FERBER Katalin: Chalmers A. Johnson műveiről 61–68

DOKTORI ÉRTEKEZÉSEK EXPOZÉI

- TÓTH Anita: Vajdasági magyar drámák dialógusainak szövegtani
vizsgálata 71–79
- KULCSÁR Sarolta: A kívülállás perspektívái a kortárs magyar irodalmi
szövegekben – komparatiztikai értelmezések 81–92

A HALLGATÓK SZAKDOLGOZATAI

- TÓTH Ágota: Határok és határátlépések (Átfedések és párhuzamok
Danyi Zoltán *A dögeltakarító* és Sirbik Attila *St. Euphemia* című
regényének kulturális és nyelvi világában) 95–117
- LÁBADI Lénárd: Karinthy Frigyes szerteágazó test-filozófiája 119–127

SADRŽAJ

DELO BAN BANK

- Atila DEBRECENI: Tantal, Endimion i Melinda (Beleške uz prevod
teksta *Bana Banka* Adama Nadašdija) 3–10

DIJALEKTOLOŠKA ISTRAŽIVANJA I ISTORIJA KULTURE

- Julijana IŠPANOVIČ ČAPO–Čila UTAŠI: Olga Penavin i istraživanje
dijalekata u kontekstu jugoslovenske mađarske kulture 13–24
- Eva LOVRA: Gradovi pre Austrougarske nagodbe 1867. i savremeni
grad (1867–1918) – Odlomci iz monografije *Városok az Osztrák–Magyar
Monarchiában: Városszövet- és várostipológia (1867–1918)*
[*Gradovi Austrougarske monarhije: Gradsko tkivo i urbana tipologija
(1867–1918)*]..... 25–38

PRAVNI JEZIK

- Katinka BERETKA: Mogućnosti sankcionisanja povreda jezičkih prava
u pozitivnom i međunarodnom pravu 41–58

KRITIKA

- Katalin FERBER: O delima Čalmersa A. Džonsona 61–68

EKSPOZEI DOKTORSKIH TEZA

- Anita TOT: Tekstološka analiza dijaloga u vojvođanskim mađarskim
dramama 71–79
- Šarolta KULČAR: Perspektive marginalnosti u savremenim književnim
tekstovima – uporedne interpretacije 81–92

STUDENSKI RADOVI

- Agota TOT: Granice i granični prelazi (Sličnosti i paralele
u kulturološkom i jezičkom kontekstu u romanima *Odnosač lešina*
Zoltana Danjija i Sveta Eufemija Atila Širbika) 95–117
- Lenard LABADI: Karintijeva višeslojna filozofija tela 119–127

CONTENTS

THE WORK *BÁNK BÁN*

- Attila DEBRECZENI: Tantalus, Endymion, and Melinda
(Sidenotes for the translation of *Bánk bán* by Ádám Nádasdy) 3–10

DIALECTOLOGICAL RESEARCH AND CULTURE HISTORY

- Julianna ISPÁNOVICS CSAPÓ–Csilla UTASI: Olga Penavin and Research
into Dialects in the Context of Hungarian Culture in Yugoslavia 13–24
- Éva LOVRA: Cities Prior to the Austro-Hungarian Compromise of
1867 and the Modern City (1867–1918) – Extracts from the monograph
*Városok az Osztrák-Magyar Monarchiában. Városszövet- és
várostipológia (1867–1918) [Cities of the Austro-Hungarian Monarchy.
Urban Tissue and Urban Typology (1867–1918)]* 25–38

LEGAL LANGUAGE

- Katinka BERETKA: Probability of Sanction Imposition for Violation of
Linguistic Rights in Domestic and International Law 41–58

CRITICISM

- Katalin FERBER: On the Works of Chalmers A. Johnson 61–68

PRESENTATIONS OF DOCTORAL THESES

- Anita TÓTH: Textological Analysis of Dialogues in Hungarian Dramas
in Vojvodina 71–79
- Sarolta KULCSÁR: Perspectives of Detachment in Contemporary
Hungarian Literature – Comparative Literary Analyses 81–92

STUDENTS' WORKS

- Ágota TÓTH: Limits and their Crossings (*Overlaps and Parallels in the
Cultural and Linguistic Worlds of Zoltán Danyi's The Carcass Remover
and Attila Sirbik's St. Euphemia*) 95–117
- Lénárd LÁBADI: Karinty's Extensive Body Philosophy 119–127

ÚTMUTATÓ

a kéziratok formai kialakításához

A szöveget rövid (800–1000 leütésnyi) tartalmi összefoglaló vezeti be, amely kitér a kutatás tárgyára és módszerére, kitűzött céljára és eredményére is.

- A rezümét kulcsszavak egészítik ki (legfeljebb 5). Ajánlatos gyakran használt, nemzetközileg ismert fogalmakat feltüntetni.
- A tanulmány főszövegének maximális terjedelme: 30 000 leütés, szóközökkel.
- A hivatkozásokat nem lábjegyzetek formájában, hanem a főszövegben kérjük jelölni.
- A szöveghez tartozhatnak lapalji jegyzetek, ezek azonban nem helyettesítik az irodalomjegyzéket.
- A tanulmányok szövegét elektronikus formában (Word, Times New Roman betűtípus) kérjük a szerkesztő (erika.bence1967@gmail.com) elektronikus postacímére eljuttatni.

*

Részletes szerkesztési utasítások:

Az egész szöveget egységesen 12 pontos betűnagysággal, Times New Roman betűtípussal, 1,5-es sorközzel kérjük írni, kivéve a rezümét és a kulcsszavakat, melyek 10 pontosak.

A kézirat elején az alábbi adatok feltüntetése szükséges:

A szerző VEZETÉKNEVE és keresztnéve (rang nélkül, a vezetéknev verzál betűvel)

A szerzőt foglalkoztató intézmény neve

Székhelye (vagy a szerző laccíme)

A szerző elektronikus elérhetősége

PL:

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Újvidék, Szerbia

xxxxx@yyyyyyy

A SZÖVEG CÍME (verzál)

Ha van: *A szöveg alcíme* (kurzív)

Rövid tartalmi összefoglaló (rezümé), tompán (behúzás nélkül), bekezdések nélkül (10-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz).

Kulcsszavak: (10-es betűnagyság, normál, 1-es sorköz, legfeljebb 5).

A dolgozat főszövege: 12-es betűnagyság, normál, 1,5-es sorköz.

A szövegben (a lapalji jegyzetekben is) pontosan kell jelölni a kis- és nagyköjtőjeleket, illetve a gondolatjeleket (l.: egy-egy; 1914–1918; a regény – minden más vonatkozásban – megfelelni igyekszik...).

Az új bekezdéseket sorvégi „enterrel” hozzuk létre, a behúzásokat pedig az Eszközök menü Formátum, Bekezdés, Első sor parancssal. Kérjük a tabulátorok és a sor eleji szóközök mellőzését.

A négysorosnál hosszabb idézeteket egy sorral leválasztva, idézőjel nélkül, bal oldali 2 cm-es behúzással, új bekezdés nélkül (tompán) kérjük jelölni (kizárólag a Kezdőlap, Bekezdés, Behúzás, Bal parancssor alkalmazásával).

A közcímek (középre zárva, 12-es nagyság, kurzív)

(számozás nélkül) A művek címe, valamint a kiemelések dőlt (kurzív) betűvel írandók. A közcímek alatt egyéb alcímek is sorakozhatnak, középre zárva, kurzívval, a bekezdés betűnagyságával (12-es).

A címekhez és kiemelésekhez járuló toldalékokat közvetlenül a cím, illetve a kiemelés után kell írni normál szedéssel (a *Bánk bánnal*, ebben a *dalban*...). A szerzői kiemelések jelölése zárójelben történik (kiemelés tőlem – X. Y.).

A hivatkozás módja:

Az idézetek leelőhelyét magában a főszövegben jelöljük. Lábjegyzetben kommentárt, főszöveghez társuló megjegyzéseket közölhetünk a szövegszerkesztő program Hivatkozás, Lábjegyzet beszúrása parancssor alkalmazásával.

Minden idézett szövegnek meg kell jelennie a szöveg végére illesztett *Irodalomban*. Az *Irodalom* nem bibliográfiát közöl, hanem csak azokat a műveket tünteti fel betűrendben, amelyekre a szövegben hivatkozott a szerző. Nem magyar szerző esetében a vezetéknevet vessző követi, majd a szerző teljes utónevét kiírjuk.

Az irodalomjegyzék létrehozása és a szövegbeli hivatkozás a következőképpen történik:

Könyv

Egyszerűs:

Tverdota György. 2010. *Zord bűnös vagyok, azt hiszem: József Attila kései költészete*. Pécs: Pro Pannonia.

(Tverdota 2010), idézetet követően: (Tverdota 2010, 55)

Két- vagy többszerzős:

Tolnai Ottó–Domonkos István. 1968. *Valóban mi lesz velünk*. Újvidék: Forum.

(Tolnai–Domonkos 1968, 12–13)

Négy vagy annál több szerző esetén az *Irodalomban* minden szerzőt, a főszövegben azonban csak az elsőt tüntetjük fel:

Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György. 2000. *Jelkép-tár*. Budapest: Helikon Kiadó.

(Hoppál et al. 2000, 42)

Kötetszerkesztés:

Horváth Imre–Thomka Beáta vál. és szerk. 2010. *Narratívák 8: Narratív teológia*.

Budapest: Kijárat Kiadó.

(Horváth–Thomka 2010, 58–59)

Könyvfejezet:

Szegedy-Maszák Mihály. 1998. Fordítás és kánon. In *Irodalmi kánonok*. 47–70. Debrecen: Csokonai Kiadó.

(Szegedy-Maszák 1998, 48)

Ricoeur, Paul. 1999. Emlékezet – felejtés – történelem. Ford. Rózsahegyi Edit. In *Narratívák 3: A kultúra narratívái*, szerk. és a szövegeket gondozta Thomka Beáta. 51–68. Budapest: Kijárat Kiadó.

(Ricoeur 1999, 54)

Fordításban megjelent mű:

García Márquez, Gáboriel. 1990. *Szerelem a kolera idején*. Ford. Székács Vera. Budapest: Magvető.

(García Márquez 1990, 77)

Elektronikus könyv:

Dragomán György. 2014. *Máglya*. Budapest: Magvető. Epub.

(Dragomán 2014)

Interneten elérhető publikáció esetében zárójelben az utolsó megtekintés dátumát kérjük feltüntetni:

Krúdy Gyula. 1967. *Régi pesti históriák: Színes íráások*. Budapest: Magvető. <http://mek.oszk.hu/00800/00869> (2015. jún. 9.)

(Krúdy 1967)

Cikkek, tanulmányok*Folyóirat (a folyóirat címe után az évfolyam következik):*

Lengyel Zsolt. 2014. Szóasszociációs vizsgálatok. *Hungarológiai Közlemények* 45 (4): 1–12.

(Lengyel 2014, 10)

Lap:

Fenyvesi Ottó. 2015. Modern folklór. *Magyar Szó – Kilátó*, jan. 24–25. 24.

(Fenyvesi 2015, 24)

Interneten elérhető lap vagy folyóirat:

Szemere Katalin. 2015. Hörpölték a kultúrát. *Népszabadság*, jún. 8. <http://nol.hu/kultura/haraphato-eneklesi-vagy-1538629> (2015. jún. 9.)

(Szemere 2015)

Elektronikus publikáció:

Keresztesi József. 2014. Kilépés a múzeumból. *Litera* <http://www.litera.hu/hirek/peterfy-a-kitomott-barbar> (2015. jún. 9.)

(Keresztesi 2014)

Ha a cikknek DOI-száma van, kérjük azt is feltüntetni a hivatkozás végén.

A fenti jelölésmód érvényes a lábjegyzetekre is.

Idegen nyelvű kiadványokra való hivatkozáskor a bibliográfiai adatok élén a szerző családneve áll első helyen, utána vesszővel elválasztva következik utóneve (l.: Ricoeur, Paul). Nemcsak a mű címe, hanem a kiadó neve, illetve a kiadás helye is idegen nyelven írandó.

A hivatkozások létrehozása során az itt föl nem tüntetett esetekben a Chicago Manual of Style Autor-Date System rendszerét tekintjük irányadónak:

http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A dolgozatot címmel ellátott angol, valamint szerb nyelvű rezümé és kulcsszavak zárják.

CIP - A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

811.511.141: 821.511.141.

TANULMÁNYOK = STUDIJE = STUDIES:

Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének kiadványa,

Szerkesztő BENCE Erika, PÁSZTOR-KICSI Mária. –

1961/1. füzet - Újvidék: az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi

Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, 1969. - 24 cm.

Félévente. Az első szám A TANSZÉK ÉLETÉBŐL című melléklettel.

ISSN 0354-9690

COBISS.SR ID-16571906

